

ΓΕΩΠΟΝΙΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ, ΣΧΟΛΗ ΤΡΟΦΙΜΩΝ, ΒΙΟΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑΣ & ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ
ΤΜΗΜΑ ΑΓΡΟΤΙΚΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ ΚΑΙ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ,
ΔΙΑΤΜΗΜΑΤΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟ ΣΠΟΥΔΩΝ,
«ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΣΥΜΒΟΥΛΕΥΤΙΚΗ ΣΤΗΝ ΑΓΡΟΤΙΚΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ»

**Η ανθεκτικότητα του περιαστικού αγροτικού χώρου έναντι
των πιέσεων των σύγχρονων αγρο-διατροφικών συστημάτων.
Η περίπτωση του Μαραθώνα**

**Μεταπτυχιακή εργασία
της Βλασσοπούλου Α. Δάφνης**

**Επιβλέπων καθηγητής:
Βλάχος Γεώργιος**

Γεωπονικό Πανεπιστήμιο Αθηνών
Σχολή Τροφίμων, Βιοτεχνολογίας & Ανάπτυξης
Τμήμα Αγροτικής Οικονομίας και Ανάπτυξης
Διατμηματικό Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών,
«Επιχειρηματικότητα και Συμβουλευτική στην Αγροτική Ανάπτυξη»

Τίτλος Μεταπτυχιακής εργασίας:

Η ανθεκτικότητα του περιαστικού αγροτικού χώρου έναντι των πιέσεων των σύγχρονων αγρο-διατροφικών συστημάτων. Η περίπτωση του Μαραθώνα.

Μεταπτυχιακή φοιτήτρια: Βλασσοπούλου Α. Δάφνη

Επιβλέπων καθηγητής: Βλάχος Γεώργιος

Μέλη εξεταστικής επιτροπής:

Βλάχος Γεώργιος

Κασίμης Χαράλαμπος

Κουτσούρης Αλέξανδρος

Αθήνα, 2015

Περίληψη

Πηγή του προβληματισμού της παρούσας μεταπτυχιακής διατριβής αποτέλεσε η διαπίστωση της άνισης κατανομής των οφελών και των επιπτώσεων από τον εκσυγχρονισμό των αγρο-διατροφικών συστημάτων στην αγρο-διατροφική αλυσίδα (παραγωγή, μεταποίηση, τυποποίηση και διανομή, εμπορεία, κατανάλωση) σε εθνικό αλλά και σε παγκόσμιο επίπεδο. Απόρροια του εκσυγχρονισμού των αγρο-διατροφικών συστημάτων είναι η εξάλειψη των παραδοσιακών πρακτικών παραγωγής και διάθεσης των γεωργικών προϊόντων, και η αντικατάστασή τους από παγκόσμια και ενιαία πρότυπα παραγωγής και τρόπους διακίνησης, η κυριαρχία του τομέα λιανικού εμπορίου (σουπερμάρκετ) στην αγρο-διατροφική αλυσίδα, και η καθιέρωση πολυδάπανων πιστοποιήσεων ποιότητας ως εχέγγυα για την ασφάλεια των τροφίμων από την πλευρά του παραγωγού προς τα σουπερμάρκετ, με τα οποία συνεργάζεται. Συνέπειες όλων αυτών είναι να παραγκωνίζονται εκείνοι οι παραγωγοί που αδυνατούν να προσαρμοστούν στις σύγχρονες απαιτήσεις, και να αποδυναμώνονται, από άποψη κύρους, οι παραγωγοί εκείνοι που προμηθεύουν τα σουπερμάρκετ, εξαιτίας της αυξημένης διαπραγματευτικής δύναμης των τελευταίων.

Στόχος της παρούσας εργασίας είναι η διερεύνηση της ανθεκτικότητας του περιαστικού αγροτικού χώρου στον ασφυκτικό κλοιό που έχουν δημιουργήσει τα σύγχρονα αγρο-διατροφικά συστήματα. Ως ανθεκτικότητα νοείται η ικανότητα ενός συστήματος να απορροφά μία διαταραχή και να αναδιοργανώνεται, ενώ υφίσταται την αλλαγή, αλλά και η διατήρηση της ταυτότητας του συστήματος αναλλοίωτη μέσα στο χώρο και το χρόνο. Ο περιαστικός αγροτικός χώρος τοποθετείται στο ενδιάμεσο του αστικού και του αγροτικού χώρου. Πρόκειται για μία μεταβατική ζώνη μεταξύ αστικοποιημένης γης και γεωργικού χώρου, η οποία υφίσταται σημαντικές πιέσεις εξαιτίας της γειννίας της με το αστικό κέντρο και τη συνεπακόλουθη αστική εξάπλωση και από-αστικοποίηση. Οι πιέσεις αυτές εκδηλώνονται σε ζητήματα χρήσεων γης, στην περιβαλλοντική υποβάθμιση του εν λόγω χώρου και τον περιορισμό της γεωργικής δραστηριότητας. Προκειμένου να αναδειχθούν οι

δυναμικές του χώρου αυτού, και κατ' επέκταση οι μορφές ανθεκτικότητάς του απέναντι στα σύγχρονα αγρο-διατροφικά συστήματα, πέρα από τη βιβλιογραφική έρευνα, πραγματοποιήθηκε επιτόπια έρευνα στην περιοχή του Μαραθώνα, ο οποίος αποτελεί αντιπροσωπευτικό παράδειγμα περιαστικού αγροτικού χώρου στην Περιφέρεια Ανατολικής Αττικής. Για το σκοπό αυτό έγινε ποιοτική έρευνα με «δειγματοληψία χιονοστιβάδας». Τα ερωτηματολόγια που συντάχθηκαν περιείχαν ερωτήσεις ανοιχτού τύπου και απευθύνονταν σε τρεις ομάδες: τους παραγωγούς του Μαραθώνα, τοπικούς καταναλωτές και ιδιοκτήτες επιχειρήσεων εστίασης και φορείς του Δήμου Μαραθώνος και της Περιφέρειας Ανατολικής Αττικής. Τα αποτελέσματα της περιπτώσιολογικής μελέτης έδειξαν, ότι στον Μαραθώνα επικρατούν, κατά κύριο λόγο, οι παραδοσιακοί τρόποι διάθεσης (λαϊκή αγορά) των γεωργικών προϊόντων, ενώ μικρός αριθμός παραγωγών συνεργάζεται με σουπερμάρκετ. Οι δύο αυτές τάσεις υποδεικνύουν και δύο μορφές ανθεκτικότητας απέναντι στις πιέσεις των σύγχρονων αγρο-διατροφικών συστημάτων, της ταυτότητας και της προσαρμοστικής ικανότητας, οι οποίες ενισχύονται από το πλεονέκτημα της εγγύτητας του χώρου στο αστικό κέντρο της Αθήνας.

Λέξεις κλειδιά: ανθεκτικότητα, περιαστικός αγροτικός χώρος, αγρο-διατροφικά συστήματα, Μαραθώνας,

Abstract

The main focus of this thesis concerns the ascertainment in the agro-food chain (production, processing, packaging, distribution, retail, and consumption) of an uneven distribution of benefits and negative impacts as a result of the modernization of the agro-food systems locally and globally. A corollary finding of the modernization of the agro-food systems is the elimination of traditional methods of production and distribution of agricultural products and their replacement by single, global production and distribution standards, the dominance of the retail sector (supermarket chains) in the agro-food chain and the establishment of costly quality assurance systems on behalf of the producer regarding his/her cooperation with supermarket chains. As a consequence, those producers lacking the capacity to adjust in the current standards are compromised and those who supply supermarkets lose prestige due to the negotiating capacity of the latter.

The aim of this paper is to investigate the resilience of peri-urban interface against the stranglehold of the contemporary agro-food systems. The notion of resilience describes the capacity of a system to absorb disturbances and reorganize by itself while it undergoes the change, as well as maintain the basic identity of the system through space and time. Peri-urban interface is a space located between urban and rural space; it is a transitional zone between urbanized land and rural territory, which experiences significant pressure by the adjacency with the urban centre and the consequent urban sprawl and counter-urbanization. This pressure manifests itself in matters of land use, environmental degradation of the aforementioned space and restraints in agricultural activity. In order to demonstrate the dynamics of this area and, by extension, the forms of resilience against contemporary agro-food systems, research on the ground took place in the area of Marathonas, which is a representative example of peri-urban rural interface in the District of Eastern Attica, aside from bibliographic research. To this end, there was qualitative research using the method of “snowball sampling”; the questionnaires included open-ended questions and were

directed to three groups of interest: the producers in the area of Marathonas, local consumers and owners of restaurants, and local authorities of the Municipality of Marathonas and the District of Eastern Attica. The results of the case report showed that, in the area of Marathonas, traditional ways of distribution of agricultural products (street market) are largely preferred, whereas a small amount of producers collaborates with supermarket chains. The previously mentioned trends also suggest two forms of resilience against the pressures of contemporary agro-food systems; those of identity resilience and adaptive capacity, which are reinforced by the proximity of the area of Marathonas to the urban centre of Athens.

Key words: resilience, peri-urban rural interface, agro-food systems, Marathonas

Πίνακας Περιεχομένων

Περίληψη	2
Abstract	4
Πίνακας Περιεχομένων	6
Ευχαριστίες	10
Εισαγωγή	11
Κεφάλαιο 1 Ανθεκτικότητα	13
1.1 Εισαγωγή	13
1.2 Οικολογική ανθεκτικότητα (Ecological resilience)	13
1.3 Κοινωνικο-οικολογικές προσεγγίσεις της ανθεκτικότητας	14
1.3.1 Κατώφλι (Thresholds)	16
1.3.2 Προσαρμοστικός κύκλος (Adaptive cycle)	16
1.3.3 Παναρχία (Panarchy)	17
1.4 Κοινωνική ανθεκτικότητα (Social resilience)	17
1.5 Ανθεκτικότητα της κοινότητας (Community resilience)	18
1.5.1 Η προσαρμοστική ικανότητα των κοινοτήτων	19
1.5.2 Πόροι της κοινότητας και κοινωνικό κεφάλαιο	19
1.5.3 Ευπάθεια και κοινωνική ανθεκτικότητα της κοινότητας	20
1.5.4 Η πολυπλοκότητα και η δομή του χώρου της κοινότητας	21
1.6 Η επιρροή της παγκοσμιοποίησης στην ανθεκτικότητα των κοινοτήτων	22
1.7 Κατηγοριοποίηση των προσεγγίσεων της ανθεκτικότητας	24
Κεφάλαιο 2 Περιαστικός αγροτικός χώρος	25
2.1 Εννοιολογική προσέγγιση του περιαστικού αγροτικού χώρου και της Περιαστικοποίησης	25
2.2 Η εξέλιξη του περιαστικού χώρου μέσα από τα φαινόμενα της αστικής εξάπλωσης και της από-αστικοποίησης	27
2.2.1 Αστική εξάπλωση (Urban sprawl)	28
2.2.2 Τάσεις αστικής εξάπλωσης στην Ευρώπη	28
2.2.3 Κινητήριες δυνάμεις για την αστική εξάπλωση	29
2.2.4 Αστική αναγέννηση και από-αστικοποίηση	30
2.3 Οφέλη και επιπτώσεις από τη συνύπαρξη του αστικού και του αγροτικού κόσμου στις περιαστικές περιοχές	31
2.4 Αλλαγές στις χρήσεις γης στον περιαστικό αγροτικό χώρο	32
Επιπτώσεις στη γεωργική δραστηριότητα και το περιβάλλον	
2.5 Περιβαλλοντική υποβάθμιση του περιαστικού αγροτικού χώρου	33
2.6 Η εξέλιξη της γεωργίας στον περιαστικό αγροτικό χώρο	34
2.6.1 Χαρακτηριστικά των γεωργικών εκμεταλλεύσεων του περιαστικού χώρου	35
2.7 Κοινωνικά χαρακτηριστικά και στρατηγικές επιβίωσης του περιαστικού αγροτικού χώρου	36
2.8 Ανταλλαγή δραστηριοτήτων και αλληλεπίδραση μεταξύ αστικού και περιαστικού αγροτικού χώρου	37
2.9 Χωροθέτηση και διαμόρφωση του περιαστικού αγροτικού χώρου	38
2.10 Κριτήρια διάκρισης του περιαστικού αγροτικού χώρου	41

2.11 Η οργάνωση του περιαστικού αγροτικού χώρου της Περιφέρειας Αττικής	42
2.12 Η ΚΑΠ και η «Ευρώπη 2020» για την ανάπτυξη του περιαστικού αγροτικού Χώρου	44
Κεφάλαιο 3 Αγρο-διατροφικά συστήματα	47
3.1 Αγρο-διατροφικά συστήματα (Agro-food systems)	47
3.2 Η παγκοσμιοποίηση του αγρο-διατροφικού συστήματος	48
3.3 Οι επιπτώσεις της παγκοσμιοποίησης και της εκβιομηχάνισης των αγρο-διατροφικών συστημάτων	52
3.3.1 Αγροτικοί Κόσμοι (Rural Worlds)	53
3.4 Οι τυπολογίες των αγρο-διατροφικών συστημάτων	54
3.5 Σύγχρονη αγρο-διατροφική αλυσίδα, ο ρόλος του τομέα της λιανικής πώλησης	56
3.5.1 Ο σύγχρονος τομέας του λιανικού εμπορίου στην Ευρώπη	57
3.6 Σύγχρονο λιανικό εμπόριο, η περίπτωση των σουπερμάρκετ	58
3.6.1 Παγκόσμια τροφοδότηση	59
3.6.2 Πρότυπα ποιότητας	59
3.6.3 Προϊόντα ιδιωτικής ετικέτας	60
3.7 Οι κοινωνικές και οικονομικές επιπτώσεις και τα οφέλη από την κυριαρχία των σουπερμάρκετ στην αγρο-διατροφική αλυσίδα	62
3.7.1 Η σχέση παραγωγών-σουπερμάρκετ	62
3.7.2 Η σχέση σουπερμάρκετ-καταναλωτών	63
3.8 Εναλλακτικά δίκτυα τροφίμων, Μικρές αλυσίδες εφοδιασμού τροφίμων	65
3.8.1 Τα εναλλακτικά δίκτυα τροφίμων (alternative food networks)	66
3.8.2 Οι μικρές αλυσίδες εφοδιασμού τροφίμων (short food supply chains)	66
3.8.3 Κοινωνικά και οικονομικά οφέλη των μικρών αλυσίδων εφοδιασμού τροφίμων	67
Κεφάλαιο 4 Μαραθώνας	70
4.1 Εισαγωγή, ιστορικό πλαίσιο Μαραθώνα	70
4.2 Διάρθρωση του Δήμου Μαραθώνος, περιγραφή της περιοχής	71
4.2.1 Δημοτική Ενότητα Βαρνάβα	72
4.2.2 Δημοτική Ενότητα Γραμματικού	73
4.2.3 Δημοτική Ενότητα Νέας Μάκρης	73
4.3 Οικιστική διαμόρφωση και υποδομές της Δημοτικής Ενότητας Μαραθώνος	74
4.4 Χρήσεις γης	76
4.5 Δημογραφικά χαρακτηριστικά Δημοτικής Ενότητας Μαραθώνος	77
4.6 Απασχόληση και οικονομία	79
4.7 Αγροτική ανάπτυξη και καλλιέργειες	81
4.7.1 Η διαμόρφωση της αγροτικής παραγωγής βάσει της διάρθρωσης των εκτάσεων	81
4.7.2 Ύψος παραγωγής και παραγόμενα προϊόντα Δημοτικής Ενότητας Μαραθώνος	84
4.7.3 Σύγκριση κτηνοτροφικών και γεωργικών εκμεταλλεύσεων μεταξύ των ετών απογραφής 1991 και 2001	85
Κεφάλαιο 5 Μεθοδολογία	87
5.1 Μεθοδολογία της εμπειρικής έρευνας	87
5.2 Ερωτηματολόγιο Α	89
5.2.1 Διάρθρωση ερωτηματολογίου Α	90
5.2.2 Στόχος ερωτηματολογίου Α	91
5.2.3 Χρονικό και χωρικό πλαίσιο διεξαγωγής συνεντεύξεων	91
5.2.4 Αδυναμίες και εμπόδια	92
5.3 Ερωτηματολόγιο Β	92

5.3.1	Διάρθρωση ερωτηματολογίου Β	92
5.3.2	Στόχος ερωτηματολογίου Β	93
5.3.3	Χρονικό και χωρικό πλαίσιο διεξαγωγής συνεντεύξεων	94
5.3.4	Αδυναμίες και εμπόδια	94
5.4	Ερωτηματολόγιο Γ	94
5.4.1	Διάρθρωση ερωτηματολογίου Γ	94
5.4.2	Στόχος ερωτηματολογίου Γ	95
5.4.3	Χρονικό και χωρικό πλαίσιο διεξαγωγής συνεντεύξεων	96
5.4.4	Αδυναμίες και εμπόδια	96
Κεφάλαιο 6 Αποτελέσματα εμπειρικής έρευνας		97
	Εισαγωγή	97
6.1	Περιγραφή του δείγματος της εμπειρικής έρευνας	97
6.1.1	Χαρακτηριστικά των ερωτώμενων παραγωγών	97
6.1.2	Χαρακτηριστικά των ερωτώμενων καταναλωτών και ιδιοκτητών των επιχειρήσεων εστίασης	99
6.1.3	Χαρακτηριστικά των ερωτώμενων από τους φορείς του Δήμου και της Περιφέρειας	99
6.2	Χαρακτηριστικά των γεωργικών εκμεταλλεύσεων	99
6.3	Κριτήρια επιλογής και αλλαγής των καλλιεργειών	101
6.4	Διαφοροποίηση και στρατηγικές οργάνωσης των αγροτικών εκμεταλλεύσεων	102
6.5	Τρόποι διάθεσης των γεωργικών προϊόντων	104
6.5.1	Λαϊκή αγορά	104
6.5.2	Λαχαναγορά της Αθήνας	105
6.5.3	Σουπερμάρκετ	105
6.5.4	Τοπικές επιχειρήσεις εστίασης και μανάβικα	106
6.5.5	Απευθείας πώληση στο χωράφι	107
6.6	Αγρο-διατροφικά συστήματα και παραγωγοί: Αντίληψη των πιέσεων που δέχονται οι παραγωγοί από τα σύγχρονα αγρο-διατροφικά συστήματα (σουπερμάρκετ)	108
6.6.1	Από τους παραγωγούς	108
6.6.2	Από τους καταναλωτές και τις τοπικές επιχειρήσεις εστίασης	110
6.6.3	Από τους ρυθμιστές	111
6.7	Αγρο-διατροφικά συστήματα και τοπικοί καταναλωτές και ιδιοκτήτες επιχειρήσεων Εστίασης	112
6.7.1	Αντίληψη των πιέσεων που δέχονται οι τοπικοί καταναλωτές και οι ιδιοκτήτες τοπικών επιχειρήσεων εστίασης από τα σύγχρονα αγρο-διατροφικά συστήματα (σουπερμάρκετ)	112
6.7.2	Προτιμήσεις των καταναλωτών και των ιδιοκτητών επιχειρήσεων εστίασης ως προς τον τόπο αγοράς των γεωργικών ειδών	112
6.8	Αξιολόγηση της προσπάθειας των παραγωγών και της ποιότητας των παραγόμενων προϊόντων του Μαραθώνα από τους καταναλωτές, τους ιδιοκτήτες επιχειρήσεων εστίασης και τους ρυθμιστές	114
6.8.1	Καταναλωτές και ιδιοκτήτες επιχειρήσεων εστίασης	114
6.8.2	Ρυθμιστές	115
6.9	Αναγνώριση της αξίας της γεωργίας για το σύνολο της περιοχής από τους Καταναλωτές, τους ιδιοκτήτες επιχειρήσεων εστίασης και τους ρυθμιστές	116
6.10	Περιαστικός αγροτικός χώρος (χρήσεις γης, κ.α.)	116
6.10.1	Παραγωγοί	116
6.10.2	Καταναλωτές και επιχειρήσεις εστίασης	117
6.10.3	Ρυθμιστές	118
6.11	Πολιτικές και κίνητρα για την ανάπτυξη της περιαστικής γεωργίας του Μαραθώνα	118
6.12	Ζητήματα γενικότερης φύσεως που εξετάστηκαν κατά την εμπειρική έρευνα	119
6.12.1	Οικονομική κρίση	119

6.12.2 Νέοι αγρότες στην περιοχή	119
Κεφάλαιο 7 Συμπεράσματα	120
7.1 Η διάρθρωση των αγροτικών εκμεταλλεύσεων και η νοοτροπία των παραγωγών του Μαραθώνα	120
7.2 Ερμηνεία και σύγκριση της αντίληψης και των απόψεων των ομάδων που Συμμετείχαν στην εμπειρική έρευνα	123
7.2.1 Οι πιέσεις των σύγχρονων αγρο-διατροφικών συστημάτων	123
7.2.2 Η ποιότητα των προϊόντων του Μαραθώνα	125
7.2.3 Η σημασία της γεωργίας για την ανάπτυξη του Μαραθώνα και οι πολιτικές που εφαρμόζονται για τη στήριξη αυτής	126
7.2.4 Η σημασία του περιβαστικού χαρακτήρα του Μαραθώνα	126
7.2.5 Αντίληψη άλλων πιέσεων	127
7.3 Προσδιορισμός της ανθεκτικότητας του Μαραθώνα	127
Βιβλιογραφία	131
Ξενόγλωσση βιβλιογραφία	131
Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία	144
Διαδικτυακοί τόποι	145
Παράθεμα: Ερωτηματολόγια εμπειρικής έρευνας	147

Ευχαριστίες

Ολοκληρώνοντας τη μεταπτυχιακή μου εργασία, αισθάνομαι την ανάγκη να ευχαριστήσω ανθρώπους που με δίδαξαν, με καθοδήγησαν, με στήριξαν και με βοήθησαν παντοιοτρόπως.

Θα ήθελα λοιπόν να ευχαριστήσω θερμά τον κύριο Γεώργιο Βλάχο, ο οποίος υπήρξε επιβλέπωντας καθηγητής στην εργασία μου, καθώς πλαισίωσε με την παρουσία του, τις συμβουλές και την καθοδήγησή του όλη μου την προσπάθεια.

Ευχαριστώ επίσης τον κύριο Δ. Σπυρόπουλο και την κυρία Δ. Δράκου, οι οποίοι με μεγάλη προθυμία με έφεραν σε επαφή με παραγωγούς και καταναλωτές από την περιοχή του Μαραθώνα.

Τέλος, θα ήθελα να ευχαριστήσω τους γονείς μου, καθώς χωρίς τη στήριξή τους, δεν θα μπορούσα να πραγματοποιήσω πολλά και σημαντικά βήματα ζωής και σπουδών.

Εισαγωγή

Η παρούσα μεταπτυχιακή εργασία εκπονήθηκε στο πλαίσιο του Διατμηματικού Προγράμματος Μεταπτυχιακών Σπουδών του Γεωπονικού Πανεπιστημίου Αθηνών, «Επιχειρηματικότητα και Συμβουλευτική στην Αγροτική Ανάπτυξη», υπό την επίβλεψη και την καθοδήγηση του διδάσκοντος καθηγητή κυρίου Βλάχου Γ.

Στόχος της μελέτης αυτής είναι η ανάδειξη των μορφών ανθεκτικότητας που αναπτύσσονται στον περιαστικό αγροτικό χώρο έναντι των πιέσεων των σύγχρονων αγρο-διατροφικών συστημάτων. Οι μορφές της ανθεκτικότητας πρόκειται να διερευνηθούν μέσα από την καταγραφή και την αξιολόγηση της οργάνωσης και των στρατηγικών επιβίωσης των αγροτικών εκμεταλλεύσεων, και των αντιλήψεων των ατόμων που απαρτίζουν και επηρεάζουν το χώρο αυτό, σε σχέση με τα σύγχρονα αγρο-διατροφικά συστήματα και τις αλλαγές που αυτά έχουν επιφέρει στον τρόπο παραγωγής, διάθεσης και εμπορίας των γεωργικών προϊόντων.

Τα ερευνητικά ερωτήματα που επιδιώκεται να απαντηθούν είναι τα εξής:

- ❖ Ποιες τυπολογίες αγρο-διατροφικών συστημάτων αναπτύσσονται στον περιαστικό αγροτικό χώρο.
- ❖ Με ποιον τρόπο και εάν επηρεάζουν τα χαρακτηριστικά του περιαστικού αγροτικού χώρου την οργάνωση και τις αποφάσεις που λαμβάνονται για τις αγροτικές εκμεταλλεύσεις
- ❖ Ποιοι παράγοντες συντελούν στην ανάπτυξη της ανθεκτικότητας των παραγωγών και της κοινότητας απέναντι στις πιέσεις των σύγχρονων αγρο-διατροφικών συστημάτων.

Τα παραπάνω ερωτήματα εξετάζονται με την εκτέλεση επιτόπιας μελέτης στη Δημοτική Κοινότητα του Μαραθώνα, η οποία είναι μία κατεξοχήν περιαστική περιοχή με αγροτική ανάπτυξη.

Οι θεματικές ενότητες της μεταπτυχιακής εργασίας διαμορφώνονται ως εξής:

Στο πρώτο κεφάλαιο (κεφάλαιο 1, Ανθεκτικότητα) πραγματοποιείται μία παράθεση και επεξήγηση των εννοιολογικών προσεγγίσεων της ανθεκτικότητας.

Στο δεύτερο κεφάλαιο (κεφάλαιο 2, Περιαστικός αγροτικός χώρος) αναλύονται η έννοια του περιαστικού αγροτικού χώρου, η αλληλεπίδραση αυτού με το αστικό κέντρο ως προς το είδος των συναλλαγών που αναπτύσσονται μεταξύ τους, όπως επίσης και οι επιπτώσεις από τη γειννίαση του αστικού κέντρου με τον περιαστικό χώρο στο περιβάλλον, τη γεωργική δραστηριότητα, την κοινωνική σύνθεση και τις χρήσεις γης του τελευταίου. Επεξηγούνται τα κριτήρια βάσει των οποίων κρίνεται μία περιοχή ως περιαστική και η χωροθέτηση αυτής. Και τέλος, παρατίθενται οι πολιτικές που έχουν ήδη αναπτυχθεί καθώς και εκείνες οι πολιτικές στις οποίες πρόκειται να προσανατολιστούν η ΚΑΠ και η «Ευρώπη 2020».

Στο τρίτο κεφάλαιο (κεφάλαιο 3, Αγρο-διατροφικά συστήματα) πραγματοποιείται μία καταγραφή της εξέλιξης και των τυπολογιών των αγρο-

διατροφικών συστημάτων υπό την επιρροή της παγκοσμιοποίησης. Μέσα από την περιγραφή της διαμόρφωσης της σύγχρονης αγρο-διατροφικής αλυσίδας αναδεικνύεται η κυριαρχία του τομέα λιανικού εμπορίου σε αυτήν και παρατίθενται οι οικονομικές και κοινωνικές επιπτώσεις εις βάρος των αγροτών και των καταναλωτών εξαιτίας αυτής της αναδιανομής εξουσίας στην αλυσίδα. Τέλος, επεξηγούνται εν συντομία τα εναλλακτικά δίκτυα τροφίμων και οι μικρές αλυσίδες εφοδιασμού γεωργικών ειδών.

Στο τέταρτο κεφάλαιο (κεφάλαιο 4, Μαραθώνας) περιγράφεται ενδελεχώς η υπό μελέτη περιοχή. Συγκεκριμένα, παρατίθενται στοιχεία της διοικητικής διάρθρωσης του Δήμου Μαραθώνος, και στη συνέχεια ακολουθεί καταγραφή της οικιστικής διαμόρφωσης και των υποδομών, των δημογραφικών στοιχείων, της απασχόλησης και της οικονομίας καθώς και της αγροτικής ανάπτυξης της Δημοτικής Ενότητας Μαραθώνος.

Στο πέμπτο κεφάλαιο (κεφάλαιο 5, Μεθοδολογία) επεξηγείται και αιτιολογείται η μεθοδολογία που επιλέχθηκε για την εκπόνηση της εμπειρικής έρευνας στην περιοχή του Μαραθώνα. Επιπλέον, δίνεται πλήρης εικόνα ως προς τη δομή και το περιεχόμενο των ερωτηματολογίων που χρησιμοποιήθηκαν κατά τις συνεντεύξεις με παραγωγούς, καταναλωτές και ιδιοκτήτες επιχειρήσεων εστίασης, και φορείς του Δήμου Μαραθώνος και Περιφέρειας Ανατολικής Αττικής.

Στο έκτο κεφάλαιο (κεφάλαιο 6, Αποτελέσματα εμπειρικής έρευνας) ομαδοποιούνται και παρατίθενται οι απαντήσεις που δόθηκαν κατά τη διάρκεια των συνεντεύξεων.

Στο έβδομο κεφάλαιο, (Κεφάλαιο 7, Συμπεράσματα) επεξηγούνται τα αποτελέσματα της εμπειρικής έρευνας, συγκρίνονται οι απαντήσεις και οι αντιλήψεις που εντοπίστηκαν στις ομάδες των ερωτώμενων και επιχειρείται, μέσω αυτών, να διεξαχθεί ένα τελικό συμπέρασμα για την ανθεκτικότητα της περιοχής του Μαραθώνα.

Κεφάλαιο 1 Ανθεκτικότητα

1.1 Εισαγωγή

Η ανθεκτικότητα (resilience) αποτελεί μία σύνθετη έννοια (Walker και Salt, 2006) η οποία κερδίζει ολοένα και περισσότερο έδαφος από πλευράς ερευνητικού ενδιαφέροντος αλλά και ως μία διαδικασία κοινωνικής ανάπτυξης (Wilson, G.A., 2012). Αρχικό πεδίο εφαρμογής της υπήρξε η επιστήμη της οικολογίας, στη συνέχεια ωστόσο χρησιμοποιήθηκε και σε άλλους επιστημονικούς τομείς, όπως οι κοινωνικές και οικονομικές επιστήμες.

Σύμφωνα και με τον Folke (2006), η έρευνα για την ανθεκτικότητα –η οποία άρχισε να αναπτύσσεται στα τέλη της δεκαετίας του 1960 και στις αρχές της δεκαετίας του 1970- έχει περάσει από διάφορες φάσεις: η αρχική έμφαση στην οικολογική ανθεκτικότητα υποκαταστάθηκε από προσεγγίσεις για την κοινωνικο-οικολογική ανθεκτικότητα¹ (socio-ecological resilience) απαντώντας σε ερωτήματα σχετικά με τις κοινωνικές και οικονομικές κινητήριες δυνάμεις αλλαγής, και πιο πρόσφατα, από την κοινωνική ανθεκτικότητα (social resilience) η οποία θέτει στο επίκεντρο του ερευνητικού της ενδιαφέροντος την αντίδραση των ανθρώπινων συστημάτων απέναντι στην αλλαγή (π.χ. Adger, 2000; Pelling, 2003; Davidson, 2010).

1.2 Οικολογική ανθεκτικότητα (Ecological resilience)

Εισηγητές της έννοιας της ανθεκτικότητας υπήρξαν οι Holling και Gunderson, οι οποίοι ανέπτυξαν την «παναρχία»² ('panarchy') και διατύπωσαν τη θεωρία πως η οικολογική αιεφορία δεν μπορεί να περιοριστεί σε ένα στατικό σύνολο συστημικών

---

¹ Η κοινωνικο-οικολογική ανθεκτικότητα αναφέρεται στην ανθεκτικότητα των κοινωνικο-οικολογικών συστημάτων τα οποία περιλαμβάνουν τόσο ανθρώπινα όσο και οικολογικά συστατικά και είναι σύνθετα και προσαρμοστικά (Cumming G.S., 2011).

² Ο όρος της παναρχίας επινοήθηκε ως μία αντίθεση στην έννοια της ιεραρχίας. Σύμφωνα με τους Holling και Gunderson (2002) αποτελεί ένα πλαίσιο για τους κανόνες της φύσης, και η ονομασία αυτού προέρχεται από τον Έλληνα θεό της φύσης, τον Παν.

συνθηκών που ονομάζεται βιωσιμότητα ('sustainability') (Gunderson, L.H, 2000; Holling, C.S., 1973; Holling και Gunderson, 2002) . Έτσι, η έννοια της βιωσιμότητας άρχισε να αντικαθίσταται σταδιακά από την έννοια της ανθεκτικότητας για την περιγραφή των οικολογικών συστημάτων και των οργανισμών, και στη συνέχεια για την αξιολόγηση και των λοιπών συστημάτων, των κοινωνικών και των οικονομικών.

Σύμφωνα με τον Holling (1973), η ανθεκτικότητα αποτελεί ένα μέτρο της διατήρησης των συστημάτων και της ικανότητας αυτών να απορροφούν την αλλαγή και τη διαταραχή και να εξακολουθούν να διατηρούν τις ίδιες σχέσεις μεταξύ των πληθυσμών ή των μεταβλητών κατάστασης.

Στη βιβλιογραφία της οικολογίας υπάρχουν δύο διαφορετικοί ορισμοί για την ανθεκτικότητα οι οποίοι εκφράζουν δύο διαφορετικές εκδοχές της σταθερότητας: η μηχανική ανθεκτικότητα (engineering resilience) (Holling 1995, Holling και Meffe 1996) και η οικοσυστημική ανθεκτικότητα (ecosystem resilience) (Holling και Gunderson, 2002). Η μηχανική ανθεκτικότητα δίνει έμφαση στη διατήρηση της αποτελεσματικότητας και των λειτουργιών του συστήματος, ενώ η οικοσυστημική ανθεκτικότητα δίνει βαρύτητα στη διατήρηση της ύπαρξης της λειτουργίας.

Ο πρώτος ορισμός –της μηχανικής ανθεκτικότητας- εστιάζει στην αποτελεσματικότητα, τον έλεγχο, τη σταθερότητα και την προβλεψιμότητα. Πιο συγκεκριμένα, επικεντρώνεται στη σταθερότητα κοντά σε μία σταθερή κατάσταση ισορροπίας, όπου η αντίσταση σε μία διαταραχή και η ταχύτητα της επαναφοράς χρησιμοποιούνται για να μετρηθεί η [προς εξέταση] ιδιότητα (Holling και Gunderson, 2002). Η προσέγγιση αυτή ενδυναμώνει τον επικίνδυνο μύθο σύμφωνα με τον οποίο: η μεταβλητότητα των φυσικών συστημάτων μπορεί να ελεγχθεί αποτελεσματικά, οι συνέπειες είναι προβλέψιμες, και η παρατεταμένη μέγιστη παραγωγή είναι ένας στόχος εφικτός και βιώσιμος.

Ο δεύτερος ορισμός –της οικοσυστημικής ανθεκτικότητας- στηρίζεται στη διατήρηση, στην προσαρμοστικότητα, στη μεταβλητότητα, και στην έλλειψη προβλεψιμότητας. Επικεντρώνεται σε συνθήκες μακριά από οποιαδήποτε σταθερή κατάσταση ισορροπίας, όπου οι αστάθειες μπορούν να αναστρέψουν το σύστημα, σε ένα καινούριο καθεστώς ή σε μία νέα συμπεριφορά (Holling και Gunderson, 2002).

1.3 Κοινωνικο-οικολογικές προσεγγίσεις της ανθεκτικότητας

Η κοινωνικο-οικολογική προσέγγιση εξετάζει την ανθεκτικότητα των κοινωνικο-οικολογικών συστημάτων τα οποία αποτελούνται από ανθρώπινα και οικολογικά συστατικά και χαρακτηρίζονται ως σύνθετα και προσαρμοστικά (Cumming *et al.*, 2005). Για την εξέταση της ανθεκτικότητας των συστημάτων αυτών, τρία στοιχεία θα πρέπει να γίνουν αντιληπτά:

- Οι άνθρωποι ζουν και λειτουργούν μέσα σε κοινωνικά συστήματα τα οποία είναι αναπόσπαστα συνδεδεμένα με τα οικολογικά συστήματα στα οποία είναι ενσωματωμένα.

- Τα κοινωνικο-οικολογικά συστήματα είναι σύνθετα προσαρμοστικά συστήματα που δεν αλλάζουν με έναν προβλέψιμο, γραμμικό, σταδιακά μεταβαλλόμενο τρόπο.
- Η έννοια της ανθεκτικότητας παρέχει ένα πλαίσιο για την αντιμετώπιση ενός κοινωνικο-οικολογικού συστήματος ως ένα σύστημα που λειτουργεί σε πολλές συνδεδεμένες κλίμακες χρόνου και χώρου.

(Walker και Salt, 2006)

Σύμφωνα με τους Walker *et al.* (2004), η ανθεκτικότητα εκφράζει την ικανότητα ενός συστήματος³ να απορροφά μία διαταραχή και να αναδιοργανώνεται, ενώ υφίσταται την αλλαγή με τέτοιον τρόπο, ώστε να διατηρεί την ίδια λειτουργική δομή, ταυτότητα και ανάδραση. Ένας εναλλακτικός ορισμός για την ανθεκτικότητα διατυπώθηκε από τους Cumming και Collier (2005) μέσα από το έργο τους για την ταυτότητα του συστήματος, σύμφωνα με τον οποίον ένα σύστημα θεωρείται ανθεκτικό, όταν κατορθώνει να διατηρήσει την ταυτότητά του αναλλοίωτη μέσα στο χώρο και το χρόνο. Πιο συγκεκριμένα:

[...] Εάν θεωρήσουμε ένα σύνθετο σύστημα ως άτομο, αυτό παραμένει το ίδιο για όσο διάστημα έχει σταθερή ταυτότητα. Η ταυτότητα διαμορφώνεται από τη διατήρηση των κύριων συστατικών και των σχέσεων, και τη διατήρηση αυτών μέσα στο χρόνο. Εάν η ανθεκτικότητα είναι χαμηλή, τότε η ταυτότητα μπορεί να χαθεί, και αντίστοιχα, εάν η ταυτότητα έχει χαθεί, μπορούμε να καταλήξουμε στο συμπέρασμα ότι η ανθεκτικότητα ήταν χαμηλή. Έτσι η ανθεκτικότητα μπορεί να καταστεί λειτουργική μέσω της ποσοτικοποίησης της ταυτότητας και την αξιολόγηση των δυνατοτήτων για αλλαγές στην ταυτότητα. [...]

Ένας ακόμη ενδιαφέρον ορισμός είναι αυτός των Steve Carpenter *et al.* (2001), οι οποίοι θεώρησαν ότι η ανθεκτικότητα αποτελείται από τρία συστατικά στοιχεία:

- Το μέγεθος της διαταραχής που μπορεί να απορροφήσει ένα σύστημα και να παραμείνει στην ίδια κατάσταση ή στο ίδιο πεδίο έλξης.
- Το βαθμό στον οποίον το σύστημα είναι ικανό να αυτό-οργανωθεί (έναντι της έλλειψης οργάνωσης ή της οργάνωσης που επιβάλλεται από εξωτερικούς παράγοντες), και τέλος
- Το βαθμό στον οποίον το σύστημα μπορεί να χτίσει και να αυξήσει την ικανότητά του για μάθηση και προσαρμοστικότητα.

Στο σημείο αυτό θα παρατεθούν εν συντομία τρεις σημαντικές έννοιες για την καλύτερη κατανόηση των χαρακτηριστικών των συστημάτων εκείνων που μελετώνται για την ανθεκτικότητά τους. Οι έννοιες αυτές είναι: το κατώφλι ('thresholds'), ο προσαρμοστικός κύκλος ('adaptive cycle') και η παναρχία

³ Ως σύστημα ορίζεται μία συνεκτική οντότητα η οποία αποτελείται από βασικά στοιχεία, αλληλεπιδράσεις, και ένα τοπικό περιβάλλον. Το σύστημα πρέπει να παρουσιάζει μία συνέχεια στο χωροχρόνο (Cumming και Collier, 2005).

(‘panarchy’). Από την περιγραφή αυτών εξηγείται, λόγω χάρη, η ικανότητα επαναφοράς που τους αποδίδεται μετά από μία διαταραχή –μέσα από τον προσαρμοστικό κύκλο-, και το χαρακτηριστικό της αυτό-οργάνωσης –μέσα από την παναρχία.

1.3.1 Κατώφλι (Thresholds)

Τα κοινωνικο-οικολογικά συστήματα παρ’ όλο που επηρεάζονται από πολλές μεταβλητές, συνήθως καθορίζονται από λίγες σε αριθμό βασικές ελεγκτικές μεταβλητές, οι οποίες αλλάζουν με αργούς ρυθμούς. Κατά μήκος κάθε μίας από αυτές τις μεταβλητές υπάρχουν τα κατώφλια. Στην προκειμένη περίπτωση ως κατώφλια ορίζονται τα σημεία διακοπής μεταξύ δύο καθεστώτων ενός συστήματος (Walker και Meyers, 2004). Αν το σύστημα κινηθεί πέρα από ένα κατώφλι, συμπεριφέρεται με έναν διαφορετικό τρόπο, συχνά με ανεπιθύμητες και απρόβλεπτες εκπλήξεις.

(Pisano, 2012)

1.3.2 Προσαρμοστικός κύκλος (Adaptive cycle)

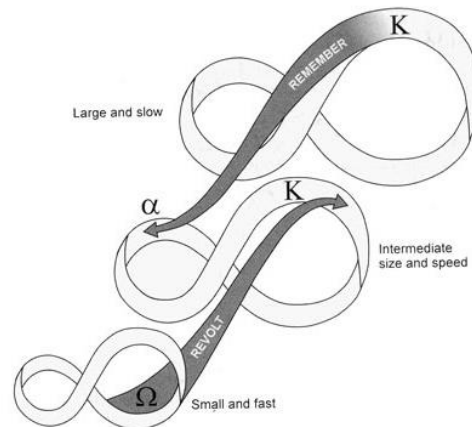
Ο προσαρμοστικός κύκλος εκφράζει τον τρόπο με τον οποίον τα συστήματα αλλάζουν. Όπως έχει ήδη αναφερθεί παραπάνω τα κοινωνικο-οικολογικά συστήματα μεταβάλλονται διαρκώς, και μάλιστα όχι με γραμμικό τρόπο.

Οι επιστήμονες έχουν διαπιστώσει πως οι αλλαγές στα περισσότερα συστήματα της φύσης πραγματοποιούνται μέσα από επαναλαμβανόμενους κύκλους τεσσάρων φάσεων:

- Τη φάση της ταχείας ανάπτυξης (ή εκμετάλλευσης, exploitation phase)
- Τη φάση της διατήρησης (conservation phase)
- Τη φάση της εκτόνωσης (ή της δημιουργικής καταστροφής, release phase)
- Τη φάση της αναδιοργάνωσης (ή της ανανέωσης, reorganization phase)

(Pisano, 2012)

1.3.3 Παναρχία (Panarchy)

Κάθε σύστημα αποτελείται από μία ιεραρχία συνδεδεμένων προσαρμοστικών κύκλων κάθε ένας από τους οποίους λειτουργεί σε διαφορετική κλίμακα (χώρου και χρόνου). Η δομή και οι δυναμικές του συστήματος σε κάθε κλίμακα καθορίζονται από ένα μικρό σύνολο σημαντικών διαδικασιών και, με τη σειρά του, είναι αυτό το συνδεδεμένο σύνολο ιεραρχιών που καθορίζει τη συμπεριφορά όλου του συστήματος. Αυτό το συνδεδεμένο σύνολο ιεραρχιών ονομάζεται «παναρχία» ('panarchy').

Οι διαδικασίες εκείνες που παράγουν πρότυπα παναρχίας ενδυναμώνονται, με τη σειρά τους από αυτά τα πρότυπα. Για το λόγο αυτό οι διαδικασίες και τα πρότυπα μπορούν να αυτό-οργανώνονται. Το στοιχείο της αυτό-οργάνωσης αποτελεί σημαντικό χαρακτηριστικό των σύνθετων προσαρμοστικών συστημάτων, [και άρα των κοινωνικο-οικολογικών συστημάτων].

(Pisano, 2012)

1.4 Κοινωνική ανθεκτικότητα (Social resilience)

Το αντικείμενο διερεύνησής της κοινωνικής ανθεκτικότητας (social resilience) κινείται γύρω από την ανθεκτικότητα των ανθρώπινων συστημάτων και των κοινοτήτων (Brand και Jax, 2007; Davidson, 2010). Ο Adger (2000) αποδίδει την κοινωνική ανθεκτικότητα ως την ικανότητα των ομάδων ή των κοινοτήτων να αντιμετωπίζουν εξωτερικές πιέσεις και διαταραχές που προέρχονται από κοινωνικές, περιβαλλοντικές και πολιτικές αλλαγές. Η κοινωνική ανθεκτικότητα άρχισε να υπερισχύει της κοινωνικο-οικολογικής ανθεκτικότητας ως προσέγγιση, καθώς εφαρμόζε καλύτερα στις ανάγκες των ανθρώπινων συστημάτων. Αρκετοί επιστήμονες, μάλιστα, δήλωσαν την ασυμφωνία τους ως προς την κοινωνικο-οικολογική προσέγγιση της ανθεκτικότητας υποστηρίζοντας πως η θεώρηση αυτή, «υπονοεί ότι εν απουσία διαταραχών, τα συστήματα θα τείνουν προς μία αυξανόμενη

πολυπλοκότητα, ωστόσο προκύπτουν κάποια προβλήματα με τη μεταφορά του μοντέλου αυτού στα κοινωνικά συστήματα» (Davidson, 2010).

Αρχικό επιστημονικό πεδίο έκφρασης της κοινωνικής ανθεκτικότητας υπήρξε η εξελικτική ψυχολογία και η κοινωνική εργασία. Οι περισσότερες μελέτες ήταν επικεντρωμένες στα παιδιά τα οποία παρ' όλο που ζούσαν κάτω από ανεπιθύμητες συνθήκες ευπάθειας και υψηλού κινδύνου – λ.χ. γονείς με ψυχικές διαταραχές, συνθήκες φτώχειας και βίας- κατόρθωναν να ορθοποδήσουν έχοντας μία υγιή παιδική ηλικία και τελικά μία ισορροπημένη ενήλικη ζωή (Lederach, 2009).

Ωστόσο η θεώρηση της κοινωνικής ανθεκτικότητας βρίσκει εφαρμογή και στη μελέτη της ανθεκτικότητας της κοινότητας (community resilience). Η προσέγγιση της κοινωνικής ανθεκτικότητας είναι ένας τρόπος κατανόησης των δυναμικών συστημάτων αλληλεπίδρασης μεταξύ ανθρώπων και περιβάλλοντος (Folke, 2006). Η κοινωνική ανθεκτικότητα έχει οικονομικές, χωρικές, θεσμικές και κοινωνικές διαστάσεις (Adger, 2000), συνεπώς είναι ιδανική για να περιγράψει αυτό το εύρος δυναμικών που εξελίσσονται σε επίπεδο κοινότητας.

Συγκρίνοντας την οικολογική και την κοινωνική προσέγγιση της ανθεκτικότητας, αυτό που τις διαφοροποιεί είναι η επαναφορά ή μη ενός συστήματος στην αρχική του κατάσταση ύστερα από μία διαταραχή που δέχεται. Η αυστηρή οικολογική σημασία του όρου αφορά την ικανότητά ενός συστήματος να επανακτά το status quo μετά από ένα μεγάλο σοκ. Αντιθέτως, τα οικονομικά και κοινωνικά συστήματα αλλάζουν ες αεί ως απόρροια όλων των ειδών των μετασχηματισμών (επιστημονικών, οικονομικών, εξουσίας, τρόπου ζωής και διαχείρισης των πόρων) (McManus *et al.*, 2012), πράγμα που σημαίνει ότι μετά από μία διαταραχή το σύστημα είναι αδύνατον να επανέλθει στην αρχική του κατάσταση.

Εν τέλει, η αντιμετώπιση της διαταραχής από τις δύο αυτές προσεγγίσεις -την οικολογική και την κοινωνική- είναι πολύ διαφορετική. Στην οικολογική ανθεκτικότητα η βιβλιογραφία που έχει αναπτυχθεί δίνει μεγάλη έμφαση στην επαναφορά του συστήματος σε λειτουργία μετά τη διαταραχή, ενώ στη βιβλιογραφία της κοινωνικής ανθεκτικότητας οι διαταραχές αντιμετωπίζονται ως ευκαιρία για αλλαγή και ανάπτυξη (Hopkins, 2010).

1.5 Ανθεκτικότητα της κοινότητας (Community resilience)

Η απόδοση της έννοιας της ανθεκτικότητας με χώρο αναφοράς την κοινότητα δεν διαφοροποιείται σημαντικά από το γενικό ορισμό που ισχύει για την ανθεκτικότητα. Έτσι και στην περίπτωση αυτή, ως ανθεκτικότητα κοινότητας νοείται η ικανότητα του συστήματος [της κοινότητας] να απορροφά τη διαταραχή και να αναδιοργανώνεται, καθώς υφίσταται την αλλαγή, ώστε να διατηρήσει την ίδια λειτουργία, δομή, ταυτότητα και ανάδραση (Walker, 2004). Σύμφωνα με τους Sorensen και Erps (2005a,b) η διατήρηση των προαναφερθέντων στοιχείων πρόκειται για μία «απρόσκοπτη προσαρμογή στα εξωγενή –κατά κύριο λόγο- γεγονότα» που

προκαλούν τη διαταραχή, η οποία ερμηνεύεται ως «σταθερή προσαρμογή». Αυτή η σταθερή προσαρμογή λαμβάνει διάφορες μορφές, ανάλογα με τις συνθήκες που επικρατούν σε τοπικό επίπεδο: τη φύση των τοπικών προβλημάτων που αντιμετωπίζονται, τη διαμόρφωση των νέων τεχνολογιών που εφαρμόζονται και τον ανταγωνισμό μεταξύ των τοπικοτήτων (McManus *et al.*, 2012). Κατά συνέπεια, υπάρχει διαφοροποίηση μεταξύ των διαφόρων τοπικοτήτων, ή κοινοτήτων, ως προς την προσαρμοστικότητα έναντι των διαταραχών που δέχονται.

1.5.1 Η προσαρμοστική ικανότητα των κοινοτήτων

Ο παράγοντας της προσαρμοστικότητας είναι καθοριστικός για την ανθεκτικότητα των κοινοτήτων. Ως προσαρμοστική ικανότητα ορίζεται η ικανότητα ενός συστήματος να προσαρμοστεί στην αλλαγή, να μετριάσει τα αποτελέσματα, και να αντιμετωπίσει μία διαταραχή (Cutter *et al.*, 2008). Έτσι, η προσαρμοστικότητα μπορεί να λειτουργήσει ως ποιοτικό κριτήριο για την εξέταση των διαβαθμίσεων της ανθεκτικότητας (Wilson, 2012).

Αυτό γίνεται αντιληπτό και από τις διατυπώσεις που ορίζουν την ανθεκτικότητα. Οι Maguire και Cartwright υποστηρίζουν πως η προσέγγιση της ανθεκτικότητας αναγνωρίζει τους πόρους και την προσαρμοστική ικανότητα που μία κοινότητα μπορεί να αξιοποιήσει, ώστε αυτή να ξεπεράσει τα προβλήματα που μπορεί να προκύψουν από την αλλαγή. Η προσέγγιση αυτή βασίζεται στις εγγενείς ικανότητες μίας κοινότητας, πέρα από τις εξωτερικές παρεμβάσεις, για την αντιμετώπιση των τρωτών σημείων (Maguire και Cartwright, 2008).

1.5.2 Πόροι της κοινότητας και κοινωνικό κεφάλαιο

Οι πόροι μίας κοινότητας είναι εκείνοι που διαμορφώνουν την προσαρμοστική ικανότητα και την ανθεκτικότητα μίας κοινότητας. Μαζί με την προσαρμοστικότητα, αποτελούν τις «εγγενείς ικανότητες της κοινότητας για την αντιμετώπιση των τρωτών σημείων» (Maguire και Cartwright, 2008). Ως πόροι της κοινότητας για την επαναφορά αυτής ύστερα από μία διαταραχή μπορούν να θεωρηθούν το κοινωνικό κεφάλαιο, η κοινωνική ενσωμάτωση, οι δεξιότητες, το επίπεδο εκπαίδευσης και η ποιότητα ζωής (Severi *et al.*, 2010).

Η έννοια του κοινωνικού κεφαλαίου αναπτύχθηκε από τον Bourdieu (1986) ο οποίος ισχυριζόταν πως «ήταν αδύνατον να κατανοήσει κανείς τον κοινωνικό κόσμο χωρίς να αποδέχεται το ρόλο του 'κεφαλαίου' σε όλες του τις μορφές, όχι μόνο σε αυτήν που αναγνωρίζεται από την οικονομική θεωρία». Το κοινωνικό κεφάλαιο εκφράζει το σύνολο των πραγματικών και δυνητικών πόρων που συνδέονται με την ύπαρξη ενός βιώσιμου δικτύου σχέσεων περισσότερο ή λιγότερο εκβιομηχανισμένων, κοινών γνωριμιών και αμοιβαίας αναγνώρισης –εν ολίγοις στοιχεία που εκφράζουν την ιδιότητα του μέλους- το οποίο (δίκτυο) παρέχει στα μέλη του, με τη στήριξη της

συλλογικότητας του κεφαλαίου, τα διαπιστευτήρια να λαμβάνουν τα εύσημα των διαφόρων σημασιών της λέξης⁴.

Σταδιακά η χρήση της έννοιας αυτής άρχισε να διευρύνεται. Πιο συγκεκριμένα, άρχισε να περιγράφει όλα εκείνα τα χαρακτηριστικά του πολιτισμικού κεφαλαίου⁵ που δεν αποδίδονταν με όρους χρηματικούς, τα κοινωνικά δίκτυα, πολύπλοκες έννοιες εξουσίας, τη σχετική διασύνδεση των ανθρώπων και χαρακτηριστικά όπως «εμπιστοσύνη» και την πολιτισμική και θεσμική «κόλλα» που κρατάει ενωμένες τις κοινότητες (Bodin και Crona, 2008). Κατά συνέπεια, πολλοί κοινωνιολόγοι και γεωγράφοι θεωρούν το καλώς ανεπτυγμένο κοινωνικό κεφάλαιο ως σημαντικό συστατικό για την ανθεκτικότητα των κοινοτήτων, ιδίως στο πλαίσιο των δεσμών (η συνοχή της ομάδας), της γεφύρωσης (οι δεσμοί μεταξύ των ομάδων) και της ένωσης (κατακόρυφες σχέσεις) κεφαλαίων (Magis, 2010).

Εν τέλει, στο κοινωνικό κεφάλαιο έχει αποδοθεί σημαντικό μερίδιο ευθύνης ως προς την ανάπτυξη χαρακτηριστικών ανθεκτικότητας. Στην καρδιά της έννοιας της ανθεκτικότητας κυριαρχεί η ιδέα ότι υπάρχει «κάτι» για την τοπική κοινότητα που την καθιστά ικανή να έρθει αντιμέτωπη με τις μεταβαλλόμενες περιστάσεις. Αυτό το «κάτι» ενίοτε έχει περιγραφεί ως τοπική ηγεσία (Sorensen και Erps, 2005a, 2005b) και ενίοτε ως κοινωνικό κεφάλαιο (Putnam, 1993).

Έχει διαπιστωθεί πως η ανάπτυξη είναι ευκολότερη σε περιοχές με υψηλά επίπεδα κοινωνικού κεφαλαίου. Ωστόσο είναι σημαντικό να γίνει αντιληπτό πως το κοινωνικό κεφάλαιο μπορεί να αποτελέσει και εμπόδιο για την ανάπτυξη, στην περίπτωση που τα κοινωνικά δίκτυα είναι τόσο πυκνά που η αλλαγή δεν ευνοείται και δεν εκτιμάται (Severi *et al.*, 2010).

1.5.3 Ευπάθεια και κοινωνική ανθεκτικότητα της κοινότητας

Όπως έχει ήδη επισημανθεί η κοινωνική ανθεκτικότητα αντιμετωπίζει τη διαταραχή ενός συστήματος ως μία ευκαιρία για ανάπτυξη και αλλαγή. Από τη διαδικασία της αξιολόγησης της ανθεκτικότητας του συστήματος μπορούν να προκύψουν νέες μορφές προσαρμοστικότητας ή ακόμα και μετασχηματισμός [του υπό εξέταση συστήματος] (Folke, 2006). Κατά συνέπεια, η κοινωνική ανθεκτικότητα συμβάλλει στην κατανόηση μίας «θετικής» ποιότητας της κοινότητας που ερευνάται, όχι ανόμοια της «ισχυρής βιωσιμότητας» ('strong sustainability') (Wilson, 2012). Πάνω στη λογική αυτή, δημιουργούνται δύο κρίσεις: της «καλής ανθεκτικότητας»

---

⁴ Ηλεκτρονική πηγή: <https://www.marxists.org/reference/subject/philosophy/works/fr/bourdieu-forms-capital.htm#n11>

⁵ Ο Bourdieu (1984) διακρίνει τέσσερις μορφές κεφαλαίου: το οικονομικό κεφάλαιο υπό την αυστηρή έννοια (υλικός πλούτος στη μορφή χρημάτων, μετοχές, περιουσία, κ.λπ.), το πολιτισμικό κεφάλαιο (γνώσεις, δεξιότητες, και οτιδήποτε άλλο σχετίζεται με τον πολιτισμό και εκφράζεται ως εκπαιδευτικό και τεχνικό προσόν), το κοινωνικό κεφάλαιο (πραγματικοί ή δυνητικοί πόροι από τα κοινωνικά δίκτυα) και το συμβολικό κεφάλαιο (συσσωρευμένο κύρος ή η τιμή).

(‘good resilience’) και της «κακής ευπάθειας» (‘bad vulnerability’) (Brand και Jax, 2007; Holmgren, 2009).

Στον αντίποδα αυτής βρίσκεται η έννοια της ευπάθειας. Σύμφωνα με τον Adger (2006), ως ευπάθεια (vulnerability) ορίζεται μία κατάσταση ευαισθησίας σε βλάβες που προκαλούνται από την έκθεση σε πιέσεις που σχετίζονται με την περιβαλλοντική και την κοινωνική αλλαγή και από την απουσία της ικανότητας προσαρμογής. Υπό αυτές της συνθήκες η ευπάθεια γίνεται αντιληπτή ως μία «αρνητική» ποιότητα (Adger, 2000).

Εν κατακλείδι, η προσέγγιση της ανθεκτικότητας για την αξιολόγηση μίας κοινότητας είναι ευρύτερη και πιο ολοκληρωμένη σε σχέση με αυτήν της ευπάθειας. Πιο συγκεκριμένα, η ανθεκτικότητα είναι μία έννοια ισορροπημένη, καθώς περιλαμβάνει τόσο τις ευπάθειες μίας κοινότητας όσο και τους πόρους και την προσαρμοστική ικανότητα που καθιστούν την κοινότητα ικανή να ξεπεράσει αυτές τις ευπάθειες και να διαχειριστεί την αλλαγή με έναν θετικό τρόπο (Folke, 2006).

1.5.4 Η πολυπλοκότητα και η δομή του χώρου της κοινότητας

Η μελέτη της ανθεκτικότητας σε επίπεδο κοινότητας είναι μία αρκετά σύνθετη διαδικασία, καθώς το υποκείμενο της μελέτης –η κοινότητα- αποτελεί ένα σύνθετο σύστημα με σύνθετο χαρακτήρα. Αρχής γενομένης από την απόδοση της έννοιας της κοινότητας, η οποία παρουσιάζει ένα πολύ μεγάλο εύρος –όπως αναφέρει ο Neal (2009) υπάρχουν σχεδόν εκατό διαφορετικοί ορισμοί για την κοινότητα. Αρκετοί θεωρούν πως οι κοινότητες αποτελούν «ανοιχτά» και «απεριόριστα» συστήματα και όχι «κλειστές» και εύκολα αναγνωρίσιμες γεωγραφικές οντότητες (όπως ένα χωριό) (Wilson, 2012).

Μία προσέγγιση που υποδηλώνει την πολυπλοκότητα της κοινότητας στο χώρο της υπαίθρου και τη σημασία των αλληλεπιδράσεων εντός αυτής είναι του Wilkinson (1991). Βάσει αυτής, μία αγροτική κοινότητα απαρτίζεται από τρία στοιχεία: την τοπικότητα, την τοπική κοινωνία και το πεδίο της κοινότητας. Η τοπικότητα είναι ο γεωγραφικός χώρος της κοινότητας, η οποία παρέχει μία περιοχή με όρια. Ωστόσο τα όρια αυτά καθορίζονται από τις αλληλεπιδράσεις και τις κατασκευασμένες έννοιες, κατά συνέπεια, είναι κοινωνικές κατασκευές, εξαρτώμενα από τις αντιλήψεις και αλληλεπικαλυπτόμενα. Το δεύτερο στοιχείο της κοινότητας είναι η τοπική κοινωνία, η οποία αποτελείται από τους ανθρώπους και την οργάνωση του τοπικού πληθυσμού. Από τη στιγμή που η τοπική κοινωνία δεν είναι αυτάρκης και μοναδική, ορίζεται ως ο τρόπος με τον οποίον οι κάτοικοι οργανώνονται, για να καλύψουν τις καθημερινές τους ανάγκες. Η τοπική κοινωνία θα μπορούσε να είναι αποδιοργανωμένη, αποκεντρωμένη διαρκώς μεταβαλλόμενη. Θα μπορούσε να είναι πολιτισμικά ομοιογενής ή ετερογενής, λειτουργική ή δυσλειτουργική, ακμάζουσα ή παρακμάζουσα, κλειστή ή ανοιχτή. Τέλος, το τρίτο στοιχείο, κατά τον Wilkinson, είναι το πεδίο της κοινότητας. Οι κοινότητες αποτελούν κοινωνικά πεδία ή διαδικασίες κοινωνικών αλληλεπιδράσεων που πλαισιώνουν την οργάνωση μίας κοινότητας. Το κοινωνικό πεδίο των αγροτών σε μία αγροτική κοινότητα είναι κάτι

περισσότερο από μία συγκεκριμένη οργάνωση ή ομάδα. Για την ακρίβεια είναι οι αλληλεπιδράσεις των ανθρώπων που σχετίζονται με ή επιδρούν στη γεωργική δραστηριότητα στην τοπικότητα. Το πεδίο της κοινότητας περιλαμβάνει όλα τα κοινωνικά πεδία, εξελισσόμενο σε μία διαδικασία αλληλεπιδράσεων που δεν υποκινούνται από κάποιο συγκεκριμένο ενδιαφέρον, αλλά επικεντρώνονται στο σύνολο της κοινότητας. Αυτό σημαίνει πως το πεδίο της κοινότητας είναι η αλληλεπίδραση μεταξύ των κοινωνικών πεδίων που συνδέουν τη γεωργία, την εκπαίδευση, την υγεία, κ.ο.κ. σε μία ολιστική προσέγγιση της τοπικής κοινότητας στην οποία οι κάτοικοι διαμένουν, αναπτύσσουν νοήματα για αυτήν, και αλληλεπιδρούν εντός της. Μόνο μέσα από τις αλληλεπιδράσεις των κοινωνικών πεδίων αναδύεται το πεδίο της κοινότητας ή η κοινότητα. Ο χώρος αυτός διαρκώς επαναπροσδιορίζει αυτές τις αλληλεπιδράσεις, ενεργώντας ως μία δυναμική διαδικασία και όχι ως ένα συνολικό και ισορροπημένο σύστημα.

(Wilkinson, 1991; McManus *et al.*, 2012)

Από τα παραπάνω μπορεί να γίνει αντιληπτό πως η ανθεκτικότητα μιας κοινότητας δεν μπορεί να αξιολογηθεί προσεγγίζοντας της κοινότητα ως ένα ενιαίο και ομοιογενές σύνολο, αλλά ως ένα πεδίο πολλαπλών αλληλεπιδράσεων μεταξύ των παραγόντων που το συνιστούν κάθε ένας από τους οποίους έχει και διαφορετικά συμφέροντα. Ειδικότερα, η ανθεκτικότητα μίας κοινότητας συχνά σχετίζεται με την αναζήτηση πολλαπλών ανθεκτικοτήτων εντός της κοινότητας που επιδιώκονται από πολλά διαφορετικά δίκτυα ενδιαφερόμενων, κάποια από τα οποία μπορεί να έρχονται σε άμεση αντίθεση με, και οι προσπάθειες τους να υπονομεύονται από, άλλες ομάδες στην κοινότητα που επιδιώκουν να επιτύχουν τη μέγιστη ανθεκτικότητα (Wilson, 2012).

1.6 Η επιρροή της παγκοσμιοποίησης στην ανθεκτικότητα των κοινοτήτων

Η παγκοσμιοποίηση αποτελεί έναν αναπόδραστο παράγοντα επιρροής στη διαμόρφωση της ταυτότητας, της κουλτούρας και, κατ' επέκταση, της ανθεκτικότητας των κοινοτήτων. Σχετίζεται με την παγκόσμια εναρμόνιση και ομοιομορφία των ανθρώπινων διαδικασιών, ιδίως όσον αφορά τις προτιμήσεις και τις κουλτούρες που ικανοποιούνται όλο και περισσότερο μέσω της παροχής τυποποιημένων παγκόσμιων προϊόντων που παράγονται από παγκόσμιες εταιρίες που έχουν χάσει το δέσιμο με το χώρο ή την κοινότητα, τη φιλελευθεροποίηση του εμπορίου, τις αλλαγές στις προτιμήσεις των καταναλωτών, και τα εικονικά δίκτυα συνδεδεμένα με το διαδίκτυο (Van Rheenen και Mengistu, 2009).

Στο πλαίσιο ενός σεμιναρίου για την εξέταση της «ανθεκτικότητας της κοινότητας τον 21^ο αιώνα»⁶, Ο Gross (2009) παρουσιάζει την παγκοσμιοποίηση ως

---

⁶ Community Resilience: A Cross-cultural Study. Revitalizing Community Within and Across Boundaries. A Fetzer Institute –Wilson Center Seminar.

μία διαδικασία αυξημένης αλληλεξάρτησης, συνεκτικότητας και κινητικότητας – ανθρώπων, πόρων, ιδεών και κεφαλαίου. Η υψηλή αλληλεξάρτηση που αναπτύσσεται, εξαιτίας της παγκοσμιοποίησης, δεν επιτρέπει τον πλήρη έλεγχο του περιβάλλοντος, εκτός και αν επιλεγεί η πλήρης απομόνωσή του. Ο Gross θεωρεί πως έως ένα βαθμό η παγκοσμιοποίηση αναπτύσσει ταχύτατες, συχνά απρόβλεπτες, ανεξέλεγκτες οικονομικές, πολιτικές, κοινωνικές και περιβαλλοντικές πιέσεις που επηρεάζουν τις κοινότητες (τις γεωγραφικές, τις διακρατικές, τις εικονικές και τις κοινότητες εκείνες που οριοθετούνται βάσει συμφέροντος). Λόγου χάρι οι γεωγραφικά προσδιοριζόμενες κοινότητες βιώνουν τις επιπτώσεις της μαζικής εισροής νέων πληθυσμών και κινητού κεφαλαίου στο πλαίσιο της διαθεσιμότητας και της προσήνειας στους τομείς της στέγασης, της εργασίας, της εκπαίδευσης και των υπηρεσιών.

Ο αντίκτυπος του εν λόγω φαινομένου στην ανθεκτικότητα της κοινότητας αποτιμάται είτε ως θετικός είτε ως αρνητικός. Πάνω σε αυτή τη διαχωριστική βάση έχουν αναπτυχθεί δύο αντίθετες θεωρήσεις:

Η μία τάσσεται υπέρ της παγκοσμιοποίησης (pro-globalization school) αναγνωρίζοντας το θετικό αντίκτυπό αυτής στην κοινότητα. Ειδικότερα, η θεώρηση αυτή υποστηρίζει πως οι τοπικές κοινότητες που εντάσσονται στην τροχιά του καπιταλιστικού κόσμου μπορούν να ωφεληθούν από θετικές παράπλευρες συνέπειες για την αύξηση της ανθεκτικότητας της κοινότητας. Συγκεκριμένα, με την παροχή καλύτερης πρόσβασης στο οικονομικό κεφάλαιο και εμπόριο μέσω των πολιτικών και των διαδικασιών που είναι προσανατολισμένες στη νέο-φιλελεύθερη και ελεύθερη αγορά, και με την καλύτερη πρόσβαση στην εκπαίδευση, την τεχνολογία και τις παγκόσμιες υπηρεσίες όπως το διαδίκτυο (Rofe, 2009; Geels, 2011; De Haan και Rotmans, 2011).

Οι κοινότητες μέσα στο παγκοσμιοποιημένο πλέον περιβάλλον τους βγαίνουν από την απομόνωσή τους και είναι σε θέση να αντιμετωπίζουν τις όποιες απειλές θίγουν την ακεραιότητά τους. Είναι πιο ενσωματωμένες σε ευρύτερα παγκόσμια οικονομικά και κοινωνικά δίκτυα που βοηθούν στη ρύθμιση των αρνητικών επιπτώσεων των διαταραχών που δέχονται (Wilson, 2012). Το άνοιγμα νέων αγορών για την τοπική παραγωγή, η εκμηχάνιση των γεωργικών πρακτικών ή η πρόοδος στην εκπαίδευση των παιδιών και των γυναικών είναι μόνο κάποιοι από τους παράγοντες που μπορούν να αυξήσουν την ανθεκτικότητα σε επίπεδο κοινότητας (Janssens, 2010).

Η άλλη θεώρηση (anti-globalization school) τάσσεται εναντίον της διαδικασίας αυτής, καθώς τη θεωρεί υπεύθυνη για την απώλεια της ακεραιότητας της κοινότητας και του κοινωνικού κεφαλαίου μέσα από την αλληλεπίδραση των ενδιαφερόμενων μερών που ενσωματώνονται όλο και περισσότερο στο παγκοσμιοποιημένο περιβάλλον (Gray 2002). Σε αυτή τη λογική, οι «οριζόντιες» αλληλεπιδράσεις σε τοπικό επίπεδο, που στο παρελθόν οδηγούσαν στην οικοδόμηση σχέσεων ισχυρής εμπιστοσύνης και δεσμών μεταξύ των μελών της κοινότητας, αντικαθίστανται από «κάθετες» αλληλεπιδράσεις στις οποίες τα ενδιαφερόμενα μέρη κλιμακώνουν τις διασυνδέσεις τους με τον ευρύτερο κόσμο, παραμελώντας έτσι την τοπική κοινότητα

(Harvey, 2006). Σε αυτές τις παγκοσμιοποιημένες κοινότητες, η «αλληλεπίδραση της κοινότητας» είναι αρκετά αποσυνδεδεμένη από τη γεωγραφική κοινότητα και αντικαθίσταται από «εικονικές κοινότητες» που δε βασίζονται στο χώρο και χαρακτηρίζονται από παγκόσμιες «επιχειρηματικές κοινότητες», εικονικές «διαδικτυακές κοινότητες» ή από γεωγραφικά διεσπαρμένα δίκτυα παραγόντων (Gray, 2002).

Επομένως, μπορεί να ειπωθεί πως το φαινόμενο της παγκοσμιοποίησης έχει επηρεάσει δραστικά την υπόσταση της κοινότητας με τη διεύρυνση των ορίων της και την ενσωμάτωσή της σε ένα παγκόσμιο περιβάλλον. Ωστόσο η επιρροή της παγκοσμιοποίησης ως προς την ανθεκτικότητά της είναι κάτι που αξιολογείται υποκειμενικά, βάσει της οπτικής της επιστημονικής θεώρησης.

1.7 Κατηγοριοποίηση των προσεγγίσεων της ανθεκτικότητας

Από την παράθεση των ορισμών που προηγήθηκε γίνεται αντιληπτό πως υπάρχει μία πληθώρα ορισμών για την ανθεκτικότητα που συνεπάγονται και διαφορετικές προοπτικές ανάλυσης. Οι προοπτικές αυτές συνοψίζονται σε τρεις κύριες κατηγορίες:

- Ανθεκτικότητα ως σταθερότητα (stability)
- Ανθεκτικότητα ως αποκατάσταση (recovery)
- Ανθεκτικότητα ως μετασχηματισμός (transformation)

(Adger, 2000; Folke, 2006; Maguire και Hagan, 2007)

Η θεώρηση της ανθεκτικότητας με βάση τη σταθερότητα αναπτύχθηκε στις πρώτες μελέτες της οικολογίας, και ορίζει την ανθεκτικότητα ως την ικανότητα επιστροφής σε ένα προϋπάρχον στάδιο. Στην περίπτωση αυτή, η ανθεκτικότητα μετράται ως το ποσό της διαταραχής που μπορεί να απορροφήσει το σύστημα, προτού αυτό μεταπηδήσει σε μία άλλη κατάσταση (Folke, 2006).

Η θεώρηση της ανθεκτικότητας μέσα από την επαναφορά σχετίζεται με την ικανότητα μίας κοινότητας να ανακάμψει από μία αλλαγή ή έναν παράγοντα πίεσης να επανέλθει στην αρχική της κατάσταση. Στην περίπτωση αυτή η ανθεκτικότητα μετράται μέσω χρόνου που απαιτείται για να επανέλθει η κοινότητα από μία αλλαγή (Maguire και Hagan, 2007).

Η ανθεκτικότητα μέσα από τη διαδικασία μετασχηματισμού αποτελεί μια πιο πρόσφατη θεώρηση, σύμφωνα με την οποία η κοινωνική ανθεκτικότητα αποτελεί την ικανότητα μίας κοινότητας να ανταποκριθεί σε μία αλλαγή μέσω προσαρμογής. Πέρα από την απλή επαναφορά σε μία προϋπάρχουσα κατάσταση, η ανθεκτικότητα αυτή μπορεί να σημαίνει μετάβαση σε μία νέα κατάσταση που είναι πιο βιώσιμη στο τρέχον περιβάλλον (Severi *et al.*, 2010).

Κεφάλαιο 2 Περιαστικός αγροτικός χώρος

2.1 Εννοιολογική προσέγγιση του περιαστικού αγροτικού χώρου και της περιαστικοποίησης

Η έννοια του περιαστικού χώρου προέκυψε λόγω της αδυναμίας της θεωρίας της διχοτόμησης αστικού-αγροτικού χώρου ('urban-rural dichotomy') να περιγράψει ένα χώρο που χαρακτηρίζεται από υβριδικά στοιχεία ανάπτυξης –δηλαδή από ένα μείγμα αγροτικών και αστικών χαρακτηριστικών. Η αυστηρή διχοτόμηση των δύο αυτών χώρων άρχισε σταδιακά να χάνει την ισχύ της στην Ευρώπη το δέκατο ένατο αιώνα με το σχηματισμό κρατών-εθνών, τη βιομηχανοποίηση και τη φιλελευθεροποίηση της οικονομίας (Bengs και Schmidt-Thomé, 2006). Η κεντρική ιδέα της θεωρίας αυτής ήταν πως οι αγροτικές και οι αστικές περιοχές χαρακτηρίζονται από πολύ διαφορετικά μοτίβα χρήσεων γης και ανθρώπινες συμπεριφορές και ότι τα σύνορα μεταξύ αυτών των δύο χώρων και τόπων ήταν ευκόλως διακριτά και σαφή (Simon, 2008). Έντονα κριτική στάση απέναντι στη θεωρία αυτή υιοθέτησε το RUPRI⁷ (1998), σύμφωνα με την οποία πολλά από τα χαρακτηριστικά που ορίζουν τις αγροτικές περιοχές υπάρχουν κατά μήκος ενός συνεχούς εντός του οποίου τα άτομα, τα νοικοκυριά, οι κοινότητες και οι θεσμοί κατανέμονται.

Ως περιαστικοποίηση ('peri-urbanization') μπορεί να οριστεί μία διαδικασία στην οποία οι αγροτικές περιοχές που βρίσκονται στα περίχωρα εδραιωμένων πόλεων αποκτούν πιο αστικό χαρακτήρα -σε φυσικούς, οικονομικούς και κοινωνικούς όρους- συχνά με αποσπασματικό τρόπο (Webster, 2002). Η έννοια της αστικοποίησης ενέχεται στην υπό ανάλυση έννοια της περιαστικοποίησης και περιγράφει μία διαδικασία συγκέντρωσης και εντατικοποίησης την ανθρώπινης ζωής και δραστηριότητας (Iaquinta και Drescher, 2000). Η αστικοποίηση χαρακτηρίζεται από αυξημένη συσσώρευση πληθυσμού στα αστικά κέντρα. Με την επίδραση ποικίλων παραγόντων (αστική μεγέθυνση και εξάπλωση, δημογραφικές αλλαγές, οικονομική μεγέθυνση, αλλαγές στην απασχόληση, τεχνολογική εξέλιξη στις μεταφορές και την

---

⁷ Το RUPRI πρόκειται για το ερευνητικό ινστιτούτο αγροτικής πολιτικής (Rural Policy Research Institute) το οποίο διερευνά ζητήματα που αφορούν την ύπαιθρο της Αμερικής. Η έδρα αυτού βρίσκεται στην Αϊόβα (<http://www.rupri.org/about-rupri/>).

επικοινωνία, παγκοσμιοποίηση, κλπ) η αστικοποίηση έχει εκτονωθεί και εξαπλωθεί στις περιβάλλουσες περιοχές. Κατά συνέπεια, όλες εκείνες οι διεργασίες και μετασχηματισμοί που πραγματοποιούνται στα αστικά κέντρα –αστικοποίηση- μετατίθενται στις περιαστικές ως προς αυτά ζώνες και περιγράφονται με την έννοια της περιαστικοποίησης.

Ως περιαστικός (peri-urban, stadtnah) αγροτικός χώρος μπορεί να οριστεί ο οικονομικός, κοινωνικός και πολιτισμικός εκείνος χώρος που γεωγραφικά βρίσκεται κοντά σε ένα αστικό κέντρο (Μουσιδής *et al.*, 1996). Πρόκειται εν γένει για μία μεταβατική ζώνη μεταξύ αστικοποιημένης γης και κατά κύριο λόγο γεωργικού χώρου (Rakodi, 2002).

Τέλος, η περιαστική γεωργία είναι μία δραστηριότητα που διατηρείται μέσα σε μία ζώνη κοντά⁸ σε ένα αστικό κέντρο (OECD, 1979).

Στην ευρωπαϊκή επικράτεια, οι περιαστικές περιοχές εκλαμβάνονται ως μεικτές περιοχές που βρίσκονται υπο αστική επιρροή αλλά διαθέτουν μορφολογία υπαίθρου (Caruso, 2001). Το Συμβούλιο της Ευρώπης (CEMAT 2007) ορίζει τον περιαστικό χώρο ως μία μεταβατική περιοχή που από αυστηρώς αγροτική εξελίσσεται σε ολοκληρωτικά αστική εξαιτίας των υψηλών πιέσεων που δέχεται για αστική ανάπτυξη (Bertrand, 2007).

Τα πλέον αντιπροσωπευτικά χαρακτηριστικά του περιαστικού χώρου είναι:

- Η υψηλή και συχνά αυξανόμενη πληθυσμιακή πυκνότητα.
- Οι μικρές γαιοκτησίες.
- Τα πλούσια εξοχικά σπίτια.
- Οι φτωχές παραγκουπόλεις.
- Η έλλειψη κανονισμών.
- Τα αμφισβητούμενα δικαιώματα ιδιοκτησίας γης.
- Η μη συντονισμένη μετατροπή της γης από αγροτική σε οικιστική.
- Η ρύπανση.
- Τα περιβαλλοντικά προβλήματα.
- Η εντατική εκμετάλλευση των πόρων.
- Ο σημαντικός οικονομικός δυναμισμός.
- Η σοβαρή έλλειψη παροχής υπηρεσιών.
- Η ετερογένεια στην κοινωνική του σύνθεση.

(Friedberg, 2001; Simon *et al.*, 2003; Briggs, 1991; Allen, 2003)

Στο σημείο αυτό είναι αναγκαίο να διευκρινιστεί πως ο βαθμός εξέλιξης του φαινομένου (περιαστικοποίηση) και ο τρόπος διαμόρφωσης του χώρου (περιαστικός αγροτικός χώρος) είναι ανάλογοι του ευρύτερου γεωγραφικού χώρου εντός του οποίου εξελίσσονται. Πιο συγκεκριμένα, η φυσιογνωμία των περιαστικών ζωνών διαφοροποιείται αρκετά μεταξύ αναπτυγμένων και αναπτυσσόμενων χωρών. Σε

---

⁸ Η έννοια της απόστασης [και άρα της εγγύτητας] στα αστικά κέντρα σχετικοποιείται με την τεχνολογική εξέλιξη, ιδιαίτερα στις επικοινωνίες και τις μεταφορές (Μουσιδής *et al.*, 1996) ενώ καθορίζεται ακόμα και από το ανάγλυφο του εδάφους. Σύμφωνα με τους Iaquina και Drescher (2000) η εγγύτητα στα αστικά κέντρα αποτελεί μία περαιτέρω εξειδίκευση για το διαχωρισμό των περιαστικών περιοχών σε τυπολογίες και όχι για την απόδοση του ορισμού των περιαστικών περιοχών.

κάποιες χώρες χαρακτηρίζεται από ευμάρεια και καταφανή κατανάλωση [αναπτυγμένες χώρες], ενώ σε άλλες χώρες κυριαρχούν η φτώχεια και η κοινωνική μετακίνηση [αναπτυσσόμενες χώρες] (Ravetz *et al.*, 2013). Έτσι, στον αναπτυγμένο κόσμο παρατηρούνται αύξηση του αστικού πληθυσμού και η μείωση του αγροτικού πληθυσμού, διεθνής οικονομικός ανταγωνισμός, αστική ευημερία και ευμάρεια και διαδικασίες περιφερειοποίησης σε ευρύτερες αστικές περιοχές. Από την άλλη πλευρά, στον αναπτυσσόμενο κόσμο παρατηρούνται φυσική αύξηση του πληθυσμού και αστικοποίηση της υπαίθρου, μείωση του αστικού πληθυσμού στον [αστικό] πυρήνα, μείξη αγροτικών και μη αγροτικών δραστηριοτήτων, στροφή στον αστικό τρόπο ζωής και διασκορπισμένα αστικά υπο-κέντρα (Woltjer, 2014). Ωστόσο το γενικότερο πλαίσιο που περιγράφει τη διαδικασία αυτή στηρίζεται στην αλλαγή των τοπικών δομών της οικονομίας και της εργασίας από την αγροτική παραγωγή –πρωτογενής τομέας- στη βιομηχανία –δευτερογενής τομέας (Woltjer, 2014).

2.2 Η εξέλιξη του περιαστικού χώρου μέσα από τα φαινόμενα της αστικής εξάπλωσης και της από-αστικοποίησης

Ο περιαστικός αγροτικός χώρος δεν είχε μελετηθεί για αρκετά χρόνια από τους ερευνητές, καθώς δεν παρουσίαζε, κατ' αυτούς, κάποιο ερευνητικό ενδιαφέρον. Η άρχουσα αντίληψη ήταν πως αυτές οι αστικές «παρυφές» ('urban fringe')⁹ [αναφέρονται στον περιαστικό αγροτικό χώρο] αναπαριστούσαν μικρής έκτασης μεταβατικές περιοχές που είχαν περιορισμένης διάρκειας ενδιαφέρον ή σημασία (Simon, 2008). Η κατάσταση αυτή διαφοροποιήθηκε, κατά τη δεκαετία του 1970, όταν δόθηκε κάποια προσοχή στις διαστάσεις που λάμβανε η αστική εξάπλωση, στα προβλήματα κερδοσκοπίας πάνω στη γη υπό τις συνθήκες της καπιταλιστικής αγοράς, στις επιπτώσεις της ανοργάνωτης μετατροπής της αγροτικής γης σε αστικής χρήσης γη (Simon, 2008). Παράλληλα με την αστική εξάπλωση παρατηρήθηκε η τάση της εσωτερικής μετανάστευσης ατόμων από τη μεσαία τάξη στις περιαστικές περιοχές (από-αστικοποίηση).

Όλα αυτά τα ζητήματα αποτέλεσαν σοβαρές πιέσεις για τον χώρο αυτό –τις αστικές παρυφές ή περιαστικές ζώνες-, οι οποίες είχαν ως αποτέλεσμα να δημιουργηθεί ένα κράμα αστικής και αγροτικής κουλτούρας, αστικής και αγροτικής οικονομικής ανάπτυξης.

---

⁹ Η έννοια 'urban fringe' χρησιμοποιήθηκε για πρώτη φορά από Αμερικανούς γεωγράφους για να περιγράψουν τις αλλαγές στην πληθυσμιακή σύνθεση της Λουιζιάνας. Κατά τη διάρκεια των δεκαετιών του 1940 και του 1950 υιοθετήθηκε ευρέως από την ακαδημαϊκή βιβλιογραφία για την περιγραφή μίας περιοχής στην οποία πραγματοποιείται προαστιακή ανάπτυξη, και οι αγροτικές και αστικές χρήσεις γης είναι αναμειγμένες σχηματίζοντας μαζί μία μεταβατική ζώνη ανάμεσα στην πόλη και την υπαίθρο (Thomas, 1974).

2.2.1 Αστική εξάπλωση (Urban sprawl)

Στο σημείο αυτό είναι αναγκαίο να αναλυθεί η έννοια της αστικής εξάπλωσης, καθ' ότι υπαίτια του μετασχηματισμού της θέσης του περιαστικού χώρου. Ως αστική εξάπλωση ('urban sprawl') μπορεί να οριστεί η χαμηλής πυκνότητας εξάπλωση ή η αλματώδης ανάπτυξη του μεγάλων αστικών περιοχών στην περιβάλλουσα αγροτική γη (Nilson *et al.*, 2013). Η ανάπτυξη αυτή πραγματοποιείται χωρίς συστηματικό τοπικό χωροταξικό σχεδιασμό των χρήσεων γης και έλεγχο (EEA, 2006). Μία από τις σημαντικότερες αιτίες που οδηγούν σε αυτό το γεγονός και τη μεγέθυνση των πόλεων είναι η αύξηση του πληθυσμού.

Η εξάπλωση των πόλεων στις περιβάλλουσες ως προς αυτές περιοχές αποτελεί παγκόσμιο φαινόμενο. Κάποιες από τις βασικότερες εκφάνσεις του φαινομένου αυτού, όπως τις κατέγραψε ο Ingram (1998) παρατίθενται στη συνέχεια:

- Μία διαδικασία διασκορπισμού πληθυσμού και απασχόλησης από το κέντρο προς την περιφέρεια, με τις μεγαλύτερες μητροπολιτικές περιοχές να εξελίσσονται σε αποκεντρωμένες και σε πολλαπλών υπο-κέντρων περιοχές.
- Υψηλά επίπεδα αποκεντρωμένης απασχόλησης στον τομέα της βιομηχανίας και αναδυόμενη εξειδίκευση των κεντρικών εμπορικών συνοικιών στον τομέα των υπηρεσιών.
- Αυξημένη στήριξη στις μετακινήσεις μέσω οδικών δικτύων τόσο για τους επιβάτες όσο και για τα φορτία.
- Η αγορά της γης αποτελεί καθοριστικό παράγοντα αυτού του αναδυόμενου κινήματος.

Όσον αφορά τους τρόπους και το ρυθμό της αστικής εξάπλωσης έχουν καταγραφεί τέσσερεις τύποι αστικής μεγέθυνσης:

- Χαμηλής μεγέθυνσης πόλεις με χαμηλούς ρυθμούς πληρότητας.
- Υψηλής μεγέθυνσης πόλεις με ταχεία, κατακερματισμένη ανάπτυξη.
- Επεκτατικής μεγέθυνσης πόλεις με εκτεταμένη διασπορά σε χαμηλές πληθυσμιακές πυκνότητες (κατά κύριο λόγο στη Βόρειο Αμερική).
- «Μανιώδους μεγέθυνσης» πόλεις με πολύ υψηλούς ρυθμούς μετατροπής γης και υψηλή πληθυσμιακή πυκνότητα (αυτές οι πόλεις εντοπίζονται κατά κύριο λόγο στις αναπτυσσόμενες χώρες).

(Schneider και Woodstock, 2008)

Συνήθως αυτοί οι τύποι αστικής μεγέθυνσης περιλαμβάνουν και το «εσωτερικό περιαστικό» ('inner peri-urban') (Ravetz *et al.*, 2013) που βρίσκεται στην άμεση ζώνη επιρροής τους.

2.2.2 Τάσεις αστικής εξάπλωσης στην Ευρώπη

Στις Βόρειες Αμερικανικές πόλεις, η αστική εξάπλωση έχει οδηγήσει στην προαστιακή ανάπτυξη και την ανάδυση των λεγόμενων 'edge cities' (Woltjer, 2014), οι οποίες αποτελούν συγκροτήματα επιχειρήσεων, καταστημάτων, εγκαταστάσεις διασκέδασης πέρα από το συμβατικό αστικό χώρο, και αποτελούν συνήθως μέρος

προηγούμενων κατοικημένων προαστίων ή ημι-αγροτικών κοινοτήτων (Garreau, 1991).

Ωστόσο και η Ευρώπη έχει παρουσιάσει σε υψηλό βαθμό αστική εξάπλωση, αν και τα στοιχεία δείχνουν πως αυτή η μεγέθυνση ακολουθεί χαμηλότερους ρυθμούς συγκριτικά με τον υπόλοιπό κόσμο. Πρόκειται για μία αρκετά αστικοποιημένη ήπειρο (Ravetz *et al.*, 2013) –πάνω από το 75% του πληθυσμού κατοικεί σε αστικές περιοχές σήμερα, με πρόβλεψη το ποσοστό αυτό να φτάσει το 80% το έτος 2020 (EEA, 2006). Τις τελευταίες δεκαετίες το πλέον αντιπροσωπευτικό αποτέλεσμα της αστικοποίησης στην Ευρώπη ήταν η ανάπτυξη των «λειτουργικών αστικών περιοχών» (‘functional urban regions’) (Nordregio, 2005). Η διαδικασία αυτή περιλαμβάνει την ενσωμάτωση περιφερειακών χώρων στο αστικό σύστημα, τη σύνδεση γειτονικών πόλεων για το σχηματισμό πολυκεντρικών δικτύων και το σχηματισμό μεγάλης κλίμακας μητροπολιτικών περιοχών (Ravetz *et al.*, 2013). Από τη δεκαετία του 1950 έως και περίπου το 1990 οι αστικές περιοχές επέκτειναν την επιφάνειά τους κατά 78%, ενώ την ίδια περίοδο ο πληθυσμός τους αυξήθηκε μόνο κατά 33% (EEA, 2006). Αυτή η τάση συνεχίστηκε και το 2000 όπου ο πληθυσμός στην Ευρωπαϊκή Ένωση των 25 κρατών-μελών αυξήθηκε κατά 2%, ενώ ο αστικός χώρος αυξήθηκε περισσότερο από 5% (Jansson *et al.*, 2009).

2.2.3 Κινητήριες δυνάμεις για την αστική εξάπλωση

Η εξάπλωση των αστικών κέντρων είναι αποτέλεσμα δυναμικών διεργασιών που λαμβάνουν χώρα σε παγκόσμιο επίπεδο και δηλώνουν με κάθε τρόπο τον κυρίαρχο ρόλο του άστεως εις βάρος των περιχώρων του. Σύμφωνα με τους McGee και Watters (1997), η επέκταση των αστικών κέντρων μπορεί να ενταχθεί σε δύο κύρια χαρακτηριστικά που «αλλάζουν την όψη της παγκόσμιας γεωγραφίας»: την παγκοσμιοποίηση, «η οποία αναλαμβάνει την ολοένα και αυξανόμενη ενσωμάτωση των εθνικών οικονομιών σε παγκόσμια συστήματα παραγωγής, διανομής και κατανάλωσης», και την κατάρρευση του χωρο-χρόνου η οποία είναι συνέπεια της τεχνολογικής προόδου στις μετακινήσεις, την επικοινωνία και την τεχνολογία της πληροφορικής.

Στη συνέχεια απαριθμούνται οι άμεσοι παράγοντες που συμβάλλουν στην αστική επέκταση, όπως διατυπώθηκαν από τους Ravetz *et al.* (2013):

- Δημογραφικές και κοινωνικές δυναμικές. Οι δυναμικές αυτές διαμορφώνονται από τις πληθυσμιακές αλλαγές εξαιτίας των επιπέδων της γονιμότητας, της θνησιμότητας και τη μετανάστευση. Καθώς η γονιμότητα και η θνησιμότητα μεταβάλλονται με αργούς ρυθμούς, ανά τις δεκαετίες μπορούν να προκύψουν κάποια πολύ διαφορετικά δημογραφικά φαινόμενα. Τα ρεύματα διεθνούς και διαπεριφερειακής μετανάστευσης είναι πολύ πιο ασταθή και εξαρτώνται μεταξύ άλλων και από πολιτικούς παράγοντες τις παγκόσμιες πολιτικές αλλαγές (Bell *et al.*, 2010) [...] Η αγροτική-αστική μετανάστευση –προς τα έσω ή προς τα έξω- εξαρτάται από τη χωροταξική πολιτική, τη σχετική ελκυστικότητα των πόλεων ή των αγροτικών περιοχών

για εργασία και ποιότητα ζωής, όπως επίσης και από τα δίκτυα μεταφορών και επικοινωνίας (Loibl και Bell, 2011).

- Οικονομική και εργασιακή μεγέθυνση. Οι παράγοντες αυτοί καθορίζουν το βαθμό αστικοποίησης. Τα επίπεδα των αποταμιεύσεων και οι κεφαλαιακές ροές ενθαρρύνουν την επέκταση του κτιριακού αποθέματος και τις αλλαγές χρήσεων γης, τόσο ως παράγοντες πίεσης από την πλευρά της προσφοράς από τον τομέα της παραγωγής, όσο και από την πλευρά της ζήτησης από τους καταναλωτές. Οι οικονομικές δομές και τα μοντέλα απασχόλησης επηρεάζουν επίσης τις τάσεις περιαστικοποίησης [...] Με αποτέλεσμα κάποια αστικά περιβάλλοντα να εξελίσσονται σε πιο δυσάρεστα και επικίνδυνα και με αυτόν τον τρόπο να ενθαρρύνουν τη μετανάστευση εκτός. [...]
- Οι περιβαλλοντικές δυναμικές και περιορισμοί περιλαμβάνουν σταθερά γεωγραφικά χαρακτηριστικά όπως ποτάμια, ακτές, βουνά, που διαμορφώνουν το πρότυπο της αστικής ανάπτυξης. [...]
- Η αστική δόμηση και οι υποδομές αποτελούν από μόνα τους τα συστατικά του φυσικού αστικού συστήματος. Το εμβαδόν ανά άτομο για τη διαβίωσή και την εργασία, καθώς και ο βαθμός κάλυψης της γης αποτελούν καθοριστικούς παράγοντες, ειδικά όταν λαμβάνεται υπόψη το μέγεθος τους σπιτιού. Στη συνέχεια, το πρότυπο οικιστικής επένδυσης, η μορφή της στέγασης, οι κοινοτικές υπηρεσίες, η πυκνότητα των οικισμών και η μορφολογία είναι σχετικοί παράγοντες με την αύξηση και το πρότυπο της περιαστικής ανάπτυξης. Εξίσου σημαντικοί παράγοντες είναι οι μεταφορές και οι επικοινωνίες, καθώς οι υποδομές αυτές μπορούν να ενθαρρύνουν ή να αναστείλουν την αστική ή και την αγροτική μετανάστευση, την από-αστικοποίηση ή την επαναστικοποίηση. [...]

(Ravetz *et al.*, 2013)

2.2.4 Αστική αναγέννηση και από-αστικοποίηση

Εντός του πλαισίου της παγκοσμιοποίησης και της προόδου στις επικοινωνίες, τις μεταφορές και τις μετακινήσεις, παράλληλα με την αστική εξάπλωση, πραγματοποιήθηκε η «αστική αναγέννηση» στις μετα-βιομηχανικές κοινωνίες, ως συνέχεια της μεγάλης από-βιομηχανοποίησης της δεκαετίας του 1970 και των αρχών της δεκαετίας του 1980 (Simon, 2008). Αυτό που συνέβη τότε είναι ότι άνθρωποι προερχόμενοι από τη μεσαία τάξη και με υψηλά εισοδήματα άρχισαν να προτιμούν ως τόπο διαμονής εκσυγχρονισμένες αστικές περιοχές που βρίσκονταν σε εγκαταλελειμμένες βιομηχανικές περιοχές. Έτσι, ξεκίνησε ένα κύμα μετανάστευσης των ανθρώπων αυτών από τις πόλεις προς την ύπαιθρο. Ταυτόχρονα με αυτή την εσωτερική μετανάστευση, ηλεκτρονικές επιχειρήσεις μπόρεσαν να εγκατασταθούν, και επαγγελματίες που στηρίζονταν στις ηλεκτρονικές επικοινωνίες να δουλεύουν εξ' αποστάσεως από το σπίτι, σε υψηλών ανέσεων, αγροτικές ή ημι-αστικές τοποθεσίες, συμπεριλαμβανομένων και των παρυφών των πόλεων ('edge cities') (Champion, 1999; Garreau, 1991). Το φαινόμενο αυτό περιγράφεται από την έννοια της «από-

αστικοποίησης» ('counter-urbanization') και πρόκειται για μία αντίθετη ως προς την αστικοποίηση τάση η οποία παρατηρήθηκε στις Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής και τη Δυτική Ευρώπη κατά τις δεκαετίες του 1960 και 1970 (Robinson, 1990).

Οι απαιτήσεις αυτών των νέο-εισερχόμενων στον περιαστικό χώρο κατοίκων για μεγάλα οικογενειακά σπίτια σε μεγάλα οικόπεδα σε πιο πράσινες περιοχές σε συνδυασμό με την εκτός πόλεως εξάπλωση των αστικών εγκαταστάσεων αναψυχής και ψυχαγωγίας, και τη δημιουργία βιομηχανιών στις μεγεθυνόμενες πόλεις που βρίσκονταν στις παρυφές του άστεως ('edge cities') ενέτειναν τις πιέσεις σε αυτή τη μεταβατική αγροτική-αστική ζώνη (Simon, 2008).

2.3 Οφέλη και επιπτώσεις από τη συνύπαρξη του αστικού και του αγροτικού κόσμου στις περιαστικές περιοχές

Η συνύπαρξη αυτών των δύο αντίρροπων κόσμων –του αστικού και του αγροτικού- έχει εγείρει αρκετούς προβληματισμούς ως προς την ταυτότητα του περιαστικού αγροτικού χώρου, τον κοινωνικό και οικονομικό του ρόλο, τις χρήσεις γης, τα κόστη και τις ωφέλειες σε περιβαλλοντικό επίπεδο καθώς επίσης και τη χάραξη πολιτικών για τη διευθέτηση όλων των προαναφερθέντων.

Η σχέση που αναπτύσσεται ανάμεσα στον αστικό και τον περιαστικό αγροτικό χώρο μπορεί να έχει τόσο θετικά όσο και αρνητικά αποτελέσματα για τον τελευταίο. Ενδεικτικές επιπτώσεις που υποδηλώνουν την αρνητική όψη της σχέσης τους είναι:

- Η μετατροπή της γης σε αντικείμενο διαμάχης ανταγωνιστικών συμφερόντων.
- Η μετατροπή του τοπίου.
- Η πιθανή διατάραξη της οικολογικής ισορροπίας.
- Η υπερβολική επιβάρυνση του χώρου κατά εποχές λόγω τουρισμού.
- Η ανοργάνωτη μετατροπή της γεωργικής γης σε αστικών χρήσεων γη.

(EEK, 1988; Simon, 2008)

Όλα αυτά τα σημεία επισημαίνουν την επικυριαρχία του αστικού κέντρου στον περιαστικό χώρο τόσο στο κοινωνικό και οικονομικό επίπεδο όσο και στο πολιτισμικό και περιβαλλοντικό (Μωυσίδης *et al.*, 1996), αλλά και την έντονη (περι-)αστικοποίηση του χώρου αυτού εξαιτίας της γεινιάσης, της αστικής εξάπλωσης και μεγέθυνσης και της από-αστικοποίησης. Οι επιπτώσεις αυτές, οι οποίες θα αναλυθούν και στη συνέχεια, πλήττουν και αφορούν κατά κύριο λόγο το περιβάλλον, το τοπίο, τη γεωργία και την κοινωνική συνοχή του περιαστικού χώρου.

Πάραυτα, ο παράγοντας της γεωγραφικής εγγύτητας στα αστικά κέντρα και η υβριδική φυσιογνωμία του εν λόγω χώρου, προσδίδουν σε αυτόν μία «ιδιοτυπία¹⁰»

---

¹⁰ Με την έννοια αυτήν χαρακτήρισαν οι Ph. Mainie-H. de Maillard (1983) τη γεωγραφική εγγύτητα του περιαστικού αγροτικού χώρου στο επιστημονικό τους κείμενο: "L' Agriculture Peri-urbaine: lieu privilegie d' experimentation sociale".

που υπόσχεται δυναμικές προοπτικές ανάπτυξης ενώ μπορεί να αποτελέσει τον πλέον κοινό τύπο διαμονής και εργασίας στον κόσμο του εικοστού πρώτου αιώνα (Ravetz *et al.*, 2013). Επιπλέον, μπορεί να ανακύψουν και ευκαιρίες, ιδίως για τους φτωχούς κατοίκους των περιοχών αυτών. Πιο συγκεκριμένα, είναι δυνατόν να βελτιωθούν οι συνθήκες διαβίωσης, η ποιότητα της ζωής, και οι διαθέσιμοι πόροι (Simon, 2008). Ωστόσο η έκβαση αυτής της σχέσης διαφοροποιείται γεωγραφικά και κοινωνικά. Είναι σε μεγάλο βαθμό δέσμια των περιστάσεων που επικρατούν σε τοπικό επίπεδο.

2.4 Αλλαγές στις χρήσεις γης στον περιαστικό αγροτικό χώρο

Επιπτώσεις στη γεωργική δραστηριότητα και το περιβάλλον

Οι αλλαγές των χρήσεων γης από αγροτικές σε αστικές αποτελούν μία από τις χαρακτηριστικότερες επιπτώσεις της συνύπαρξης του αγροτικού και του αστικού χώρου εντός του περιαστικού περιβάλλοντος. Παρ' όλο που η αστική μεγέθυνση πραγματοποιείται κατά κύριο λόγο σε εγκαταλελειμμένες βιομηχανικές και ήδη οικοδομημένες τοποθεσίες, η μετατροπή των μη οικοδομημένων περιοχών έχει γίνει αποκλειστικά εις βάρος της γεωργικής γης (Munton, 2009).

Στις περιαστικές περιοχές, η αξιοποίηση της γης για γεωργική παραγωγή κρίνεται πολλές φορές ως μη συμφέρουσα. Πιο συγκεκριμένα, οι οικονομικές απολαβές από τη γεωργική δραστηριότητα είναι αρκετά ανεπαρκείς για τη διατήρηση της αγροτικής χρήσης της γης (OECD, 2009), και ταυτόχρονα η τιμή της γεωργικής γης συγκριτικά με μία άδεια οικοδόμησης –για την ίδια γη– έχει αυξηθεί δραματικά. Κατ' επέκταση, υπάρχει ένα ισχυρό κίνητρο για τους αγρότες να πουλήσουν τη γη τους με σκοπό την αστική ανάπτυξη (Zasada, 2011). Γίνεται εύκολα αντιληπτό πως η γεωργική δραστηριότητα δέχεται έντονες πιέσεις και συρρικνώνεται υπό τις συνθήκες ανταγωνισμού της αγοράς της γης με άλλες μη γεωργικές χρήσεις γης, όπως είναι η στέγαση (Robinson, 2004).

Ωστόσο με την εγκατάλειψη της γεωργικής γης περιορίζεται αρκετά ο ρόλος της γεωργίας στην ανάπτυξη των περιαστικών περιοχών, καθώς: μειώνεται η αγροτική απασχόληση και ο αριθμός των αγροτικών εκμεταλλεύσεων, σημειώνονται απώλειες παραγωγικής γης και γόνιμων εδαφών, μειώνεται η παραγωγή των τροφίμων, και τέλος, μειώνονται οι υποδομές για άρδευση (EEA, 2006; Poppe *et al.*, 2005; Woltjer, 2014).

Πέρα από τη γεωργική γη και οι δασικές εκτάσεις υπόκεινται σε αλλαγή χρήσης γης για την ικανοποίηση των αστικών αναγκών. Στη θέση αυτών αναγείρονται σπίτια, εμπορικές και βιομηχανικές εγκαταστάσεις καθώς και υποδομές (δρόμοι, σταθμοί παραγωγής ηλεκτρικής ενέργειας, χώροι απόρριψης απορριμμάτων, εγκαταστάσεις επεξεργασίας λυμάτων, κ.λπ) (Simon, 2008). Με τον τρόπο αυτό η περιβαλλοντική επιβάρυνση αποκεντρώνεται και μετατίθεται, ζημιώνοντας, τις περιαστικές περιοχές.

Αποτέλεσμα αυτής της ταυτόχρονης συνύπαρξης της γεωργικής, αστικής αλλά και άλλων χρήσεων γης είναι ένα σύνθετο και χαοτικό μείγμα ετερογενών χρήσεων γης (Shoard, 2002).

2.5 Περιβαλλοντική υποβάθμιση του περιαστικού αγροτικού χώρου

Από περιβαλλοντικής σκοπιάς, ο περιαστικός χώρος μπορεί να χαρακτηριστεί ως ένα ετερογενές μωσαϊκό «φυσικών» οικοσυστημάτων, «παραγωγικών» ή «αγρο-» οικοσυστημάτων, και «αστικών» οικοσυστημάτων επηρεασμένων από την ύλη και τη ροή ενέργειας που απαιτούνται από τα αστικά και τα αγροτικά συστήματα (Allen *et al.*, 1999). Η συνύπαρξη και η ταυτόχρονη εξέλιξη αυτών των οικοσυστημάτων επηρεάζει τόσο τα αγροτικά όσο και τα αστικά στοιχεία του εν λόγω χώρου. Έτσι, ο περιαστικός χώρος χαρακτηρίζεται είτε από τις απώλειες των «αγροτικών» πτυχών (απώλεια της γονιμότητας των εδαφών, της γεωργικής γης, του τοπίου, κλπ), είτε από την έλλειψη των «αστικών» πτυχών (χαμηλή πυκνότητα, έλλειψη προσβασιμότητας, έλλειψη υπηρεσιών και δομών, κλπ) (Allen, 2003).

Η περιβαλλοντική υποβάθμιση του περιαστικού αγροτικού χώρου αποτελεί αναμενόμενη εξέλιξη της εξάπλωσης των αστικών κέντρων και της αστικοποίησης του περιαστικού χώρου. Ο μετασχηματισμός του τελευταίου υπό αυτές τις συνθήκες εκφράζεται μέσα από: τις αλλαγές στις χρήσεις γης και την επακόλουθη απώλεια και υποβάθμιση της γεωργικής γης και του τοπίου, τις αποψιλώσεις των δασών και την εξάντληση των υδροφόρων οριζώντων με την εκμετάλλευση των ανανεώσιμων φυσικών πόρων –έδαφος και νερό-, την εκμετάλλευση μη ανανεώσιμων πόρων, και τη ρύπανση του περιβάλλοντος χώρου με αστικά απορρίμματα.

Ενδεικτικές δραστηριότητες που πραγματοποιούνται στον περιαστικό χώρο και έχουν αυξημένο περιβαλλοντικό κόστος για αυτόν είναι οι ακόλουθες:

- Η αυξανόμενη πίεση για τη βιο-φυσική υποστήριξη που γίνεται αντιληπτή, λόγω χάρη, με την αντικατάσταση των φυσικών ή ημι-φυσικών εδαφών και της βλάστησης από τεχνητές αδιαπέραστες επιφάνειες, και την κατεύθυνση του νερού προς τις αποχετεύσεις που αλλοιώνει τα φυσικά υδρολογικά δίκτυα.
- Η αστική εξάπλωση που συμβάλλει στη δημιουργία νέων οικονομικών ευκαιριών, όπως είναι η κερδοσκοπία από την πώληση της γης, όμως συχνά εις βάρος του περιβάλλοντος, εξαιτίας του περιορισμού ή της ακύρωσης βασικών οικολογικών λειτουργιών όπως είναι: η ανακύκλωση των θρεπτικών στοιχείων του εδάφους, η αναπλήρωση του υδροφόρου ορίζοντα, η απορρόφηση των ρύπων, κλπ.
- Η εμφάνιση παράτυπων δραστηριοτήτων, όπως η χρήση και επεξεργασία οργανικών αποβλήτων για την αύξηση της παραγωγικότητας των λαχανικών, οι εξορύξεις και οι εξαγωγικές δραστηριότητες για την παραγωγή υλικών οικοδομής, τα λαθραία σφαγεία, η απόθεση τοξικών αποβλήτων, οι ανοιχτοί χώροι απόρριψης απορριμμάτων, κλπ.
- Οι νέες συγκρούσεις που προκύπτουν μεταξύ των πολυάριθμων φορέων που ασκούν πίεση στην πρόσβαση των υπολοίπων στη χρήση και την εκμετάλλευση των περιβαλλοντικών πόρων.
- Οι αλλαγές στις χρήσεις γης στον περιαστικό χώρο οι οποίες συχνά παρακινούνται από αποφάσεις που λαμβάνονται έξω από το σύστημα, όπως

η προώθηση βιομηχανικών κατοικιών και η κατασκευή αυτοκινητοδρόμων ή φραγμάτων.

- Τα παραδοσιακά, φυσικά συστήματα διαχείρισης διαταράσσονται και οι εξαγωγικές δραστηριότητες εντατικοποιούνται, όπως η αποψίλωση των δασών, τα ορυχεία και τα λατομεία.

(Morello, 1995)

2.6 Η εξέλιξη της γεωργίας στον περιαστικό αγροτικό χώρο

Ο πρωτογενής τομέας στον περιαστικό αγροτικό χώρο διαμορφώνεται και επηρεάζεται ποικιλοτρόπως από τα φαινόμενα της αστικής μεγέθυνσης, της αστικοποίησης του και της γειτνίασής του με τα αστικά κέντρα.

Τίθενται ζητήματα ισχυρών πιέσεων και βιωσιμότητας αυτού λόγω της αυξημένης ζήτησης της γης προς οικοδόμηση κι εν γένει για αστικές χρήσεις, και των μειωμένων οικονομικών απολαβών των παραγωγών από τη γεωργική δραστηριότητα. Πράγματι, η περιαστική γεωργία γίνεται πιο δύσκολη και επισφαλής όταν αυξάνονται οι πιθανότητες για πώληση της γης και η αστική ανάπτυξη (Simon, 2008). Η αρνητική κατάληξη αυτών εκφράζεται με «τη μείωση της αγροτικής γης» και την «ώθηση της αγροτικής παραγωγής όλο και πιο μακριά από το αστικό κέντρο» (Μωυσίδης *et al.*, 1996), τον περιορισμό της αυτάρκειας από τα τοπικά παραγόμενα προϊόντα και της πώλησης περίσσειας εξ' αυτών των τροφίμων σε αστικούς οικισμούς (Simon, 2008).

Ωστόσο η βιωσιμότητα της περιαστικής γεωργίας δεν κρίνεται μόνο από τη διαχείριση των πιέσεων ως προς τις χρήσεις γης. Πιο συγκεκριμένα, η γεωργική δραστηριότητα σε αυτόν το χώρο εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από το αστικό περιβάλλον πλησίον του οποίου αναπτύσσεται, καθώς το τελευταίο –το αστικό περιβάλλον- μπορεί να έχει αρνητικό αντίκτυπο μέσω της περιβαλλοντικής υποβάθμισης που δύναται να προκαλέσει (CESE 1209/2004).

Από την άλλη πλευρά, η παράμετρος της εγγύτητας του περιαστικού αγροτικού χώρου στα αστικά κέντρα προσδίδει ισχυρά χαρακτηριστικά διαφοροποίησης σε αυτήν, συγκριτικά με τη γεωργική δραστηριότητα πιο απομακρυσμένων περιοχών (Μωυσίδης *et al.*, 1996). Η εγγύτητα στις μεγάλες αστικές αγορές μπορεί να αποτελέσει ευκαιρία για την ενίσχυση της περιαστικής γεωργίας και την εξειδίκευση αυτής σε υψηλότερης αξίας κηπευτικές καλλιέργειες που ναι μεν είναι πιο απαιτητικές σε εργασία μπορούν όμως να αποφέρουν υψηλότερες οικονομικές απολαβές στους παραγωγούς (Simon, 2008). Η γεωργική δραστηριότητα των παραγωγών ενισχύεται από το ανταγωνιστικό πλεονέκτημα του χαμηλού κόστους μεταφοράς των προϊόντων τους στα αστικά κέντρα όπως επίσης και από τη φρεσκότητα αυτών (Μωυσίδης, 1996) –δεν μεσολαβεί μεγάλο χρονικό διάστημα από τη στιγμή της συγκομιδής των προϊόντων έως την τελική διάθεσή τους στον καταναλωτή.

Την ίδια στιγμή, η αγροτική δραστηριότητα του περιαστικού χώρου έρχεται στο προσκήνιο και αποκτά νέες προοπτικές μέσα από εναλλακτικούς τρόπους αξιοποίησής της, λόγω των απαιτήσεων και των αναγκών της αστικής κατανάλωσης. Ειδικότερα, η τοπική παραγωγή των τροφίμων έχει επανέλθει ως μόδα, καθώς πολλοί καταναλωτές της μεσοαστικής τάξης προτιμούν ολοένα και περισσότερο προϊόντα που έχουν παραχθεί τοπικά ή εγχώρια έναντι αυτών που προέρχονται από την παγκόσμια αγορά (Zasada *et al.*, 2013). Το γεγονός αυτό καθιστά τον περιαστικό αγροτικό χώρο περιζήτητο για τα προϊόντα που παράγει. Επιπλέον, το υψηλό βιοτικό επίπεδο και ο εκτεταμένος ελεύθερος χρόνος των «αστών» εκδηλώνονται μέσα από μία αυξημένη τάση για αγορά τοπικών βιολογικών προϊόντων (Zasada, 2011) καθώς και νέες δραστηριότητες (αναψυχής, περιβαλλοντικής εκπαίδευσης, οικο-τουρισμού κ.λπ.) στις περιοχές γύρω από τα αστικά κέντρα. Όλες αυτές οι δραστηριότητες θα μπορούσαν να διασπείρουν τον επιχειρηματικό κίνδυνο και να δώσουν ώθηση στο αγροτικό εισόδημα (CESE 1209/2004).

Έτσι, οι αγροτικές εκμεταλλεύσεις θα μπορούσαν να προχωρήσουν σε εναλλακτικές δραστηριότητες -όπως ο οικο-τουρισμός και οι δραστηριότητες αναψυχής- και κατ' αυτόν τον τρόπο να καταστούν πιο βιώσιμες, προσαρμοζόμενες στις απαιτήσεις του ολοένα και πιο αστικού περιβάλλοντος τους. Τα παραπάνω είναι εφικτά με τον προσανατολισμό της περιαστικής γεωργίας στο παράδειγμά της πολύ-λειτουργικότητας¹¹. Οι Meert *et al.* (2005) προσεγγίζουν την πολύ-λειτουργικότητα ως μία στρατηγική επιβίωσης της αγροτικής εκμετάλλευσης. Μέσα από αυτή επιδιώκεται μία χωρική και χρονική ενσωμάτωση των χρήσεων γης και των λειτουργιών πέρα από την παραδοσιακή παραγωγή τροφίμων, με τέτοιες χρήσεις όπως οι αισθητικές αξίες και οι αξίες αναψυχής, η προστασία της φύσης ή υδρολογική ισορροπία. [...] Η πολύ-λειτουργική γεωργία περιλαμβάνει ποικίλες στρατηγικές και δραστηριότητες στο χωράφι, όπως διαφοροποίηση εντός και εκτός αγροκτήματος, εξειδίκευση στην παραγωγή και τη διάθεση, απευθείας πώληση ή μέτρα για τη διαχείριση της φύσης και του τοπίου (Zasada, 2011). Εν κατακλείδι, γίνεται σαφές πως η ενσωμάτωση της πολύ-λειτουργικότητας στη φυσιολογία της περιαστικής γεωργίας μπορεί να συμβάλλει ουσιαστικά στην από-περιθωριοποίηση και αναζωογόνηση της τελευταίας.

2.6.1 Χαρακτηριστικά των γεωργικών εκμεταλλεύσεων του περιαστικού χώρου

Όπως είναι αναμενόμενο τα διαρθρωτικά χαρακτηριστικά και οι λειτουργίες των αγροτικών εκμεταλλεύσεων επηρεάζονται από την εγγύτητά τους στα αστικά κέντρα και τις συνεπακόλουθες αλληλεπιδράσεις. Σύμφωνα με τους Μωυσίδη *et al.* (1996), γύρω από τα αστικά κέντρα αναμένονται μάλλον μικρά μεγέθη εκμεταλλεύσεων. Η στενότητα του συντελεστή γη στον περιαστικό αγροτικό χώρο (σε συνδυασμό με την εγγύτητα του προς το αστικό κέντρο και φυσικά τα γεωλογικά χαρακτηριστικά της) έχει ως αποτέλεσμα να μειώνονται διαχρονικά οι εκτατικές

¹¹ Η έννοια αυτή αναπτύχθηκε ως ένα πλαίσιο για την αγροτική ανάπτυξη, ώστε να δώσει μία ώθηση στη γεωργία να αντιμετωπίσει τις μετα-παραγωγικές προκλήσεις. Βασίστηκε στο παράδειγμα της αιεφόρου ανάπτυξης (Wiggering *et al.*, 2003).

εκμεταλλεύσεις και να κυριαρχούν ευπαθή προϊόντα έντασης εργασίας και κεφαλαίου και υψηλής αξίας, όπως τα κηπευτικά τα άνθη και τα θερμοκηπευτικά, καθώς και μορφές εντατικής ζωοκομίας.

Επιπλέον, εξαιτίας της εγγύτητας του περιαστικού χώρου στα αστικά κέντρα, υπάρχει δυνατότητα ίδιας διάθεσης (άμεση πώληση από τον ίδιο παραγωγό στον καταναλωτή) σε λαϊκές αγορές, στους περιαστικούς τόπους αναψυχής των κατοίκων του αστικού κέντρου, σε δίκτυα μικρών ή μεγάλων καταστημάτων λιανικής πώλησης ή σε ιδρύματα. Η δυνατότητα ίδιας διάθεσης, ο σύντομος χρόνος πρόσβασης στην αγορά, το χαμηλό κόστος μεταφοράς, ο χαρακτήρας των προϊόντων και η μεγαλύτερη φρεσκότητα επιτρέπουν στους περιαστικούς αγρότες να επιτυγχάνουν καλύτερες τιμές συγκριτικά με τους υπολοίπους.

Τέλος, τα μέλη του νοικοκυριού έχουν τη δυνατότητα να απασχολούνται και σε άλλους τομείς πέραν του πρωτογενούς εξαιτίας της επέκτασης των αστικών δραστηριοτήτων. Η δυνατότητα αυτή εξασφαλίζεται όταν υπάρχει δυνατότητα μισθωτής εργασίας στην οικογενειακή αγροτική εκμετάλλευση, ενώ τα μέλη της οικογένειας περιορίζονται στη διεύθυνση της επιχείρησης.

(Μωυσίδης *et al.*, 1996)

2.7 Κοινωνικά χαρακτηριστικά και στρατηγικές επιβίωσης του περιαστικού αγροτικού χώρου

Στην επικράτεια του περιαστικού αγροτικού χώρου αναπτύσσονται ποικίλες δραστηριότητες, λειτουργίες και ενδιαφέροντα, που προσδίδουν σε αυτόν κοινωνική ετερογένεια. Μικροί αγρότες, παράνομοι κάτοικοι, ιδιοκτήτες βιομηχανιών, αστικοί παραθεριστές της μεσαίας τάξης, μπορούν επίσης να συνυπάρχουν στην ίδια περιοχή, αλλά με διαφορετικά και συχνά ανταγωνιστικά συμφέροντα, πρακτικές και αντιλήψεις (Allen, 2003). Αυτές οι κοινωνικές ομάδες είναι ετερογενείς και για το λόγο αυτό έρχονται αρκετές φορές σε σύγκρουση μεταξύ τους.

Ο περιαστικός αγροτικός χώρος μπορεί να χαρακτηριστεί ως περιοχή κοινωνικής συμπίεσης ή εντατικοποίησης όπου η πυκνότητα των κοινωνικών μορφών, τύπων και ερμηνειών αυξάνονται υποθάλποντας συγκρούσεις και την επίλυση αυτών (Narain, 2010). Η δυναμική που εκπέμπει ο εν λόγω χώρος ως προς τη μεταβολή της κοινωνικής του σύνθεσης οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στη γειννίασή του με το αστικό κέντρο που έχει ως αποτέλεσμα μία αμοιβαία ροή πληθυσμού, παραγωγής, προϊόντων, κεφαλαίου και πληροφοριών¹². Οι Iaquina και Drescher (2000) αποδίδουν το δυναμισμό αυτό στη ροή μεταναστών και την πυκνότητα και ετερογένεια των δραστηριοτήτων που εκτυλίσσονται σε αυτόν το χώρο. Συγκεκριμένα, υποστηρίζουν πως ο περιαστικός αγροτικός χώρος μπορεί να μετασχηματίζεται σε διαρκή βάση καθώς αλλάζει τους μετανάστες και οι μετανάστες

---

¹² Ο πληθυσμός, η παραγωγή, τα προϊόντα, το κεφάλαιο και οι πληροφορίες αποτελούν τις πέντε ροές που αναγνώρισε ο Douglass (1998) ως συνδέσμους και πηγές ευκαιριών που μπορεί να προκύψουν ανάμεσα στις πόλεις και τις αγροτικές περιοχές.

αλλάζουν αυτόν. Εν ολίγοις, εννοούν πως ο χώρος και οι νέο-εισερχόμενοι βρίσκονται σε μία συνεχή αλληλεπίδραση. Η αλληλεπίδραση αυτή δε στηρίζεται αποκλειστικά στην επιρροή που ασκεί το περιβάλλον στους ανθρώπους αυτούς και αντιστρόφως, αλλά και στους δεσμούς που δημιουργούνται ανάμεσα στον περιαστικό χώρο και τις περιοχές από τις οποίες προέρχονται οι άνθρωποι αυτοί, οι μετανάστες. Η αλληλεπίδραση αυτή αφορά τη ροή των πέντε στοιχείων που προαναφέρθηκαν (πληθυσμός, παραγωγή, προϊόντα, κεφάλαιο, πληροφορίες).

Πέρα από την ετερογένεια στην κοινωνική σύνθεση του περιαστικού χώρου, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν και οι στρατηγικές επιβίωσης των οικογενειών που κατοικούν στην περιοχή αυτή. Η συνύπαρξη αγροτικών και αστικών στοιχείων ανάπτυξης δίνει τη δυνατότητα στους κατοίκους των περιαστικών αγροτικών περιοχών να απασχολούνται τόσο με αγροτικές όσο και με μη αγροτικές εργασίες. Πιο συγκεκριμένα, σημαντικό χαρακτηριστικό του περιαστικού χώρου είναι ο ρόλος των αγροτικών και των αστικών πόρων στη διατήρηση της οικογενειακής ασφάλειας (Baker και Wallevik, 2003). Έτσι, αρκετές οικογένειες διαμορφώνουν το εισόδημά τους από αγροτικές δραστηριότητες και μέσα από την απασχόλησή τους σε γειτονικές πόλεις (Narain, 2010). Κάποια από τα μέλη της οικογένειας απασχολούνται στην οικογενειακή αγροτική εκμετάλλευση, ενώ κάποια άλλα εργάζονται ως υπάλληλοι στο πλησιέστερο αστικό κέντρο. Οι πρακτικές αυτές είναι αρκετά συνηθισμένες στις αναπτυσσόμενες χώρες, όπου ακόμα και αν οι οικογένειες μεταναστεύσουν σε κάποια πόλη, συνεχίζουν τη γεωργική δραστηριότητά τους στον περιαστικό αγροτικό χώρο (βλ. Kruger, 2006).

2.8 Ανταλλαγή δραστηριοτήτων και αλληλεπίδραση μεταξύ αστικού και περιαστικού αγροτικού χώρου

Η γειννίαση του περιαστικού αγροτικού χώρου έχει ως αποτέλεσμα την ανάπτυξη δυναμικών σχέσεων αλληλεξάρτησης, αλληλεπίδρασης και έντονου ανταγωνισμού οι οποίες εκφράζονται μέσα από ένα πλήθος δραστηριοτήτων και δομών. Οι Bengs και Schmidt-Thome (2006) διέκριναν τις σχέσεις αυτές σε δύο τύπους: τις δομικές και τις λειτουργικές. Τις δομικές ιδιότητες στις σχέσεις αυτές τις όρισαν περιλαμβάνοντας τόσο τη σχετικά σταθερή φυσική δομή των χρήσεων γης και των οικισμών και τον καταμερισμό του πληθυσμού. Από την άλλη πλευρά, σε σχέση με το φυσικό περιβάλλον, οι λειτουργικές πτυχές των αστικών-αγροτικών σχέσεων περιέκλειαν τους τρόπους παραγωγής και κατανάλωσης που προκαλούν αλληλεπιδράσεις, όπως οι μετακινήσεις και η επικοινωνία, που αλλάζουν με την πάροδο του χρόνου (Zasada *et al.*, 2013).

Σύμφωνα με τους Μουσιδίδη *et al.* (1996), ο αγροτικός χώρος αποτελεί για το αστικό κέντρο:

- Τόπο παραγωγής αγροτικών προϊόντων και (σε μικρότερο βαθμό) εγκατάστασης μικρών αγροτικών βιοτεχνιών.
- Τόπο άντλησης εργατικής δύναμης.

- Χώρο εγκατάστασης επιχειρήσεων του δευτερογενούς και τριτογενούς τομέα (βιομηχανίες, υπερ-καταστήματα).
- Τόπο κατοικίας αστικού πληθυσμού.
- Χώρο ανάπαυσης και αναψυχής του αστικού πληθυσμού.
- Χώρο διεξαγωγής ζωτικών λειτουργιών του αστικού κέντρου (αεροδρόμια, εγκαταστάσεις ύδρευσης, σκουπιδότοποι, εγκαταστάσεις βιολογικών καθαρισμών, διυλιστήρια, κ.λπ.)
- Τόπο οικολογικής αναπαραγωγής και περιβαλλοντικής εξισορρόπησης.

(Planck, U. και Ziche, 1979; EEK, 1988; Κοκκώσης, 1994)

Ωστόσο αυτό που παρατηρείται στη σύγχρονη εποχή είναι μία μονομερής εξάρτηση του περιαστικού αγροτικού χώρου από τον αστικό. Ο ρόλος του περιαστικού αγροτικού χώρου, όπως περιγράφηκε παραπάνω, έχει περιθωριοποιηθεί με τα αναπτυσσόμενα συστήματα παροχής δια-περιφερειακών και παγκόσμιων πόρων (Zasada *et al.*, 2013). Τα αστικά κέντρα για την ικανοποίηση των αναγκών τους πλέον δεν ανατρέχουν αποκλειστικά στις περιοχές που τα περιβάλλουν, αντιθέτως, μπορούν να καταφύγουν τόσο στην ευρύτερη εγχώρια όσο και στην παγκόσμια αγορά.

Από την άλλη πλευρά, το αστικό κέντρο αποτελεί σταθερά για τον περιαστικό αγροτικό χώρο βασικό τροφοδότη σε πολλούς τομείς. Πιο συγκεκριμένα, ο αστικός πυρήνας λειτουργεί για αυτόν ως:

- Μεγάλη αγορά αγροτικών προϊόντων.
- Μεγάλη αγορά εργασίας και γενικότερα χώρο με μεγάλες δυνατότητες απασχόλησης.
- Μεγάλη αγορά ζήτησης γης.
- Αστήρευτη πηγή εκροής πληθυσμού.
- Πρότυπο ζωής, εργασίας, κατανάλωσης και κοινωνικής και οικονομικής οργάνωσης.

(Μουσιδής *et al.*, 1996)

2.9 Χωροθέτηση και διαμόρφωση του περιαστικού αγροτικού χώρου

Ο περιαστικός αγροτικός χώρος, εξ' ορισμού χωροθετείται στο ενδιάμεσο μεταξύ των αστικών κέντρων και των αμιγώς αγροτικών περιοχών. Ωστόσο ο ακριβής γεωγραφικός προσδιορισμός του περιαστικού αγροτικού χώρου, όπως επισημαίνεται και από τον ΟΟΣΑ (OECD, 1979), δεν είναι εύκολος, καθώς εξαρτάται από μία σειρά παραγόντων όπως: οι γεωκλιματικές συνθήκες της περιοχής, το μέγεθος της πόλης και η ιστορική διαδικασία διαμόρφωσης της περιοχής και της χώρας.

Στη συνέχεια παρατίθεται η εκδοχή της οριοθέτησης του περιαστικού χώρου, όπως αυτή αναπτύχθηκε στο PLUREL.

Στο πλαίσιο της εκπόνησης του ερευνητικού προγράμματος PLUREL¹³ ορίστηκε ως κλίμακα της χωρικής ανάλυσης υπό την ονομασία «αγροτική-αστική περιοχή» ('rural-urban region') μία σειρά τύπων περιοχών σε διάταξη ομόκεντρων κύκλων. Βάσει αυτού αναπαραστάθηκαν και περιγράφηκαν, ως ακολούθως, οι βασικοί τύποι περιοχών που ορίζουν την αγροτική-αστική περιοχή:

- Ο αστικός πυρήνας (urban core). Η περιοχή αυτή περιλαμβάνει την κεντρική εμπορική συνοικία και τοποθεσίες πολλών άλλων αστικών και πολιτισμικών λειτουργιών καθώς επίσης και κάποιους δημόσιους χώρους που συσχετίζονται με αυτές.
- Η εσωτερική αστική περιοχή (inner urban area). Η περιοχή αυτή χαρακτηρίζεται γενικά από υψηλή πυκνότητα δόμησης (κατοικημένες περιοχές) συμπεριλαμβανομένων των αστικών, εμπορικών και βιομηχανικών τύπων και χρήσεων και κάποιων χώρων ανοιχτών δημόσιων και πρασίνου.
- Η προαστιακή περιοχή (suburban area). Περιλαμβάνει κατά κύριο λόγο χαμηλής πυκνότητας όμορα χτισμένες περιοχές, που συνδέονται με τις εσωτερικές αστικές περιοχές, και στις οποίες τα σπίτια συνήθως απέχουν όχι περισσότερο από 200 μέτρα με τα τοπικά καταστήματα και τις υπηρεσίες, τα πάρκα και τους κήπους.
- Οι αστικές παρυφές (urban fringe). Πρόκειται για περιοχές που βρίσκονται στο χείλος των κατοικημένων περιοχών, οι οποίες αποτελούνται από αραιοκατοικημένους και διασκορπισμένους οικισμούς, αστική συγκέντρωση γύρω από τους συγκοινωνιακούς κόμβους, μαζί με ανοιχτούς χώρους πρασίνου, όπως αστικές δασικές εκτάσεις.
- Η αστική περιφέρεια (urban periphery). Είναι μία ζώνη που περιβάλλει τις κύριες κατοικημένες περιοχές, με μία χαμηλότερη πληθυσμιακή πυκνότητα, καθώς όμως ανήκει στη Λειτουργική Αστική Περιοχή (Functional Urban Area, FUA) μπορεί να περιλαμβάνει και μικρότερους οικισμούς, βιομηχανικές περιοχές και άλλες αστικές χρήσεις γης εντός πλέγματος λειτουργικής γεωργίας.
- Η αγροτική ενδοχώρα (rural hinterland). Πρόκειται για αγροτικές περιοχές που περιβάλλουν την περιαστική περιοχή, όμως βρίσκονται εντός των ορίων της αγροτικής-αστικής περιοχής και είναι προσβάσιμες σε λογικό χρόνο μετακίνησης. Έτσι, ο αγροτικός χαρακτήρας επηρεάζεται από κατοίκους με αστικά εισοδήματα και τρόπο ζωής.

---

¹³ Το PLUREL είναι ένα ολοκληρωμένο πρόγραμμα το οποίο χρηματοδοτήθηκε εντός του Sixth Research Framework Programme της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Η υλοποίηση αυτού ξεκίνησε το 2007 και ολοκληρώθηκε το 2011.

Σχήμα 2.9 Η χωρική διαμόρφωση του αστικού και του περιαστικού χώρου (Πηγή: PLUREL)

Σύμφωνα με την ανάλυση του PLUREL, οι περιαστικές περιοχές περιλαμβάνουν τις αστικές παρυφές και την αστική περιφέρεια, και ορίζονται ως περιοχές ασυνεχούς οικοδομικής ανάπτυξης, που περιλαμβάνουν οικισμούς με λιγότερους των 20.000 κατοίκων έκαστος, με μία μέση πυκνότητα τουλάχιστον σαράντα ατόμων ανά τετραγωνικό χιλιόμετρο.

Στο πλαίσιο του προσδιορισμού του περιαστικού χώρου, το NRSP¹⁴ διαχώρισε αυτόν στις εξής δύο ζώνες:

- Στην εσωτερική ζώνη της άμεσης επιρροής,
- Στην εξωτερική ζώνη επιρροής.

(Brook *et al.*, 2000; Phillips *et al.*, 1999)

Η εσωτερική ζώνη άμεσης επιρροής περιλαμβάνει το «εσωτερικό περιαστικό» (inner peri-urban¹⁵) ή τις αστικές παρυφές (urban fringe) οι οποίες βρίσκονται ακριβώς δίπλα ή εντός της επικράτειας της πυκνής αστικής περιοχής. Από την άλλη πλευρά, η ζώνη εξωτερικής επιρροής περιλαμβάνει το «εξωτερικό περιαστικό» (outer peri-urban) οι οποίες αντιπροσωπεύουν εκείνες τις αγροτικές περιοχές που βρίσκονται υπο μετασχηματισμό και ανταποκρίνονται στις πιέσεις που τους ασκούνται από τις αστικές παρυφές. Ωστόσο τα σύνορα μεταξύ των δύο αυτών ζωνών χαρακτηρίζονται ως ασαφή, ακανόνιστα και μεταβαλλόμενα, με αποτέλεσμα να προτιμάται η σύλληψη του χώρου ως ένα αστικό αγροτικό συνεχές ή ως μία διαβάθμιση προς τα έξω από την πόλη έως τον περιαστικό χώρο (Simon, 2008).

Τέλος, όσον αφορά τη διαμόρφωση και τη διάταξη του περιαστικού χώρου σε σχέση με τα αστικά κέντρα, πρέπει να επισημανθεί ότι υπάρχουν δύο πρότυπα: το

¹⁴ NRSP (Natural Resources System Program): Ήταν ένα από τα 10 διμερή ερευνητικά προγράμματα που χρηματοδοτήθηκαν από το 1995 έως το 2006 στο πλαίσιο της Στρατηγικής και Έρευνας για τους Ανανεώσιμους Φυσικούς Πόρους (RNRRS) του Τμήματος Διεθνούς Ανάπτυξης του Ηνωμένου Βασιλείου (DFID). (http://www.nrsp.org.uk/1_2.aspx)

¹⁵ Το εσωτερικό περιαστικό και το εξωτερικό περιαστικό περιγράφηκαν βάσει των διατυπώσεων των Ravetz *et al.* (2013, p. 13).

μονο-κεντρικό πρότυπο οικισμών και το πολυκεντρικό πρότυπο συσσώρευσης (Σχήμα 2.9). Στην περίπτωση του μονο-κεντρικού προτύπου οι ζώνες (εσωτερική αστική, προαστιακή και περιαστική) είναι διαταγμένες περιφερειακά του αστικού κέντρου σε ομόκεντρους κύκλους. Στη δεύτερη περίπτωση του πολύ-κεντρικού προτύπου που είναι λίγο πιο ρεαλιστικό, απεικονίζονται πολύ-κεντρικά συγκροτήματα οικισμών διαφορετικών μεγεθών και προτύπων, που περιβάλλονται από την αγροτική ενδοχώρα με μία σύνθετη οριοθέτηση. Στην πολύ-κεντρική εκδοχή οι περιαστικές περιοχές δεν περιβάλλουν μόνο την αστική περιοχή, αλλά αποτελούν ξεχωριστό γεωγραφικό τύπο και επικράτεια (Ravetz *et al.*, 2013).

2.10 Κριτήρια διάκρισης του περιαστικού αγροτικού χώρου

Για τον περιαστικό αγροτικό χώρο έχουν δημιουργηθεί κριτήρια με γνώμονα την απόσταση από τα αστικά κέντρα, το είδος της μετανάστευσης αλλά και τα γενικότερα γνωρίσματα που αυτός φέρει, ώστε να οριοθετηθεί από τις υπόλοιπες ζώνες ανάπτυξης πέριξ των αστικών κέντρων και να είναι εφικτή η κατηγοριοποίησή του βάσει των χαρακτηριστικών του.

Οι Μωυσίδης *et al.*, (1996) στο έργο τους, «Περιαστικός Αγροτικός Χώρος: Λειτουργίες-Μεταμορφώσεις-Προοπτικές», παραθέτουν μία σειρά από πρωτογενή, δευτερογενή και τριτογενή κριτήρια χαρακτηρισμού ενός χώρου ως περιαστικός. Στη συνέχεια, παρατίθενται επιγραμματικά τα κριτήρια αυτά σύμφωνα με την πρωτότυπη διατύπωση των Μωυσίδη *et al.*

- Πρωτογενή κριτήρια. Στα πρωτογενή κριτήρια οριοθέτησης του περιαστικού αγροτικού χώρου ανήκουν τα κριτήρια της απόστασης και του χρόνου - ακόμα και αν αυτές οι δύο παράμετροι έχουν καταστεί σχετικές με τις συγκοινωνιακές και μεταφορικές διευκολύνσεις. Από τα πρωτογενή αυτά στοιχεία που λειτουργούν, λίγο πολύ, ως αίτια, προκύπτουν ως αιτιατά οι λοιπές κοινωνικοοικονομικές λειτουργίες και χαρακτηριστικά, που αποτελούν πηγή ορισμού των δευτερογενών και τριτογενών κριτηρίων-γνωρισμάτων του περιαστικού αγροτικού χώρου. Τα γνωρίσματα αυτά είτε αναφέρονται σε γενικότερες λειτουργίες του χώρου είτε σε ειδικότερα ζητήματα όπως τα χαρακτηριστικά και οι λειτουργίες των αγροτικών νοικοκυριών και κοινωνικοοικονομικών ενοτήτων.
- Δευτερογενή κριτήρια. Στα δευτερογενή κριτήρια ανήκει ο βαθμός αγροτικότητας του χώρου ή μίας κοινότητας, το ύψος δηλαδή του ποσοστού των αγροτών στο σύνολο των οικονομικά ενεργών της ερευνώμενης ομάδας. Ένα επιπλέον δευτερογενές στοιχείο για το χαρακτηρισμό του χώρου ως περιαστικός είναι η πληθυσμιακή πυκνότητα του.
- Τριτογενή κριτήρια. Τόσο τα πρωτογενή όσο και τα δευτερογενή κριτήρια συνεπάγονται μία σειρά από επιπτώσεις στη λειτουργία των αγροτικών εκμεταλλεύσεων και των νοικοκυριών του περιαστικού χώρου. Οι επιπτώσεις αυτές παίρνουν τελικά το χαρακτήρα μόνιμων γνωρισμάτων των

εκμεταλλεύσεων και νοικοκυριών αυτών. Υπ' αυτή την έννοια τα γνώρισματά αυτά μπορούν να χαρακτηριστούν και ως τριτογενή κριτήρια προσδιορισμού του περιαστικού αγροτικού χώρου. Μεταξύ αυτών περιλαμβάνονται και τα ακόλουθα:

- Το μέγεθος της γης των αγροτικών εκμεταλλεύσεων.
- Το είδος και η σύνθεση της παραγωγής των εκμεταλλεύσεων.
- Η εμπορία των προϊόντων των εκμεταλλεύσεων.
- Οι μορφές διάθεσης της εργασίας των μελών του αγροτικού νοικοκυριού (π.χ. ίδια διάθεση στη λαϊκή αγορά)
- Η οικονομική συμπεριφορά των αρχηγών των εκμεταλλεύσεων.
- Η διαμόρφωση νοοτροπιών και συμπεριφορών των μελών των αγροτικών νοικοκυριών.
- Η στενότητα του συντελεστή γη στον περιαστικό αγροτικό χώρο
- Η δυνατότητα ίδιας διάθεσης.
- Το είδος των αγροτικών προϊόντων και η μορφή οργάνωσης των περιαστικών αγροτικών εκμεταλλεύσεων.

Συνεπώς, ένας χώρος κρίνεται ως περιαστικός αναγνωρίζοντας αρχικά την εγγύτητα αυτού στο αστικό κέντρο, με γνώμονα τις παραμέτρους της γεωγραφικής απόστασης και του χρόνου. Το στοιχείο της εγγύτητας επηρεάζει την κοινωνικοοικονομική διαμόρφωση του εν λόγω χώρου η οποία αναδεικνύεται μέσα από τα δευτερογενή και τριτογενή κριτήρια. Τα κριτήρια αυτά καθορίζουν το βαθμό αγροτικότητας του περιαστικού χώρου, διερευνώντας τον αριθμό των απασχολούμενων στη γεωργία και τους τρόπους οργάνωσης και διαχείρισης των αγροτικών εκμεταλλεύσεων.

2.11 Η οργάνωση του περιαστικού αγροτικού χώρου της Περιφέρειας Αττικής

Όπως περιγράφεται στο Ρυθμιστικό Σχέδιο της Αθήνας (άρθρο 7, ΦΕΚ Α'156/2014) το πρότυπο της χωρικής οργάνωσης της Αττικής ανταποκρίνεται στις αρχές της συμπαγούς πόλης και στην ορθολογική χρήση των φυσικών πόρων, εδαφών και ενέργειας και αποδίδει βαρύτητα τόσο στον αστικό όσο και στον εξω-αστικό χώρο, με την αντιμετώπισή τους ως συνιστωσών ενός ενιαίου λειτουργικού συνόλου.

Ο αστικός χώρος αποτελεί ιεραρχημένο πολυκεντρικό σύστημα σαφώς οριοθετημένων αστικών συγκεντρώσεων. Το σύστημα αυτό συγκροτείται με κέντρο βάρους το συμπαγές αστικό συγκρότημα Αθήνας-Πειραιά και περιλαμβάνει τους συμπαγείς δορυφορικούς αστικούς πυρήνες και υποδοχείς παραγωγικών δραστηριοτήτων στις περιοχές εκτός του Λεκανοπεδίου. Στις ως άνω περιοχές επιδιώκεται να αναπτυχθούν σχετική λειτουργική αυτοτέλεια, καθώς και οριζόντιες λειτουργικές αλληλεξαρτήσεις (άρθρο 7, παρ. α) ΦΕΚ Α'156/2014).

Όσον αφορά τον εξω-αστικό χώρο, αυτός συγκροτείται ως ενιαία αυτόνομη οντότητα και προστατεύεται ως ζωτικός χώρος για την ποιότητα ζωής των κατοίκων και τη διατήρηση της οικολογικής ισορροπίας, ως παραγωγικός χώρος για τη διατήρηση της πρωτογενούς παραγωγής, ως συστατικό στοιχείο της πολιτισμικής ταυτότητας και του τοπίου της Αττικής, αλλά και ως συγκριτικό αναπτυξιακό πλεονέκτημα που βελτιώνει την ελκυστικότητά της (άρθρο 7, παρ. β) ΦΕΚ Α'156/2014).

Οι Μουσιδής *et al.* (1996) στο πλαίσιο της εμπειρικής τους έρευνας για τη μελέτη του περιαστικού αγροτικού χώρου προέβησαν στο διαχωρισμό του άμεσου περιαστικού αγροτικού χώρου της Περιφέρειας Αττικής σε ζώνες. Ο διαχωρισμός αυτός πραγματοποιήθηκε σε δύο στάδια.

Στο πρώτο στάδιο τα κριτήρια που λήφθηκαν υπόψη για το διαχωρισμό του περιαστικού χώρου σε ζώνες ήταν ο χρόνος και η πληθυσμιακή πυκνότητα. Με βάση αυτά τα δύο κριτήρια η περιαστική περιοχή της Αθήνας χωρίζεται σε δύο βασικές ζώνες:

- Μία σχετικά μεγάλη ζώνη (Ζώνη Α) γύρω από το αστικό κέντρο, όπου ο χρόνος πρόσβασης είναι σχετικά μικρός (70-75 λεπτά) και η πυκνότητα του πληθυσμού τείνει να αυξάνεται με έντονο ρυθμό.
- Μία σχετικά μικρότερη ζώνη (Ζώνη Β) περισσότερο απομακρυσμένη από το αστικό κέντρο (απόσταση >75 έως 110 λεπτών) και με μικρότερη σχετικά πυκνότητα πληθυσμού.

Στο δεύτερο στάδιο πραγματοποιήθηκε μία πιο λεπτομερής κατανομή των περιοχών με κριτήριο τους φυσικούς πόρους και τα συστήματα παραγωγής. Κατά συνέπεια, με το συνδυασμό των καθεαυτού περιαστικών κριτηρίων (απόσταση και πυκνότητα) και των κριτηρίων που σχετίζονται με το χώρο και το γεωγραφικό /φυσικό περιβάλλον, η περιαστική περιοχή της Αττικής χωρίστηκε σε επτά υποζώνες.

Η ζώνη Α χωρίστηκε σε τρεις υποζώνες. Η πρώτη περιλαμβάνει τους δήμους και κοινότητες γύρω από τις Αχαρνές (ζώνη 1). Η δεύτερη αφορά ένα σχετικά μεγάλο αριθμό δήμων και κοινοτήτων στην ανατολική πλευρά της Αττικής (Μεσόγεια) και περιλαμβάνει, μεταξύ άλλων, την Παλλήνη, το Πικέρμι, τα Σπάτα, το Κορωπί, τα Καλύβια Θορικού και την Κερατέα (ζώνη 2). Ως τρίτη υποζώνη προκύπτει ο Δήμος του Μαραθώνα (ζώνη 3). Η τέταρτη υποζώνη είναι η περισσότερο απομακρυσμένη από το Κέντρο και περιλαμβάνει τα Μέγαρα, τη Μάνδρα, τη Μαγούλα, την Ελευσίνα και τον Ασπρόπυργο.

Η ζώνη Β κατανεμήθηκε βασικά σε δύο υποζώνες που βρίσκονται στη βόρεια πλευρά της Αττικής. Μία ομάδα κοινοτήτων (ζώνη 5) βρίσκεται στη βορειοανατολική Αττική (Αφίδνες, Καπανδρίτι, Γραμματικό έως Μαρκόπουλο Ωρωπού), ενώ η δεύτερη ομάδα (ζώνη 7) που είναι και η πιο αγροτική ζώνη της περιοχής βρίσκεται στη βορειοδυτική Αττική και περιλαμβάνει τις Ερυθρές, τα Βίλλια, τον Αυλώνα, το Συκάμινο, κ.α. Η αγροτική παραγωγή της τελευταίας αυτής ζώνης επηρεάζεται σε μικρότερο βαθμό από την κεντρική καταναλωτική αγορά.

Εκτός από τις ζώνες που αναφέρθηκαν ανωτέρω προκύπτουν δύο ακόμα ζώνες οι οποίες διακρίνονται για την ιδιοτυπία τους. Στη μία υποζώνη (ζώνη 6) εντάσσονται περιοχές παραλιακές που εμφανίζουν μία αυξημένη τουριστική δραστηριότητα,

κυρίως στη θερινή περίοδο, όπως η Νέα Μάκρη, η Ραφήνα, η Ανάβυσσος, η Σκάλα Ωρωπού, κλπ. Ενώ η άλλη υποζώνη (ζώνη 3) αφορά αποκλειστικά το Δήμο Μαραθώνα ο οποίος διακρίνεται για την έντονη παρουσία γεωργικής παραγωγής ιδιαίτερα εντατικής μορφής. Μπορούμε να πούμε ότι πρόκειται για την πιο κλασική μορφή προσαρμογής περιαστικής αγροτικής περιοχής στη ζήτηση του μεγάλου καταναλωτικού κοινού του κέντρου.

2.12 Η ΚΑΠ και η «Ευρώπη 2020» για την ανάπτυξη του περιαστικού αγροτικού χώρου

Ο περιαστικός αγροτικός χώρος έχει κινήσει το ενδιαφέρον της Ευρωπαϊκής Κοινότητας, εξαιτίας των δυναμικών ανάπτυξης που παρουσιάζει αλλά και των σημαντικών ζητημάτων (περιβαλλοντικών και χρήσεων γης) που αντιμετωπίζει. Ωστόσο η ενσωμάτωσή του στις αγροτικές πολιτικές ή τον αστικό (πολεοδομικό) σχεδιασμό γίνεται σταδιακά.

Το 2003 η Ευρωπαϊκή Οικονομική και Κοινωνική Επιτροπή κατέθεσε γνωμοδότηση δικής της πρωτοβουλίας, υπό το Νόμο 29 (2) από τους Νόμους της Διαδικασίας, πάνω στο ζήτημα της γεωργίας στις περιαστικές περιοχές. Στο πλαίσιο αυτής τέθηκαν οι ακόλουθοι τρεις στόχοι (CESE 1209/2004):

- Η κοινωνική, πολιτική και διοικητική αναγνώριση ότι οι περιαστικές περιοχές με αγροτική δραστηριότητα είναι αγροτικές περιοχές που αντιμετωπίζουν συγκεκριμένους περιορισμούς.
- Να αποφευχθεί η ενσωμάτωση των περιαστικών αγροτικών περιοχών στον αστικό χώρο μέσω του περιφερειακού σχεδιασμού, του αστικού σχεδιασμού και των δημοτικών αρχών.
- Να εξασφαλιστεί η δυναμική και βιώσιμη ανάπτυξη της περιαστικής γεωργίας και των περιοχών στις οποίες ασκείται.

Η ΚΑΠ έχει αρχίσει να προσανατολίζεται, με έμμεσο ακόμα τρόπο, σε πολιτικές για την αγροτική ανάπτυξη του περιαστικού χώρου μέσω του δεύτερου πυλώνα της (Αγροτική Ανάπτυξη). Πιο συγκεκριμένα, η ΚΑΠ της προγραμματικής περιόδου 2007-2013 στήριξε κάποια προγράμματα στην περιαστική γεωργία με την προσέγγιση του Leader (Αξονας 4: «Δημιουργία τοπικών ικανοτήτων για την απασχόληση και τη διαφοροποίηση στις αγροτικές περιοχές μέσω της προσέγγισης Leader). Οι δράσεις της προσέγγισης Leader, στο πλαίσιο των οποίων επιδιώκεται η στήριξη της καινοτομίας, περιλαμβάνουν τη δημιουργία και ανάπτυξη πολύ μικρών επιχειρήσεων, την ενθάρρυνση τουριστικών δραστηριοτήτων, την αύξηση της προστιθέμενης αξίας γεωργικών και δασοκομικών προϊόντων, την ανάδειξη της αγροτικής κληρονομιάς, την αναμόρφωση χωριών, τις συνεργασίες, τη δικτύωση, κλπ (ΠΑΑ 2007-2013¹⁶)

---

¹⁶ Πρόγραμμα Αγροτικής Ανάπτυξης της Ελλάδας 2007-2013, «Αλέξανδρος Μπαλτατζής» (<http://www.agrotikianaptixi.gr/index.php?op=Axis&todo=Load&id=03f68714dba796f8>).

Αυτό το οποίο επιδιώκεται μέσα από το σχεδιασμό των πολιτικών της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΚΑΠ, «Ευρώπη 2020»¹⁷) είναι η εξομάλυνση των αναπτυξιακών ανισοτήτων μεταξύ των αγροτικών περιοχών της ευρωπαϊκής επικράτειας. Για το σκοπό αυτό η ΚΑΠ μετά το 2013 προσανατολίζεται προς την κατεύθυνση μίας ισορροπημένης εδαφικής ανάπτυξης των αγροτικών περιοχών της Ευρωπαϊκής Ένωσης ενδυναμώνοντας τους ανθρώπους των τοπικών περιοχών, βελτιώνοντας τις τοπικές συνθήκες, και δημιουργώντας δυνατότητες και συνδέσμους μεταξύ των αστικών και των αγροτικών περιοχών (Pioffi *et al.*, 2011). Τα μέτρα που προτείνονται στην ΚΑΠ της προγραμματικής περιόδου 2014-2020 μπορούν να εφαρμοσθούν σε όλους τους αγρότες, συμπεριλαμβανομένων εκείνων που βρίσκονται στις αστικές και τις περιφερειακές περιοχές, οι οποίες πληρούν τα κριτήρια επιλεξιμότητας (EPRS¹⁸). Οι πολιτικές αυτής της χρονικής περιόδου θα εφαρμοσθούν σε περιφέρειες με τρόπο ανεξάρτητο από αυτόν των Διοικητικών Περιφερειών σε κάθε κράτος-μέλος. Ο διαχωρισμός των περιφερειών εφαρμογής των πολιτικών θα πραγματοποιηθεί με βάση γεωγραφικά, κλιματικά, αγρονομικά, εισοδηματικά και δημογραφικά κριτήρια, και θα αφορά: τις αστικές, τις περιφερειακές και τις απομακρυσμένες και μειονεκτικές περιοχές (Χαρουτουιάν, 2013). Αυτή η λογική διαχωρισμού των πεδίων εφαρμογής των πολιτικών επιτρέπει και στις περιφερειακές περιοχές να επωφεληθούν από τα ευρωπαϊκά αναπτυξιακά μέτρα.

Και στους στόχους της «Ευρώπης 2020» αναφέρεται και η επίτευξη μίας ισορροπημένης εδαφικής ανάπτυξης των αγροτικών οικονομιών και κοινοτήτων συμπεριλαμβανομένης της δημιουργίας και της διατήρησης απασχόλησης. Εντός του πλαισίου αυτού διαμορφώνεται και η Εδαφική Ατζέντα 2020 (Territorial Agenda 2020). Η πρόκληση που καλείται να αντιμετωπίσει η πολιτική της Εδαφικής Συνοχής είναι «να παράσχει ένα κατάλληλο πλαίσιο ολοκληρωμένων λύσεων που να ικανοποιούν τους στόχους της ‘Ευρώπης 2020’ [...]» (Ahner, 2010). Η Εδαφική Ατζέντα έχει ως στόχο την ανάπτυξη των αγροτικών περιοχών, συμπεριλαμβανομένων και των περιφερειακών, λαμβάνοντας υπόψη τα μοναδικά τους χαρακτηριστικά. Ειδικότερα, αναγνωρίζει την αναγκαιότητα των πολιτικών που συμβάλλουν στη διευκόλυνση της προσβασιμότητας, στην ανάπτυξη της επιχειρηματικότητας και στην οικοδόμηση ισχυρών τοπικών δυνατοτήτων των αγροτικών, περιφερειακών και αραιοκατοικημένων περιοχών. Ωστόσο υποστηρίζει την ασφαλή και βιώσιμη αξιοποίηση των πολιτισμικών και φυσικών αξιών, καθώς επίσης και τις οικολογικές λειτουργίες και υπηρεσίες που παρέχουν (TA 2020, Art. 3, par. 28).

Συνεπώς, οι πολιτικές της ΚΑΠ και της «Ευρώπης 2020» αν και δεν είναι εξ’ ολοκλήρου προσανατολισμένες και προσαρμοσμένες στα χαρακτηριστικά του

---

¹⁷ «Ευρώπη 2020» είναι η στρατηγική της Ευρωπαϊκής Ένωσης για την ανάπτυξη και την απασχόληση, που ξεκίνησε το 2010 με ορίζοντα το 2020. Στόχος της δεν είναι απλώς η αντιμετώπιση της κρίσης, από την οποία εξάλλου οι οικονομίες μας ανακάμπτουν σταδιακά, αλλά και των μειονεκτημάτων του αναπτυξιακού μας μοντέλου, καθώς και η δημιουργία των συνθηκών για μια έξυπνη, βιώσιμη και χωρίς αποκλεισμούς ανάπτυξη. (http://ec.europa.eu/europe2020/europe-2020-in-a-nutshell/index_el.htm)

¹⁸ European Parliamentary Research Service (EPRS), <http://epthinktank.eu/2014/06/18/urban-and-peri-urban-agriculture/>

περιαστικού αγροτικού χώρου, δηλώνουν μία πρόθεση για ενδυνάμωση και από-περιθωριοποίηση του χώρου αυτού, μέσα από την ενίσχυση της τοπικότητας και της επιχειρηματικότητας.

Κεφάλαιο 3 Αγρο-διατροφικά συστήματα

3.1 Αγρο-διατροφικά συστήματα (Agro-food systems)

Ένα αγρο-διατροφικό σύστημα αποτελείται από ένα σύνολο δραστηριοτήτων και σχέσεων που αλληλεπιδρούν, ώστε να καθορίσουν τι και πόσο, με ποια μέθοδο και για ποιον η τροφή παράγεται, επεξεργάζεται, διανέμεται και καταναλώνεται (Fine, 1998). Η ανάλυση των αγρο-διατροφικών συστημάτων δίνει μία σαφή εικόνα της διαδικασίας παραγωγής από τις πρώτες αγροτικές εισροές, από την παραγωγή στον αγρό έως τους μεταποιητές τροφίμων, τους χονδρέμπορους, τους λιανοπωλητές και τους καταναλωτές, και περιλαμβάνει την εργασία, την τεχνολογία και τις εθνικές πολιτικές (Atkins και Bowler, 2001).

Για την περιγραφή των δυναμικών αλληλεπιδράσεων που λαμβάνουν χώρα μεταξύ ανθρώπινων και μη παραγόντων που συμμετέχουν στην αλυσίδα παραγωγής και εφοδιασμού των αγροτικών προϊόντων έχουν διατυπωθεί αρκετές ορολογίες από διαφορετικούς επιστήμονες. Πέρα λοιπόν από την έννοια «αγρο-διατροφικά συστήματα» είναι δυνατόν να συναντήσει κανείς και τις ακόλουθες εναλλακτικές ορολογίες: «συστήματα βασικών εμπορευμάτων» ('commodity systems'), «αλυσίδες παραγωγής» ('production chains'), "filière" («κλάδος») (Bowler, 1992; Friedland, 1984), αλυσίδες εφοδιασμού τροφίμων ('food supply chains') και δίκτυα τροφίμων ('food networks').

Στο πέρασμα των δεκαετιών τα αγρο-διατροφικά συστήματα έχουν διαφοροποιηθεί σημαντικά ανά τον κόσμο και την Ευρώπη συγκεκριμένα. Η διαφοροποίηση αυτή πηγάζει από τις αλλαγές που έχουν σημειωθεί στην κατανάλωση, το μάρκετινγκ, την παραγωγή και το εμπόριο (McCullough *et al.*, 2008). Ειδικότερα, ο σταδιακός μετασχηματισμός των αγρο-διατροφικών συστημάτων δεν έγκειται αποκλειστικά στις αλλαγές που λαμβάνουν χώρα στις δραστηριότητες που αυτά περιλαμβάνουν (παραγωγή, μεταποίηση, συσκευασία και διανομή, λιανική πώληση και κατανάλωση), αλλά είναι συνδεδεμένος και επηρεάζεται -άμεσα και έμμεσα- από ευρύτερες («παγκόσμιες») κοινωνικές

(Wilkinson *et al.*, 2009), οικονομικές και γενικότερης φύσεως εξελίξεις, όπως: η κλιματική αλλαγή, η εντατικοποίηση της γεωργίας, η συγκέντρωση της παραγωγής, η κάθετη ολοκλήρωση και ο συντονισμός για την εκβιομηχάνιση, η απορρύθμιση και η οικονομική φιλελευθεροποίηση, και η αστικοποίηση (Thompson *et al.*, 2007; Pimbert *et al.*, 2001; Vorley, 2002). Συνεπώς, για να είναι επιτυχής η περιγραφή των συστημάτων αυτών, θα πρέπει να ενταχθεί η μελέτη τους στο παγκοσμιοποιημένο περιβάλλον εντός του οποίου διαμορφώνονται και μεταβάλλονται.

3.2 Η παγκοσμιοποίηση του αγρο-διατροφικού συστήματος

Σημαντική κινητήρια δύναμη για την αλλαγή της φυσιογνωμίας και της οργάνωσης των αγρο-διατροφικών συστημάτων αποτέλεσε το φαινόμενο της παγκοσμιοποίησης. Το φαινόμενο αυτό δεν εκτυλίχθηκε κατά αποκλειστικότητα στον αγροτικό τομέα, αλλά σε όλους τους τομείς της οικονομίας. Η παγκοσμιοποίηση έχει χρησιμοποιηθεί τόσο ως πλαίσιο συζήτησης για την ανάλυση των νέων προτύπων ανάπτυξης αλλά και ως μία ευρεία έννοια ('umbrella concept') που περικλείει ένα σύμπλεγμα συγκεκριμένων φαινομένων που σχετίζονται με το διεθνή καταμερισμό της απασχόλησης και τα αναδυόμενα μοντέλα συσσώρευσης κεφαλαίου (Bonanno, 1993).

Σύμφωνα με τον FAO (2003), η παγκοσμιοποίηση είναι μία συνεχής διαδικασία γρήγορης παγκόσμιας οικονομικής ολοκλήρωσης, η οποία διευκολύνεται από τα χαμηλότερα κόστη συναλλαγών και τα χαμηλότερα εμπόδια μετακινήσεων κεφαλαίου και αγαθών. Κατά τον McMichael (1994), η παγκοσμιοποίηση «γενικότερα αναφέρεται στην παγκόσμια ολοκλήρωση των οικονομικών διαδικασιών και του χώρου», συμπεριλαμβανομένης «μίας μετατόπισης των δυνάμεων από τις κοινότητες και τα έθνη-κράτη σε διεθνείς θεσμούς, όπως είναι οι διεθνικές εταιρίες (transnational corporations, TNCs) και οι πολυμερείς οργανισμοί».

Η βιβλιογραφική έρευνα έχει αναδείξει ποικίλες προσεγγίσεις και ερμηνείες του φαινομένου της παγκοσμιοποίησης οι οποίες διαφοροποιούνται μεταξύ τους από την οπτική παρατήρησης του εκάστοτε ερευνητή. Στις παραπάνω διατυπώσεις έρχεται να προστεθεί και εκείνη του Goodman (1994) η οποία, σε αντίθεση με την προσέγγιση του Bonanno (1993) -αναλύεται παρακάτω-, διαχωρίζει την παγκοσμιοποίηση από τη διεθνικοποίηση (transnationalization), υποστηρίζοντας πως η παγκοσμιοποίηση αποτελεί μία μελλοντική κατάσταση που δεν έχει επιτευχθεί ακόμα, ενώ αναγνωρίζει τη διεθνικοποίηση ως μία πιο ακριβή περιγραφή του σύγχρονου καθεστώτος συσσώρευσης που βασίζεται στην παγκοσμίως διακινούμενη και ολοκληρωμένη παραγωγή.

Η παγκοσμιοποίηση του αγρο-διατροφικού συστήματος που έλαβε χώρα στις δύο τελευταίες δεκαετίες του εικοστού αιώνα –δηλαδή κατά τη δεκαετία του 1980 και του 1990- είχε ως αποτέλεσμα μία συνολική αναδιοργάνωση των μηχανισμών και των κανονισμών που διέπουν αυτό. Επακόλουθα της διαδικασίας αυτής ήταν: η ομογενοποίηση των μεθόδων παραγωγής, των καταναλωτικών προτύπων, των

δομημένων περιβαλλόντων και κατ' επέκταση η απώλεια της κοινωνικής και βιολογικής ποικιλότητας. Έτσι, οι εισροές, τα ενδιάμεσα αγαθά, και τα τελικά προϊόντα άρχισαν να παράγονται, να συγκεντρώνονται, να πωλούνται και να καταναλώνονται σε παγκόσμιες αγορές (O'Hara και Stagl, 2001). Οι συνθήκες εκείνες που οδήγησαν στην παγκοσμιοποίηση ήταν ένας συνδυασμός χαμηλότερων εμπορικών φραγμών και πολυάριθμων τεχνολογικών καινοτομιών που μείωσαν σημαντικά τα κόστη συναλλαγής για τις μετακινήσεις όχι μόνο των αγαθών αλλά και των ανθρώπων και του κεφαλαίου (FAO, 2003).

Ωστόσο είχαν προηγηθεί δύο ακόμα κύματα παγκοσμιοποίησης κατά τη διάρκεια των οποίων σημειώθηκαν σημαντικές καινοτομίες για τη μείωση του κόστους συναλλαγών και πρόοδος στην τεχνολογία και τις επικοινωνίες. Συγκεκριμένα, το πρώτο κύμα παγκοσμιοποίησης σημειώθηκε στο δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα. Ιδιαίτερη ώθηση στο εμπόριο δόθηκε από τη χρήση των ατμόπλοιων για τα υπερατλαντικά ταξίδια και την ανάπτυξη των σιδηροδρόμων. Στη συνέχεια, το δεύτερο κύμα της παγκοσμιοποίησης σημειώθηκε την περίοδο 1945-1980. Η εμπειρία που συγκεντρώθηκε από την ανατροπή των πολιτικών τελωνειακού προστατευτισμού κατά τη διάρκεια της μεσοπολεμικής περιόδου, οδήγησε σε ένα νέο κύμα διεθνισμού μετά το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο. Αντίθετα με το πρώτο κύμα παγκοσμιοποίησης, η φιλελευθεροποίηση του εμπορίου ήταν πιο εκλεκτική σε σχέση με τις χώρες και τα εμπορεύματα (FAO 2003). Έτσι, η άρση των εμπορικών φραγμών αφορούσε κατά κύριο λόγο τις ανεπτυγμένες χώρες, ενώ στις αναπτυσσόμενες χώρες είχαν ισχύ μόνο για αγροτικά προϊόντα που δεν ήταν ανταγωνιστικά με τα αντίστοιχα του ανεπτυγμένου κόσμου.

Οι Bonanno *et al.* (1994) και οι Goodman και Watts (1997) έχουν αποδώσει την παγκοσμιοποίηση για το αγρο-διατροφικό σύστημα υπό τους όρους: ενός όλο και περισσότερο φιλελεύθερου διεθνούς εμπορίου αγροτικών προϊόντων και τροφίμων, της κυριαρχίας αυτού του εμπορίου από το συλλογικά αναδιοργανωμένο αγρο-διατροφικό κεφάλαιο (λ.χ. μεταποίηση τροφίμων και λιανική πώληση), της επιτακτικότητας ενός νέου διεθνούς καταμερισμού της απασχόλησης στον αγρο-διατροφικό τομέα, και της αντικατάστασης των εθνικών θεσμών από τους διεθνείς θεσμούς για τη ρύθμιση των σχέσεων για τα αγρο-διατροφικά προϊόντα.

Στον ακόλουθο πίνακα (Πίνακας 1) περιγράφεται η σημασία της διεθνικοποίησης ως αναπόσπαστο μέρος και χαρακτηριστικό της παγκοσμιοποίησης. Η ανάλυση αυτή συμβαδίζει με την προσέγγιση του Bonanno (1993) και παραθέτει τις αλλαγές που σημειώθηκαν στον αγρο-διατροφικό τομέα με την επικράτηση αυτής σε επίπεδο κλάδου αλλά και απασχόλησης. Στο σημείο αυτό είναι άξιο λόγου να επισημανθεί η διαφορά μεταξύ των εννοιών, «πολυεθνικοποίηση» ('multinationalization') και «διεθνικοποίηση» ('transnationalization'). Με την πολυεθνικοποίηση νοείται η δραστηριοποίηση σε διεθνές επίπεδο ως προέκταση της δράσης τους στο εθνικό επίπεδο εταιριών με συγκεκριμένη χώρα προέλευσης όπως επίσης και ο κεντρικός συντονισμός και κυριότητα σχετικά αυτόνομων απομακρυσμένων θυγατρικών εταιριών. Από την άλλη πλευρά, με την έννοια της διεθνικοποίησης νοούνται τα κεντρικά ελεγχόμενα, καθετοποιημένα διεθνή παραγωγικά συστήματα τα οποία δεν καθορίζονται από αποφάσεις που

διαμορφώνονται σε τοπικό επίπεδο βάσει συγκεκριμένων κριτηρίων εταιριών που έχουν ισχύ σε επίπεδο χώρας (Goodman, 1994).

Πίνακας 3.2: Διεθνικοποίηση του αγρο-διατροφικού τομέα

Η **διεθνικοποίηση (transnationalization)** του αγρο-διατροφικού τομέα, που επήλθε με την παγκοσμιοποίηση, έφερε μία σειρά ανακατατάξεων στη χωρική και χρονική διάσταση της γεωργικής δραστηριότητας, στο ζήτημα της απασχόλησης, ενώ δημιούργησε ισχυρό προβληματισμό για το ρόλο του κράτους απέναντι στις εξελίξεις αυτές. Η έννοια της διεθνικοποίησης αναφέρεται στην ανασύνθεση των διαδικασιών παραγωγής πέρα από τα εθνικά σύνορα με τρόπο που υπερβαίνει τον τόπο που καθορίζεται από τα φυσικά όρια του έθνους-κράτους (Bonanno, 1993).

Η διεθνικοποίηση των παραγωγικών τομέων, και άρα και του αγρο-διατροφικού τομέα, σηματοδότησε την ολοκλήρωση σε χωρικό και κλαδικό επίπεδο (Bonanno 1991b; 1991c; Constance και Heffernan, 1991; Friedmann και McMichael, 1989). Σε χωρικό επίπεδο, η ολοκλήρωση αυτή εκδηλώθηκε με την εντατικοποίηση της γεωργικής εξειδίκευσης σε επίπεδο και περιφερειακής ενότητας και παραγωγικής μονάδας, μέσα από την ενσωμάτωση συγκεκριμένων καλλιεργειών και βοσκημάτων στην αγρο-διατροφική αλυσίδα που ελέγχονταν κατά κύριο λόγο από διεθνείς εταιρίες. Σε κλαδικό επίπεδο, συνεπαγόταν τον αυξανόμενο μετασχηματισμό των αγροτικών προϊόντων σε προϊόντα που προορίζονταν σε άμεση κατανάλωση ως εισροές για το μεγαλύτερο σύστημα παραγωγής τροφίμων (Constance και Heffernan, 1991; Friedmann, 1991; Friedmann και McMichael, 1989).

Όσον αφορά την απασχόληση και την εργασία στον αγροτικό τομέα με τη διεθνοποίηση του αγρο-διατροφικού τομέα άλλαξαν κατά πολύ τα δεδομένα. Άρχισε να καταρρίπτεται το πρότυπο του αποκλειστικά απασχολούμενου στο αγρόκτημα παραγωγού. Αντί αυτού αναδυόταν μία νέα κοινωνική φιγούρα, αυτή του πολύ-απασχολούμενου αγρότη (Bonanno, 1989; Pugliese, 1991). Τέλος, το εργατικό δυναμικό που είχε παρουσία πλήρους απασχόλησης, απέκτησε πιο ευέλικτο ωράριο, χαμηλότερες αποδοχές από ότι στο παρελθόν και τα «τυχερά του επαγγέλματος» περιορίστηκαν σημαντικά για αυτό.

Σύμφωνα με τους O'Hara και Stagl (2001)¹⁹ τα τέσσερα βασικά χαρακτηριστικά που συνοδεύουν τα παγκόσμια αυτά αγρο-διατροφικά δίκτυα είναι: (1) η εκβιομηχάνιση και η συγκέντρωση, (2) η χωρική και η χρονική ανεξαρτησία, (3) η

¹⁹ Τόσο η παράθεση όσο και η τεκμηρίωση των χαρακτηριστικών της παγκοσμιοποίησης βασίζεται στην ερευνητική εργασία των O' Hara, S.U. και Stagl, S. με τίτλο, "Global Food Markets and their Local Alternative: A Socio-Ecological Economic Perspective", που δημοσιεύτηκε το 2001 στην εφημερίδα "Population and Environment".

εξάρτηση από σύμβολα, κυρίως από τα χρήματα, και (4) η εμπιστοσύνη σε εξειδικευμένα συστήματα.

Πιο συγκεκριμένα, η εκβιομηχάνιση και η συγκέντρωση στον αγρο-διατροφικό τομέα εκφράζονται μέσα από τις αυξανόμενες αγρο-βιομηχανικές μονάδες. Οι τελευταίες παράγουν προϊόντα που μετατρέπονται σε παγκοσμίως διανεμημένα ενδιάμεσα (μερικώς μεταποιημένα) τρόφιμα (προϊόντα τροφίμων) τα οποία διατίθενται και πωλούνται ως προϊόντα με εμπορικό όνομα από μεγάλες εταιρίες επεξεργασίας και αποκλειστικής διάθεσης προϊόντων (O'Hara και Stigl, 2001). Η διαδικασία της καλλιέργειας των τροφίμων παραμένει αποκεντρωμένη, ενώ η επεξεργασία των τροφίμων και η λιανική πώληση συμβαδίζουν με το βιομηχανικό μοντέλο των πολυεθνικών εταιριών με συντονισμένο δια-εταιρικό καταμερισμό εργασίας, τροφοδότηση -βασισμένη στην παραγωγή- συγκεκριμένων αγροτικών προϊόντων, και τελική συγκέντρωση και εμπορεία (Watts και Goodman, 1997).

Όσον αφορά τη χρονική και χωρική ανεξαρτησία που επιτεύχθηκε με την παγκοσμιοποίηση, όπως χαρακτηριστικά επισημαίνουν ο Giddens (1990) και ο Mellor (1997) αντίστοιχα, «ο χώρος μετατρέπεται σε 'άδειο χώρο' που είναι ανεξάρτητος από οποιοδήποτε μέρος ή περιοχή» και «ο χρόνος μετατρέπεται σε 'άδειο χρόνο', ανεξάρτητο από τις απαιτήσεις του βιολογικού χρόνου». Αυτό σημαίνει πως εξαλείφονται τα εμπόδια που προκύπτουν από το ζήτημα των αποστάσεων και του χρόνου που απαιτείται για την κάλυψη αυτών των αποστάσεων.

Είναι πλέον εφικτό οι αγρο-βιομηχανίες να προμηθεύονται με αγροτικά προϊόντα που προέρχονται από περιοχές εκτός των φυσικών συνόρων. Προκειμένου να μειωθεί το κόστος παραγωγής, οι μεγάλες αγρο-βιομηχανίες αναθέτουν την παραγωγή των επιθυμητών προϊόντων σε περιοχές του αναπτυσσόμενου κόσμου. Αυτού του είδους οι συνεργασίες διευκολύνονται σημαντικά από τη μείωση του κόστους συναλλαγών. Ακόμη, για το ζήτημα του χρόνου που δαπανάται για τη μεταφορά των προϊόντων και επιβαρύνει την ποιότητα και τη διάρκεια ζωής αυτών, οι αγρο-βιομηχανίες επένδυσαν αρκετά αφενός στο κομμάτι της μεταποίησης και αφετέρου στην αύξηση της διάρκειας ζωής των τροφίμων, αποδεσμεύοντας τη διάρκεια ζωής των εμπορευόμενων προϊόντων από το βιολογικό χρόνο φθοράς τους.

Επιπλέον, η «εξάρτηση» των παγκόσμιων πλέον αγρο-διατροφικών συστημάτων από τα σύμβολα αναφέρεται στην αυξανόμενη σημασία των συμβολικών τεκμηρίων (symbolic tokens) στις παγκόσμιες αγορές που στηρίζονται στην πληροφόρηση. Σύμφωνα με τον Giddens (1990), τα συμβολικά τεκμήρια μπορούν να μεταβιβάζονται χωρίς να λαμβάνονται υπόψη τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των ατόμων ή των ομάδων που τα διαχειρίζονται σε οποιαδήποτε συγκυρία. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτών αποτελούν τα χρήματα, τα οποία λειτουργούν ως ένα μέσο για την πραγματοποίηση συναλλαγών εκτός των ορίων ενός συγκεκριμένου κοινωνικού, πολιτισμικού και διαπροσωπικού πλαισίου ανταλλαγών.

Τέλος, η σύνδεση των παγκόσμιων αγορών με τα εξειδικευμένα συστήματα γίνεται αντιληπτή μέσα από το καθεστώς των πιστοποιήσεων και των συστημάτων αξιολόγησης κατά τα διάφορα στάδια παραγωγής και διακίνησης των προϊόντων. Πιο συγκεκριμένα, ειδικοί αξιολογούν την αποτελεσματικότητα των λιπασμάτων και των αρδευτικών συστημάτων, προτείνουν μοντέλα εφαρμογής και ημερομηνίες για τα

εντομοκτόνα και τα ζιζανιοκτόνα, και παρέχουν πολλαπλασιαστικό υλικό στους παραγωγούς που παλαιότερα το συνέλεγαν οι ίδιοι ως μέρος της σοδειάς τους, για να σπείρουν την επόμενη χρονιά (Ο' Hara και Stigl, 2001). Αυτή η τάση προς μία μεγαλύτερη εξάρτηση από εξειδικευμένα συστήματα προσφέρει μία αίσθηση ασφάλειας σε μία κοινωνία ρίσκου ('risk society') (Beck 1992).

3.3 Οι επιπτώσεις της παγκοσμιοποίησης και της εκβιομηχάνισης των αγρο-διατροφικών συστημάτων

Ύστερα από την παραπάνω ανάλυση, μπορεί να ειπωθεί ότι κεντρικό χαρακτηριστικό των σύγχρονων αγρο-διατροφικών συστημάτων είναι η ταυτόχρονη εκβιομηχάνιση και παγκοσμιοποίηση της αγρο-διατροφικής αλυσίδας (Friedmann και McMichael, 1989). Παρά τις διευκολύνσεις ως προς τις εμπορικές συναλλαγές μεταξύ των χωρών και τις τεχνολογικές προόδους που σημειώθηκαν, οι εξελίξεις αυτές στον αγρο-διατροφικό τομέα δημιούργησαν κοινωνικές και οικονομικές ανισότητες στους συμμετέχοντες στην αγροτική παραγωγή, οι οποίες οδήγησαν στη διάκριση του «αγροτικού κόσμου» σε κατηγορίες, βάσει της δυνατότητας των αγροτών να προσαρμόζονται και να ανταποκρίνονται επιτυχώς στην παγκόσμια φυσιογνωμία των αγρο-διατροφικών συστημάτων. Η παγκοσμιοποίηση των αγρο-διατροφικών αλυσίδων, η παγιωμένη δύναμη των λιανοπωλητών, όπως θα παρουσιαστεί στη συνέχεια, και ο ανταγωνισμός που στηριζόταν στην ποιότητα συνέβαλλαν σημαντικά στον τρόπο με τον οποίο λειτουργούν τα αγρο-διατροφικά συστήματα και το ρόλο των μικρών παραγωγών στα συστήματα αυτά (Lee, *et al.*, 2010).

Η φιλελευθεροποίηση του εμπορίου στον πρωτογενή τομέα και η απόσυρση του κράτους (τουλάχιστον στο Νότο) από την παρέμβαση στις εγχώριες αγορές είχαν ως αποτέλεσμα τα πρότυπα τιμών και ποιότητας να τίθενται από τις διεθνείς αγορές (Pimbert *et al.*, 2001). Κατά συνέπεια, προέκυψε η αναγκαιότητα αναπροσαρμογής των τιμών και της ποιότητας των αγροτικών προϊόντων, ώστε οι τιμές αυτών να είναι ίδιες τόσο στην εγχώρια όσο και στην παγκόσμια αγορά. Ωστόσο, οι παραγωγοί αντιμετωπίζουν διαφορετικά εμπόδια όταν προμηθεύουν τις τοπικές αγορές (συναγωνιζόμενοι τα κόστη των επιδοτούμενων εξαγωγών) και διαφορετικά εμπόδια όταν προμηθεύουν τις παγκόσμιες αγορές (τόσο για τα κόστη, τις προϋποθέσεις εισόδου στις αλυσίδες εφοδιασμού όπως είναι η συμμόρφωση στα επιβαλλόμενα πρότυπα, οι κώδικες δεοντολογίας) (Pimbert *et al.*, 2001). Κλειστές αλυσίδες εμπορευμάτων γρήγορα αντικαθιστούν τις χονδρικές αγορές ή τις αγορές άμεσης παράδοσης και ελέγχονται από φορείς εκτός του πρωτογενούς τομέα, χρησιμοποιώντας την παγκόσμια διακίνηση και τις προόδους που έχουν γίνει στις τεχνολογίες προώθησης και μεταφοράς (Vorley, 2001).

Τα γεγονότα αυτά έχουν συμβάλει στη σταδιακή διαμόρφωση ενός αγροτικού κόσμου πολλών ταχυτήτων. Μία πρώτη διάκριση του αγροτικού κόσμου μπορεί να γίνει ανάμεσα σε εκείνους που υπήρξαν παλαιότερα αγρότες και μετανάστευσαν για

να προφέρουν εργασία ως απασχολούμενοι σε χωράφια άλλων (π.χ. αγρότες που μετανάστευσαν από την ύπαιθρο του Μεξικού και της Κεντρικής Αμερικής στην Καλιφόρνια για τη συγκομιδή φράουλας έναντι ελαχίστου μισθού, (Pimbert *et al.*, 2001)), και σε εκείνους που διατηρούν μεγάλες αγροτικές εκμεταλλεύσεις στις οποίες απασχολούν εργατικό δυναμικό υπό συνθήκες εκμετάλλευσης, ώστε να περιορίσουν το κόστος τους και ταυτόχρονα να γίνουν ανταγωνιστικοί στην παγκόσμια αγορά.

3.3.1 Αγροτικοί Κόσμοι (Rural Worlds)

Παρακάτω ακολουθεί η παράθεση των πέντε τυπολογιών του αγροτικού κόσμου, όπως αυτές διαμορφώθηκαν από τον OECD (2006), και τους Pimbert *et al.* (2001) και Vorley (2002). Η διάκριση αυτή εστιάζει στο στάδιο της αγροτικής παραγωγής και παραμελεί το σκέλος της κατανάλωσης των αγρο-διατροφικών συστημάτων (STEP, 2007). Αυτές οι κατηγορίες του αγροτικού κόσμου δεν είναι αμοιβαία αποκλειόμενες και έχουν ως στόχο να βοηθήσουν στην κατανόηση των δυναμικών των ποικίλων και σύνθετων αγρο-διατροφικών συστημάτων και των στρατηγικών επιβίωσης (livelihood system)²⁰.

- Αγροτικός Κόσμος 1. Τα νοικοκυριά και οι επιχειρήσεις που εμπλέκονται στην υψηλής αξίας, προσανατολισμένη στις εξαγωγές γεωργία συνθέτουν μία πολύ μικρή μειονότητα των αγροτικών οικογενειών και των επιχειρήσεων. Πέρα από τη γη τους και άλλες ιδιοκτησίες τους, οι παραγωγοί και οι εταιρίες αυτής της κατηγορίας έχουν άμεση πρόσβαση σε υπηρεσίες χρηματοδότησης, και στα όργανα διαχείρισης κινδύνων, στην πληροφόρηση και τις υποδομές εκείνες που τους είναι απαραίτητες ώστε να παραμείνουν ανταγωνιστικοί στις επιχειρηματικές τους δραστηριότητες. Οι περισσότεροι από αυτούς ασκούν επιρροή στις εθνικές πολιτικές και θεσμούς που σχετίζονται με τις επιχειρήσεις τους και, πιθανώς ακόμα πιο σημαντικό, έχουν στενούς δεσμούς με τις (αγοραστικά) υποκινούμενες από τη ζήτηση αλυσίδες αξίας που συνδέονται με την παγκόσμια γεωργία.
- Αγροτικός Κόσμος 2. Περιγράφει ένα σημαντικό αριθμό αγροτικών οικογενειών και αγροτικών επιχειρήσεων στον αναπτυσσόμενο κόσμο. Η λέξη εκείνη που τους χαρακτηρίζει με τον πλέον κατάλληλο τρόπο είναι το «παραδοσιακό». Είναι συχνά μέρος της τοπικής ελίτ, ωστόσο έχουν μικρή επιρροή σε εθνικό επίπεδο. Είναι κάτοχοι αρκετά μεγάλου μεγέθους αγροτικών εκμεταλλεύσεων, συχνά δραστηριοποιούμενοι τόσο στην εμπορική γεωργία όσο και στη γεωργική παραγωγή αυτοκατανάλωσης. Παλαιότερα είχαν πρόσβαση σε βασικές υπηρεσίες, όπως είναι οι υπηρεσίες χρηματοδότησης, όμως με την έλευση της φιλελευθεροποίησης και τη συνεπακόλουθη απομάκρυνση του κράτους

²⁰ Ένα σύστημα επιβίωσης (livelihood system), σύμφωνα με τον Carney (1998), περιλαμβάνει τις ικανότητες, τα περιουσιακά στοιχεία (συμπεριλαμβανομένων των οικονομικών, οικολογικών και κοινωνικο-πολιτισμικών πόρων), και τις δραστηριότητες που απαιτούνται για την επιβίωση.

από έναν άμεσο ρόλο στη γεωργική παραγωγή, η διαθεσιμότητα αυτών των υπηρεσιών μειώθηκε τάχιστα.

- Αγροτικός Κόσμος 3. Οι οικογένειες –ψαράδων, κτηνοτρόφων, μικροκτηματιών- και οι σχετιζόμενες με αυτές μικρο-επιχειρήσεις βρίσκονται σε μία διαρκή προσπάθεια επιβίωσης. Η ασφάλεια των τροφίμων είναι η κύρια ανησυχία τους, και οι μικρές παραγωγικές μονάδες τους συμβάλλουν σχεδόν αποκλειστικά στην τροφοδότηση των ιδίων. Οι περιουσίες τους είναι αρκετά περιορισμένες και η πρόσβαση τους σε σημαντικές υπηρεσίες, που θα τους επέτρεπαν να αυξήσουν τις επιστροφές στα περιουσιακά τους στοιχεία, είναι επίσης μικρή.
- Αγροτικός Κόσμος 4. Οι οικογένειες που ανήκουν σε αυτή την κατηγορία δεν έχουν καθόλου ή σχεδόν καθόλου δική τους γη, συνήθως ηγούνται από γυναίκα, και χαρακτηρίζονται από περιορισμένη πρόσβαση στους παραγωγικούς πόρους πέρα από την προσωπική τους απασχόληση. Η πιο ασφαλής επιλογή επιβίωσης για την καλύτερη οικονομική κατάσταση των νοικοκυριών τους, για αρκετούς εξ αυτών, είναι η καλλιέργεια της γης με το σύστημα της μορτής ή η απασχόλησή τους ως εργάτες στις γεωργικές εκμεταλλεύσεις της κοινότητάς τους εκείνων που εντάσσονται στους Αγροτικούς Κόσμους 1,2 και 3.
- Αγροτικός Κόσμος 5. Στην κατηγορία αυτή ανήκουν οι χρόνια φτωχοί. Οι περισσότεροι εξ αυτών έχουν πουλήσει ή έχουν χάσει τις περιουσίες τους σε περιόδους κρίσης. Εμβάσματα από συγγενείς, κοινοτικές δικλίδες ασφαλείας και μεταβιβάσεις από το κράτος είναι ζωτικής σημασίας για τη διατροφή τους. Αντιπροσωπευτικά παραδείγματα αυτής της περίπτωσης αποτελούν οι αγροτικές περιοχές της Αφρικής.

3.4 Οι τυπολογίες των αγρο-διατροφικών συστημάτων

Ο μετασχηματισμός των αγρο-διατροφικών συστημάτων μπορεί να περιγραφεί μέσα από τη διάκριση αυτών σε τρεις τυπολογίες:

- Το παραδοσιακό αγρο-διατροφικό σύστημα. Το σύστημα αυτό χαρακτηρίζεται από την κυριαρχία παραδοσιακών, ανοργάνωτων αλυσίδων εφοδιασμού και περιορισμένων υποδομών αγοράς.
- Το δομημένο αγρο-διατροφικό σύστημα. Το σύστημα αυτό χαρακτηρίζεται –όπως και το παραδοσιακό αγρο-διατροφικό σύστημα- από παραδοσιακούς παράγοντες, ωστόσο αποτελείται από περισσότερους νόμους και κανονισμούς οι οποίοι εφαρμόζονται στο εμπόριο και από περισσότερες υποδομές στην αγορά. Στα δομημένα αγρο-διατροφικά συστήματα οι οργανωμένες αλυσίδες εφοδιασμού ξεκινούν να αποκτούν ένα ολόενα και αυξανόμενο μερίδιο αγοράς, ενώ τα παραδοσιακά αγρο-διατροφικά συστήματα εξακολουθούν να είναι διαδεδομένα.

- Το βιομηχανοποιημένο αγρο-διατροφικό σύστημα. Το σύστημα αυτό, όπως παρατηρείται στον ανεπτυγμένο κόσμο, διακατέχεται από ισχυρή αντίληψη της ασφάλειας, από υψηλό βαθμό οργάνωσης και από ένα μεγάλο και ενοποιημένο τομέα μεταποίησης και οργανωμένων λιανοπωλητών.

(McCullough *et al.*, 2008)

Στην πράξη είναι αρκετά δύσκολη η διάκριση των τριών αυτών τυπολογιών. Τα όρια μεταξύ των αγρο-διατροφικών συστημάτων που παρατέθηκαν ανωτέρω δεν είναι ευκόλως διακριτά. Επίσης, η μετάβαση από το ένα αγρο-διατροφικό σύστημα στο άλλο δεν είναι γραμμική (McCullough *et al.*, 2008).

Σε μία περιοχή είναι δυνατόν να εντοπισθούν περισσότερες της μίας τυπολογίες αγρο-διατροφικών συστημάτων. Αυτό συμβαίνει καθώς μπορεί να υφίσταται ένα μείγμα διαφορετικών τύπων αλυσίδων μέσα σε μία χώρα, ανάλογα με τα βασικά προϊόντα που εμπλέκονται σε αυτήν, το μέγεθος των αστικών κέντρων και τις διασυνδέσεις αυτών με τις διεθνείς αγορές (Chen και Stamoulis, 2008).

Στο επιστημονικό κείμενο των McCullough, Pingali και Stamoulis (2008) υπάρχει ένας συγκεντρωτικός πίνακας ο οποίος περιγράφει, ως ακολούθως, τα χαρακτηριστικά των αγρο-διατροφικών συστημάτων βάσει της τυπολογίας ανάπτυξης των χωρών.

Το παραδοσιακό αγρο-διατροφικό σύστημα συναντάται κατά κύριο λόγο σε χώρες που χαρακτηρίζονται ως αγροτικές, όπου η γεωργία καταλαμβάνει υψηλό μερίδιο του Ακαθάριστου Εγχώριου Προϊόντος, η αγροτική ανάπτυξη ενθαρρύνει τη μείωση της μαζικής φτώχειας μέσω διασυνδέσεων της αγοράς και την απασχόληση για τις εξαγωγές παραδοσιακών βασικών προϊόντων, ενώ ρυθμιστικό ρόλο έχει το κράτος. Ενδεικτικές περιπτώσεις αυτών των χωρών αποτελούν η Κένυα, η Ζάμπια και η Ουγκάντα.

Το δομημένο αγρο-διατροφικό σύστημα συναντάται σε χώρες στις οποίες η συνεισφορά του πρωτογενούς τομέα στο Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν κινείται σε μεσαία επίπεδα (10-30%) και ο βαθμός αστικοποίησης ποικίλλει (π.χ. Ινδία, Κίνα, Μεξικό). Επιπλέον, σε αντίθεση με το παραδοσιακό αγρο-διατροφικό σύστημα, στην παρούσα τυπολογία υπάρχουν περισσότερες και διαφοροποιημένες ευκαιρίες ως πηγές αγροτικού εισοδήματος, ο ρόλος της αγροτικής ανάπτυξης για την αντιμετώπιση της φτώχειας είναι άμεσος για τη μείωση αυτής και ταυτόχρονα διαχειρίζεται και την αστική μετάβαση. Ακόμη, εντός αυτού του συστήματος δημιουργούνται και ευκαιρίες στον τομέα της μεταποίησης και στις υψηλής αξίας καλλιέργειες στην εγχώρια αγορά.

Τέλος, όσον αφορά τις χώρες στις οποίες υιοθετείται κατά κύριο λόγο το σύγχρονο αγρο-διατροφικό σύστημα, ισχύουν τα ακόλουθα χαρακτηριστικά: το μερίδιο του πρωτογενούς τομέα στο Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν είναι χαμηλό (<10%), οι χώρες αυτές είναι αστικοποιημένες, η αγροτική οικονομία είναι βιομηχανοποιημένη, σε αντίθεση με τις προηγούμενες δύο περιπτώσεις που είναι παραδοσιακή και στη φάση του εκσυγχρονισμού αντιστοίχως, και τέλος, η μεγέθυνση της αγροτικής ανάπτυξης προωθεί την ισότητα στο αγροτικό εισόδημα ενώ οι αγρο-βιομηχανίες είναι εκείνες που εξασφαλίζουν την απασχόληση και τη διασφάλιση των οικοσυστημικών υπηρεσιών. Συνήθως, στα βιομηχανοποιημένα αγρο-διατροφικά

συστήματα υπάρχει υψηλός βαθμός αυτοματοποίησης και οι οικονομίες κλίμακας είναι αρκετά διαδεδομένες. Το σύγχρονο αγρο-διατροφικό σύστημα εφαρμόζεται στις χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης και στις Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής. Η τυπολογία του βιομηχανοποιημένου αγρο-διατροφικού συστήματος ανταποκρίνεται στις προδιαγραφές των σύγχρονων αγρο-διατροφικών συστημάτων.

3.5 Σύγχρονη αγρο-διατροφική αλυσίδα, ο ρόλος του τομέα της λιανικής πώλησης

Στην ενότητα αυτή προσεγγίζεται ο μετασχηματισμός των αγρο-διατροφικών συστημάτων μέσα από την ανάλυση της αγρο-διατροφικής αλυσίδας. Κομβικό σημείο του μετασχηματισμού αυτού αποτελεί η ενίσχυση του ρόλου και της δύναμης του τομέα της λιανικής πώλησης στην αλυσίδα εφοδιασμού των γεωργικών προϊόντων.

Η αγρο-διατροφική αλυσίδα αποτελεί ένα συνεχές που εκτείνεται από την πρωτογενή παραγωγή έως την κατανάλωση των τροφίμων από τον καταναλωτή. Έτσι, περιλαμβάνει: α) την παραγωγή των τροφίμων, β) τη μεταποίηση των τροφίμων, γ) την τυποποίηση και τη διανομή των τροφίμων, και δ) την εμπορία και την κατανάλωση των τροφίμων (Ingram, 2009). Η δομή της αγρο-διατροφικής αλυσίδας δεν είναι ενιαία για όλα τα προϊόντα. Για την ακρίβεια, μπορεί να διαφοροποιείται τόσο από προϊόν σε προϊόν όσο και από χώρα σε χώρα (ECN, 2012).

Επί πολλά έτη ο ρόλος των εμπλεκόμενων με την εμπορεία -τομέας του λιανικού εμπορίου- των αγροτικών προϊόντων στην αγρο-διατροφική αλυσίδα ήταν αυστηρά περιορισμένος στην προώθηση των παραγόμενων αγαθών. Η κατάσταση αυτή, τόσο στην Ευρώπη όσο και στην Αμερική, άρχισε να μετασχηματίζεται από τη δεκαετία του 1960 και έπειτα. Πιο συγκεκριμένα, οι σημαντικές οικονομικές και κοινωνικές αλλαγές που έλαβαν χώρα στη μεταπολεμική Ευρώπη και τη Βόρειο Αμερική, και ειδικότερα η ζήτηση για, και η μαζική κατανάλωση μίας ποικιλίας υψηλής ποιότητας προϊόντων οδήγησε σε μία αναθεώρηση της έως τότε κυριαρχούμενης από τον κλάδο της μεταποίησης αγρο-διατροφικής αλυσίδας (Burch και Lawrence, 2005). Τα ηνία ανέλαβε ο τομέας του λιανικού εμπορίου, ο οποίος άρχισε να γίνεται αρκετά ανταγωνιστικός και να διαμορφώνεται υπό την καθοδήγηση της ζήτησης του καταναλωτή.

Ο δομικός μετασχηματισμός του τομέα του λιανικού εμπορίου ξεκίνησε στις αρχές της δεκαετίας του 1990 στην κεντρική Ευρώπη, στη Νότιο Αμερική και στην ανατολική Ασία, πλην της Κίνας (Mc Cullough *et al.*, 2008). Συγκεκριμένα στη Νότιο Αμερική, από το 2000 τα σουπερμάρκετ αποτελούσαν το 50-60% της λιανικής πώλησης τροφίμων των χωρών της περιοχής αυτής (Reardon, *et al.*, 2004). Ο μετασχηματισμός αυτός εξαπλώθηκε στη νοτιοανατολική Ευρώπη πέντε με επτά χρόνια αργότερα με ταχύτερους ρυθμούς ανάπτυξης (Trail, 2006). Το τρίτο κύμα του εν λόγω δομικού μετασχηματισμού έλαβε χώρα στην ανατολική και κεντρική

Ευρώπη, με την Αφρική να ακολουθεί σε τάχιστους ρυθμούς, καθοδηγούμενη από τη νότιο Αφρική που είχε σημειώσει αξιοσημείωτη πορεία από το 1994 (Trail, 2006). Τελικώς, η διαδικασία αυτή άρχισε να πραγματοποιείται και στις οικονομικά ασθενέστερες Μεσογειακές χώρες, όπως το Μαρόκο και την Τυνησία (Codron *et al.*, 2004).

3.5.1 Ο σύγχρονος τομέας του λιανικού εμπορίου στην Ευρώπη

Η Ευρώπη έχει αποτελέσει πρόσφορο έδαφος για την ανάπτυξη του λιανικού εμπορίου. Στην επικράτειά της, κυρίως στο Ηνωμένο Βασίλειο, τη Γερμανία και τη Γαλλία, βρίσκονται κολοσσοί του παγκόσμιου λιανικού εμπορίου –το 2005, οι δέκα οκτώ από τους τριάντα παγκόσμιους πρώτους λιανοπωλητές ειδών παντοπωλείου ήταν Ευρωπαίοι (Vorley, 2006).

Σύμφωνα με πρόσφατα στοιχεία, ο τομέας λιανικού εμπορίου στο σύνολό του εκπροσωπούσε το 4,3% της Ακαθάριστης Προστιθέμενης Αξίας στην οικονομία της Ευρωπαϊκής Ένωσης, πάνω από το 8% της απασχόλησης και το 3,7 εκατομμύρια μικρού και μεσαίου μεγέθους επιχειρήσεων (EY *et al.*, 2014).

Το λιανικό εμπόριο μπορεί να διακριθεί στο σύγχρονο ('modern retail') και το παραδοσιακό ('traditional retail').²¹ Η έννοια του σύγχρονου λιανικού εμπορίου αναφέρεται στα κανάλια διανομής που αναπτύχθηκαν κατά τα τριάντα με σαράντα προηγούμενα χρόνια. Χαρακτηριστικά που μπορούν να συσχετιστούν με το σύγχρονο λιανικό εμπόριο είναι τα ακόλουθα:

- Ομάδες καταστημάτων με την ίδια επιγραφή ενσωματωμένα σε ένα δίκτυο.
- Το μέγεθος και η μορφή του καταστήματος (υπεραγορές ($\Rightarrow$ 2500m²), σουπερμάρκετ (400-2499 m²), και καταστήματα με μειωμένες τιμές (όλων των διαστάσεων).
- Η ποικιλία των αγαθών που προσφέρονται.
- Μορφές αυτό-εξυπηρέτησης.
- Τεχνολογία και εξοπλισμός.
- Γενικότερες επιχειρηματικές πρακτικές (λ.χ. logistic, marketing).

(EY *et al.*, 2014)

Από την άλλη πλευρά, η έννοια του παραδοσιακού λιανικού εμπορίου περιγράφει κατά κύριο λόγο τις μικρές, ανεξάρτητες, συνήθως οικογενειακές επιχειρήσεις με μη οργανωμένα δίκτυα διανομής. Στην κατηγορία αυτή ανήκουν οι λαϊκές αγορές.

Οι λαϊκές αγορές είναι χώροι άσκησης υπαίθριας οργανωμένης αγοράς σε συγκεκριμένο και καθορισμένο δημόσιο ή δημοτικό χώρο όπου οι αδειούχοι πωλητές διαθέτουν τα προϊόντα τους που προσδιορίζονται στις διατάξεις του νόμου υπ' αριθμόν 4264 (ΦΕΚ Α' 118/2014).

²¹ Η διάκριση του λιανικού εμπορίου στις δύο αυτές κατηγορίες καθώς επίσης οι ορισμοί και τα χαρακτηριστικά που προσδόθηκαν σε αυτές αποτέλεσαν το πλαίσιο της μελέτης με τίτλο, 'The economic impact of modern retail on choice and innovation in the EU food sector', που διενεργήθηκε από τους EY building a better world, Arcadia International και Cambridge Econometrics για λογαριασμό της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

Οι λαϊκές αγορές, καθώς και όλα τα παραδείγματα του παραδοσιακού λιανικού εμπορίου, δεν υποχρεούνται να επιβάλλουν στους παραγωγούς που διαθέτουν τα προϊόντα τους μέσω αυτών αυστηρές προδιαγραφές ποιότητας και ιχνηλασιμότητας, όπως συμβαίνει στο σύγχρονο λιανικό εμπόριο. Έτσι, το σύγχρονο λιανικό εμπόριο υπερισχύει έναντι του παραδοσιακού στο ζήτημα της ασφάλειας των τροφίμων, καθώς μπορεί να εφαρμόσει την ιχνηλασιμότητα και την τεχνολογία επικοινωνιών. Αντιθέτως, τα σημεία στα οποία επικρατεί το παραδοσιακό λιανικό εμπόριο είναι η φρεσκάδα και οι τιμές (McCullough *et al.*, 2008).

Στην παρούσα μελέτη από τον τομέα της λιανικής πώλησης απομονώνονται και χαρτογραφούνται τα σουπερμάρκετ, προκειμένου να διερευνηθεί το ζήτημα που τίγεται στη μεταπτυχιακή εργασία σχετικά με τις πιέσεις των σύγχρονων αγρο-διατροφικών συστημάτων.

3.6 Σύγχρονο λιανικό εμπόριο, η περίπτωση των σουπερμάρκετ

Όπως έχει προαναφερθεί, στην αγρο-διατροφική αλυσίδα έχει πραγματοποιηθεί μία αναδιανομή του ρυθμιστικού ρόλου των μερών που τη συνθέτουν, φέρνοντας στο προσκήνιο και αυξάνοντας την ισχύ του τομέα του λιανικού εμπορίου. Αντιπροσωπευτική περίπτωση για την περιγραφή της μεταστροφής αυτής, που σηματοδοτεί και την περίοδο του σύγχρονου λιανικού εμπορίου, αποτελούν τα σουπερμάρκετ.

Το μερίδιο της αγοράς που κατέχουν τα σουπερμάρκετ αυξάνεται όλο και περισσότερο, ενώ παράλληλα διευρύνεται το αγοραστικό κοινό τους. Προς αυτή την κατεύθυνση έχουν συντείνει παράγοντες όπως: η αύξηση των εισοδημάτων, η αστικοποίηση και η συμμετοχή της γυναίκας στο εργατικό δυναμικό (Trail, 2006). Όλες αυτές οι αλλαγές έχουν ως άμεση συνέπεια την αλλαγή των διατροφικών αναγκών και προτιμήσεων που συνοψίζονται: στη ζήτηση για ασφαλή τρόφιμα και επεξεργασμένα τρόφιμα και εν γένει τρόφιμα που δεν απαιτούν πολύ χρόνο για την προετοιμασία τους (McCullough *et al.*, 2008; Burch και Lawrence, 2005).

Αυτή η αύξηση του μεριδίου της αγοράς έχει ως επακόλουθο την αύξηση της αγοραστικής δύναμης των σουπερμάρκετ και πολλές φορές την κατάχρηση αυτής από τους παγκόσμιους λιανοπωλητές. Πιο συγκεκριμένα, η αυξημένη αγοραστική δύναμη που έχουν οι τελευταίοι τους καθιστά ικανούς να καθορίζουν τι θα προμηθευτούν –ή τι δεν θα προμηθευτούν-, και υπό ποιους όρους: προέλευσης, ποιότητας, ποσότητας, προγράμματος διανομής, συσκευασίας, πολιτικών επιστροφής, και πάνω από όλα, όρους τιμής και πληρωμής (Consumers International, 2012).

Στο σημείο αυτό πρέπει να αναφερθεί πως ο τομέας εκείνος που είναι άρρηκτα συνδεδεμένος με τις προσπάθειες των σουπερμάρκετ να αυξήσουν το μερίδιο της αγοράς τους είναι τα οπωροκηπευτικά (Fresh Fruits and Vegetables, FFV) (Brown *et al.*, 2007).

Τα σουπερμάρκετ φέρουν όλα εκείνα τα χαρακτηριστικά που περιγράφουν τις παγκόσμιες αγορές: (1) εκβιομηχάνιση και συγκέντρωση, (2) χωρική και χρονική ανεξαρτησία, (3) εξάρτηση από σύμβολα, κυρίως από τα χρήματα, και (4) εμπιστοσύνη σε εξειδικευμένα συστήματα. Δεν περιορίζονται σε τοπικούς προμηθευτές, αντιθέτως τροφοδοτούνται από παραγωγούς άλλων χωρών –συνήθως οικονομικά ασθενέστερων (παγκόσμια τροφοδότηση). Για την ικανοποίηση των πελατών τους αλλά και για τη διασφάλιση της ομαλότητας στις συνεργασίες τους με τους παραγωγούς εφαρμόζουν και επιβάλλουν αυστηρά πρότυπα ποιότητας. Τέλος, έχουν παρεισφρήσει και στον τομέα της παραγωγής με τη δημιουργία προϊόντων ιδιωτικής ετικέτας.

3.6.1 Παγκόσμια τροφοδότηση

Τα σουπερμάρκετ έχουν εξελιχθεί σε εταιρίες παγκόσμιας διακίνησης οι οποίες πλέον κυριαρχούν και στις πωλήσεις των τροφίμων στις αναπτυγμένες χώρες, και επεκτείνουν με ταχύτατους ρυθμούς την παγκόσμια παρουσία τους (Brown *et al.*, 2007). Η παγκόσμια τροφοδότηση έχει δημιουργήσει νέες ευκαιρίες για εντατικές εξαγωγές τόσο εργατικού δυναμικού όσο και προϊόντων από περιοχές χαμηλού κόστους. Έτσι τα σουπερμάρκετ ενσωματώνουν συστηματικά μικρής κλίμακας παραγωγούς αναπτυσσόμενων χωρών στο παγκόσμιο δίκτυο τροφοδότησης (Young *et al.*, 2002; Boyd *et al.*, 1997).

3.6.2 Πρότυπα ποιότητας

Ταυτόχρονα έχουν δημιουργήσει ένα κοινό πλαίσιο συνεργασίας με τους παραγωγούς και τους τροφοδότες που στηρίζεται στα πρότυπα ποιότητας –ή διαφορετικά κώδικες συμμόρφωσης επιχείρησης προς επιχείρηση (B2B)- με τελικό αποδέκτη της πληροφορίας το σουπερμάρκετ. Τα εν λόγω πρότυπα αποτελούν σημαντικά εργαλεία που χρησιμοποιούνται για τη διασφάλιση του αειφόρου χαρακτήρα των γεωργικών αλυσίδων αξίας (UNEP, 2013).

Τα πρότυπα ποιότητας είτε επιβάλλονται από το νόμο (π.χ. η ασφάλεια τροφίμων) είτε είναι εθελοντικά (Tallontire *et al.*, 2005). Η στροφή προς τη διαδικασία των ελέγχων για την επίτευξη της ασφάλειας των τροφίμων εκφράζεται πλήρως με την νομοθεσία ((EC) No. 178/2002) που θέσπισε η Ευρωπαϊκή Αρχή Ασφάλειας Τροφίμων (European Food Safety Authority) (Humphrey, J. *et al.*, 2006). Τα πρότυπα αυτά ανταποκρίνονται σε ένα ευρύ φάσμα διαφορετικών πρωτοβουλιών που χρησιμεύουν σε διάφορα στάδια της αγρο-διατροφικής αλυσίδας (pre or post-farm gate), καλύπτοντας όλα τα στάδια της αλυσίδας, επηρεάζοντας όλους τους τομείς ή μόνο ένα τμήμα της αγοράς (UNEP, 2013).

Η ανάγκη για την υιοθέτηση προτύπων ποιότητας δημιουργήθηκε τη δεκαετία του 1990, προκειμένου να διευθετηθεί το ζήτημα της ασφάλειας των τροφίμων, ύστερα από τις διατροφικές κρίσεις που είχαν ξεσπάσει τα προηγούμενα χρόνια. Τα σουπερμάρκετ κλήθηκαν από το κράτος να ανταποκριθούν σε αυστηρές ρυθμιστικές απαιτήσεις για την ασφάλεια και την ποιότητα των προϊόντων τους (Brown *et al.*, 2007). Κύριο μέλημα ήταν η αποκατάσταση της εμπιστοσύνης των καταναλωτών στα τρόφιμα, η βελτίωση της ποιότητας των παραγόμενων τροφίμων, ώστε αυτά να

καταστούν περιβαλλοντικά και κοινωνικά αξιόπιστα (Brown *et al.*, 2007). Για το σκοπό αυτό δημιουργήθηκαν συλλογικά ιδιωτικά πρότυπα πιστοποίησης της ποιότητας, με το πλέον χαρακτηριστικό πρότυπο ποιότητας το Eurep G.A.P. (μετέπειτα Global G.A.P.) (Πίνακας 2.6.2).

Πέρα από τα συλλογικά πρότυπα τα σουπερμάρκετ άρχισαν να αναπτύσσουν και δικά τους πρότυπα πιστοποίησης ποιότητας. Οι παράγοντες εκείνοι που ώθησαν τα σουπερμάρκετ στην θέσπιση ιδιωτικών προτύπων ποιότητας είναι οι ακόλουθοι:

- Τα πρότυπα ποιότητας αποτέλεσαν στρατηγικά εργαλεία για τα σουπερμάρκετ για τη διαφοροποίησή τους έναντι άλλων ανταγωνιστών.
- Επιπλέον, τα πρότυπα αυτά λειτούργησαν ως όργανα συντονισμού της αγρο-διατροφικής αλυσίδας με την τυποποίηση των προαπαιτούμενων των προϊόντων σε όλους τους προμηθευτές.
- Ακόμη, με αυτόν τον τρόπο, τα σουπερμάρκετ αντικατέστησαν τα ελλιπή ή και ανακριβή πρότυπα των λιγότερο αναπτυγμένων περιοχών, και,
- Τέλος, τα πρότυπα ποιότητας λειτούργησαν ως ένα εργαλείο στρατηγικής στον άτυπο τομέα της οικονομίας με τον ισχυρισμό της καλύτερης ασφάλειας τροφίμων.

(Reardon *et al.*, 2003)

3.6.3 Προϊόντα ιδιωτικής ετικέτας

Τα σουπερμάρκετ έχουν προχωρήσει και στη διάθεση προϊόντων ιδιωτικής ετικέτας ('own brand'). Τα προϊόντα ιδιωτικής ετικέτας είναι απόρροια των αλλαγών που καταγράφηκαν στην αγρο-διατροφική αλυσίδα τη μεταπολεμική περίοδο κατά τη δεκαετία του 1970 (Burch και Lawrence, 2005). Το βήμα αυτό αποτελεί ένδειξη της τάσης του τομέα λιανικού εμπορίου να μετακινείται προς τα πίσω, στη διαδικασία παραγωγής, και να αντιπροσωπεύει τα μέσα με τα οποία ο τομέας της λιανικής έρχεται να διεκδικήσει και να επεκτείνει τον έλεγχο του στον τομέα της παραγωγής (Hughes, 1996). Η ποιότητα των προϊόντων αυτών έχει αυξηθεί σημαντικά με την αύξηση του μεριδίου της αγοράς των σουπερμάρκετ (Burch και Lawrence, 2005), και με τις στρατηγικές πωλήσεων που έχουν δημιουργηθεί γύρω από την εμπιστοσύνη και την υπεράσπιση της ποιότητας μέσω των συστημάτων ιχνηλασιμότητας (Vorley *et al.*, 2004).

Πίνακας 3.6.2

Eurep G.A.P.

Το πρότυπο Eurep G.A.P. θεσπίστηκε το 1997 ως μία πρωτοβουλία της ένωσης των λιανοπωλητών της Ευρώπης, EUREP (Euro-Retailers Produce Working Group), με τον αξιόπαινο στόχο να εναρμονίσει τα πρότυπα των αγρο-διατροφικών αλυσίδων σε παγκόσμιο επίπεδο με τις ορθές γεωργικές πρακτικές (Good Agricultural Practice, G.A.P.) (Vorley, 2003).

Το εν λόγω πρότυπο καθορίζει τις διαδικασίες εκείνες που σχετίζονται με τη χρήση και την εφαρμογή εντομοκτόνων και χημικών, τον περιβαλλοντικό αντίκτυπο, την αειφορία των αγρο-διατροφικών συστημάτων και τις συνθήκες εργασίας. Το πρότυπο αυτό στηρίζεται στην έντυπη καταγραφή στοιχείων για την παρακολούθηση της ροής των διαδικασιών και την παραγωγής. Επιπλέον, διατηρώντας την ιχνηλασιμότητα από το ράφι του σουπερμάρκετ πίσω στο χωράφι υποδεικνύει αλλαγές που πρέπει να γίνουν στον τρόπο με τον οποίον τα προϊόντα συγκομίζονται, χαρακτηρίζονται με την ετικέτα και εν γένει πορεύονται καθ' όλη την αλυσίδα αξίας. Η ισχύς του προτύπου ενισχύεται μέσω ελέγχων, επιθεωρήσεων και διατήρησης αρχείου. (Humphrey *et al.*, 2006)

Global G.A.P. (Global Good Agricultural Practices)

Η Global G.A.P. είναι ένας μη κερδοσκοπικός οργανισμός με στόχο την προώθηση της ασφαλούς και αειφόρου γεωργίας σε παγκόσμιο επίπεδο. Αυτό πραγματοποιείται με τη θέσπιση εθελοντικών προτύπων και συστημάτων πιστοποίησης για τους παραγωγούς, τους προμηθευτές και τους αγοραστές της αγρο-βιομηχανίας.

Επί του παρόντος, η Global G.A.P. παρέχει 16 πρότυπα για την αγροτική παραγωγή για τις καλλιέργειες, την κτηνοτροφία, και τις υδατο-καλλιέργειες. Υπάρχουν πάνω από 130.000 πιστοποιημένοι παραγωγοί σε 110 χώρες, και τα πιστοποιητικά δίδονται από ανεξάρτητους και εξουσιοδοτημένους εξωτερικούς φορείς πιστοποίησης, ελεγκτές και επιθεωρητές.

(Global G.A.P., 2012).

3.7 Οι κοινωνικές και οικονομικές επιπτώσεις και τα οφέλη από την κυριαρχία των σουπερμάρκετ στην αγρο-διατροφική αλυσίδα

3.7.1 Η σχέση παραγωγών-σουπερμάρκετ

Είναι γεγονός πως η νέα και παγκοσμιοποιημένη διαμόρφωση της αγρο-διατροφικής αλυσίδας, με τις εταιρίες λιανικής πώλησης να καθορίζουν τη δυναμική των αλληλεπιδράσεων που λαμβάνουν χώρα σε αυτή, δεν δίνει πολλά περιθώρια ευελιξίας στους παράγοντες εκείνους που βρίσκονται ανάντη των λιανοπωλητών. Ο Hughes (1996), έχοντας ως χώρο αναφοράς το Ηνωμένο Βασίλειο, χαρακτηρίζει τη σχέση μεταξύ παραγωγών και λιανοπωλητών ως «στενή και συνεργατική» στην οποία οι λιανοπωλητές «είναι υπεύθυνοι για το σχηματισμό μια κουλτούρας στις σχέσεις των συναλλαγών τους, προκειμένου να συσσωρεύσουν αυτοί κεφάλαιο».

Οι προδιαγραφές που θέτουν οι λιανοπωλητές ως προς την ποιότητα, την εμφάνιση, τις ποσότητες και την ασφάλεια των τροφίμων παραγκωνίζουν μεγάλη μερίδα παραγωγών. Συγκεκριμένα, οι παραγωγοί μικρής και μεσαίας κλίμακας και οι εξαγωγείς στην αγρο-διατροφική αλυσίδα των νοπών φρούτων και λαχανικών (FFV) περιθωριοποιούνται από τα σουπερμάρκετ του αναπτυσσόμενου κόσμου προς χάριν «αφοσιωμένων» προμηθευτών που μπορούν να παρέχουν εγγυήσεις δέουσας επιμέλειας και ποιοτικού ελέγχου (Brown *et al.* 2007). Κατά συνέπεια, για τους λόγους που αναφέρθηκαν τα προϊόντα των μικρο-μεσαίων παραγωγών δεν μπορούν να εισέλθουν στον ανταγωνισμό της παγκόσμιας αγοράς.

Επιπλέον, άλλο ένα ζήτημα που ωθεί στον αποκλεισμό των μικρών παραγωγών από τη συνεργασία με τα σουπερμάρκετ είναι η αδυναμία αυτών να ανταπεξέλθουν στα μεταφορικά κόστη και απαιτήσεις για τη διάθεση των προϊόντων τους. Συνήθως, οι αγροτικές εκμεταλλεύσεις των παραγωγών είναι σε μεγάλο βαθμό διεσπαρμένες και αποκεντρωμένες από τις εγκαταστάσεις συλλογής, ενώ τα οδικά δίκτυα δεν διευκολύνουν πολύ τις μετακινήσεις τους, με αποτέλεσμα να υποχρεούνται να πληρώσουν υψηλότερα μεταφορικά κόστη (Brown *et al.*, 2007).

Ακόμη, οι παραγωγοί πρέπει να χαρακτηρίζονται από ευελιξία και να προσαρμόζονται άμεσα στις αλλαγές στην προσφορά και τη ζήτηση. Ωστόσο, είναι ανεπαρκώς εξοπλισμένοι για να το πράξουν αυτό και να αντιμετωπίσουν τη διαρκώς μεταβαλλόμενη αλυσίδα αξίας (UNEP, 2013).

Το γεγονός ότι οι παραγωγοί φαίνονται αδύναμοι, μέσα από τις δυσκολίες που αντιμετωπίζουν στις παραπάνω περιστάσεις, τους καθιστά μη προτιμητέους από τα σουπερμάρκετ. Αυτό συμβαίνει, αφού η οποιαδήποτε παρέκκλιση σε ζητήματα ποιότητας και μεταχείρισης του περιβάλλοντος θα λειτουργήσει αρνητικά για τη φήμη και τη θέση στην αγορά του σουπερμάρκετ.

Η λογική των ιδιωτικών προτύπων πιστοποίησης ποιότητας δεν είναι δυνατόν να ακολουθηθεί και να τηρηθεί από όλους τους παραγωγούς. Εκπρόσωποι των παραγωγών από τις αναπτυσσόμενες χώρες έχουν εκπέμψει συναγερμό έναντι της των λιανοπωλητών εκείνων που επιβάλλουν το πρότυπο της Eurep G.A.P. [Global G.A.P.], καθώς οι τελευταίοι φαίνεται να μην λαμβάνουν υπόψη τις συνθήκες που επικρατούν σε τοπικό επίπεδο. Αυτό που ισχυρίζονται οι εκπρόσωποι των

παραγωγών είναι πως τα πρότυπα ευνοούν τους μεγάλους παραγωγούς, και μετατρέπονται σε εμπόδια εισόδου στην αγορά για τους μικρούς (Vorley, 2003). Επιπλέον, είναι δύσκολο για τους παραγωγούς μικρής κλίμακας να αποκτήσουν την απαραίτητη πιστοληπτική ικανότητα, ώστε να επενδύσουν στον εξοπλισμό και την εκπαίδευση, να ανταποκριθούν στις τεχνικές, μεταφορικές και τις λοιπές διαδικαστικές απαιτήσεις των προτύπων πιστοποίησης των σουπερμάρκετ. Όλα αυτά αποτελούν μεγάλο επιχειρηματικό ρίσκο για αυτούς (Brown *et al.*, 2007) και ταυτόχρονα λόγους αποκλεισμού από τη σύγχρονη αγρο-διατροφική αλυσίδα.

Εν τέλει, η γεωργία, ειδικά στην κεντρική και ανατολική Ευρώπη που χαρακτηρίζεται από την επικράτηση μικρών και οικογενειακών εκμεταλλεύσεων, μπορεί να περιθωριοποιηθεί από της στρατηγικές προμήθειας των ξένων λιανοπωλητών (Vorley *et al.*, 2004).

Από την άλλη πλευρά η φιλελευθεροποίηση του εμπορίου και κατ' επέκταση ο παγκόσμιος χαρακτήρας της αγρο-διατροφικής αλυσίδας μπορεί να έχει και οφέλη για τους παραγωγούς. Η παρουσία μεγάλων εταιριών στις αναπτυσσόμενες χώρες μπορεί να δώσει την ευκαιρία στους τοπικούς παραγωγούς να γίνουν μέρος των εθνικών και διεθνών αγρο-διατροφικών αλυσίδων, ιδίως μέσω της συμβολαιακής γεωργίας (UNEP, 2012) και να ενταχθούν στον παγκόσμιο ανταγωνισμό.

Όσον αφορά τις πιστοποιήσεις ποιότητας που απαιτούν πλέον τα σουπερμάρκετ, παρά τις προκλήσεις που θέτουν στους παραγωγούς, έχουν συμβάλει σημαντικά στην αναβάθμιση των προϊόντων τους και την προστασία του περιβάλλοντος. Πιο συγκεκριμένα, αποτελούν μια ευκαιρία για τους εξαγωγείς να διαφοροποιήσουν τα προϊόντα τους από τους ανταγωνιστές: βελτιώνοντας την ποιότητα και την ασφάλεια τους με τη λελογισμένη χρήση εντομοκτόνων και χημικών και άλλων επιβαρυντικών ουσιών και έχοντας οι ίδιοι ευκολότερη πρόσβαση στις παγκόσμιες αγορές (UNEP, 2013).

3.7.2 Η σχέση σουπερμάρκετ-καταναλωτών

Η θέση των καταναλωτών στην αγρο-διατροφική αλυσίδα είναι αρκετά σημαντική. Κύριο μέλημα του τομέα της λιανικής είναι η ικανοποίηση αυτών ως προς τις ανάγκες τους για ασφαλή και ποιοτικά προϊόντα, ώστε αυτός να αποκτήσει μία σταθερή πελατεία. Σύμφωνα με τον Marsden (1997), η αναδιαμόρφωση της αγρο-διατροφικής αλυσίδας στηρίχτηκε στην επαναρρύθμιση των αγορών των τροφίμων «γύρω από το αίτημα του καταμερισμού των καταναλωτών ... και των εταιριών λιανικής πώλησης», υπογραμμίζοντας το ρόλο των λιανοπωλητών στη δημιουργία ποιότητας, στην υγεία, τη διατροφή και το περιβάλλον (Burch και Lawrence, 2005).

Οι Maguyama *et al.* (2007) ισχυρίζονται πως η βάση των καταναλωτών είναι αυτή που θα καθορίσει την προθυμία των καταναλωτών να πληρώσουν, και τον τρόπο με τον οποίο οι λιανοπωλητές θα χειριστούν το δίπολο τιμής-ποιότητας. Ωστόσο, αυτό που διαπιστώνεται είναι πως η αύξηση της αγοραστικής δύναμης και του μεριδίου της αγοράς των λιανοπωλητών είναι οι παράγοντες εκείνοι που διαμορφώνουν τις τιμές των προϊόντων και το εύρος των επιλογών των καταναλωτών. Παρά τις προσδοκίες για χαμηλότερες τιμές, η συγκέντρωση της αγοράς στον τομέα της λιανικής έχει ως αποτέλεσμα υψηλότερες τιμές (Carstensen,

2000). Επιπλέον, το εύρος των επιλογών για τον καταναλωτή περιορίζεται και συγκεκριμενοποιείται με τη συνεχή συγκέντρωση μεγάλων εταιριών επεξεργασίας, διανομής και λιανικής πώλησης τροφίμων (Farm Foundation, 2006).

Οι καταναλωτές αποτελούν τον τελικό συνδετικό κρίκο της αγρο-διατροφικής αλυσίδας. Το γεγονός αυτό τους καθιστά μοιραία αποδέκτες των επιπτώσεων από την αλληλεπίδραση των σουπερμάρκετ με τους παραγωγούς και τους προμηθευτές. Πιο συγκεκριμένα, σύμφωνα με την έκθεση της Παγκόσμιας Ένωσης Καταναλωτών (Consumers International 2012), η αύξηση των τιμών, ο περιορισμός του εύρους των επιλογών των καταναλωτών και η πτώση της ποιότητας των προϊόντων μπορούν να είναι απόρροια:

- Των πιέσεων που δέχονται οι προμηθευτές από τα σουπερμάρκετ για μείωση των τιμών τους.
- Της αντικατάστασης προϊόντων εταιριών με προϊόντα ιδιωτικής ετικέτας.
- Της αύξησης του κόστους των ανταγωνιστών.
- Του πρόσθετου κόστους στους προμηθευτές.
- Του ρίσκου αποθεματοποίησης νέων προϊόντων από τους προμηθευτές.
- Του κόστους και του ρίσκου της συρρίκνωσης ή και της πρόβλεψης σφάλματος από τους λιανοπωλητές, το οποίο μεταφέρεται πίσω στους προμηθευτές.
- Της εξάπλωσης της απαίτησης πελατών άλλων σουπερμάρκετ για χαμηλότερες τιμές.
- Του ρίσκου και του κόστους των μεταβολών κατά την παραγωγική διαδικασία που οφείλονται στους προμηθευτές, που ερμηνεύονται ως αυξημένα κόστη και ανασφάλεια.

Συνεπώς, και στην περίπτωση των καταναλωτών τα σουπερμάρκετ έχουν ρυθμιστικό ρόλο σε καθοριστικής σημασίας ζητήματα για την ικανοποίηση των πρώτων, όπως είναι: η τιμή, η ποιότητα και το εύρος των επιλογών για τα προϊόντα. Μπορούν και διαμορφώνουν τη ζήτηση των καταναλωτών εξαιτίας της δύναμης που έχουν στην αγορά (Consumers International, 2012), αλλά και την προσφορά από την πλευρά των προμηθευτών. Υπό αυτές τις συνθήκες, παρά την εναρμόνιση των σουπερμάρκετ στην καθημερινότητα των σύγχρονων καταναλωτών, εξαιτίας των ευκολιών που αυτά παρέχουν (συγκέντρωση όλων των προϊόντων σε ένα κατάστημα, ευελιξία ωραρίου και ευχάριστος περιβάλλοντας χώρος) (Consumers International, 2012), δεν παύουν αυτά να δημιουργούν έναν περιοριστικό κλοιό γύρω και από τους καταναλωτές.

Εν κατακλείδι, τα παραπάνω στοιχεία που καταγράφηκαν, περιγράφουν το σύγχρονο μοντέλο των σουπερμάρκετ το οποίο βαδίζει με γρήγορους ρυθμούς προς μία συγκεντρωτική δομή, στην οποία περισσότερη δύναμη και πλεονεκτήματα συναντώνται στο λιανικό κομμάτι των αγρο-διατροφικών αλυσίδων, και στην οποία τα οφέλη κατανέμονται στους καταναλωτές και τα ενδιαφερόμενα μέλη (Vorley *et al.*, 2004)

3.8 Εναλλακτικά δίκτυα τροφίμων, Μικρές αλυσίδες εφοδιασμού τροφίμων

Το τοπίο του αγρο-διατροφικού τομέα καθίσταται όλο και πιο σύνθετο. Δεν υπάρχει ενιαία και ομοιογενής εφαρμογή ενός αγρο-διατροφικού συστήματος. Σύμφωνα με τους Murdoch και Miele (1999), ο σύγχρονος αγρο-διατροφικός τομέας διχάζεται ολοένα και περισσότερο σε δύο κύριες ζώνες παραγωγής:

- 1) Τις τυποποιημένες, εξειδικευμένες παραγωγικές διαδικασίες που ανταποκρίνονται στα οικονομικά πρότυπα αποτελεσματικότητας και ανταγωνιστικότητας, και
- 2) Τις τοπικές, εξειδικευμένες παραγωγικές διαδικασίες που επιχειρούν να εκμεταλλευτούν σε εμπορικό επίπεδο τη βάση των περιβαλλοντικών, θρεπτικών αξιών και αξιών υγείας.

Στη συνέχεια περιγράφονται τα εναλλακτικά δίκτυα τροφίμων που εντάσσονται στη δεύτερη ζώνη παραγωγής.

Παράλληλα με τα σύγχρονα αγρο-διατροφικά συστήματα που αναλύθηκαν παραπάνω, διαπιστώνεται μία αναδιοργάνωση των αλυσίδων εφοδιασμού γεωργικών ειδών μέσα από καινοτόμα δίκτυα και συστήματα τροφίμων, όπως είναι: τα εναλλακτικά δίκτυα τροφίμων (alternative food networks) ή οι μικρές αλυσίδες εφοδιασμού τροφίμων (short food supply chains). Η ανάδυση των εναλλακτικών δικτύων τροφίμων ερμηνεύεται ως μία «ποιοτική στροφή» των παραγωγών και των καταναλωτών μακριά από τα παγκόσμια αγρο-διατροφικά συμπλέγματα (Goodman, 2004). Τα δίκτυα αυτά τοποθετούνται στο πλαίσιο μία γενικότερης μεταστροφής στην αγροτική οικονομία, η οποία χαρακτηρίζεται από πολλούς ως η στροφή από το παραγωγιστικό στο μετα-παραγωγιστικό καθεστώς τροφίμων (Ibbery και Bowler, 1998; Schucksmith, 1993), ενώ άλλοι κάνουν λόγο για την καθιέρωση ενός νέου παραδείγματος αγροτικής ανάπτυξης (van der Ploeg *et al*, 2000).

Η αγρο-διατροφική αλυσίδα έχει υποστεί σημαντικές αλλαγές τόσο στο κομμάτι που αφορά τους καταναλωτές, όσο και στο κομμάτι που αφορά τους παραγωγούς. Στο καταναλωτικό κομμάτι της αγρο-διατροφικής αλυσίδας έχουν σημειωθεί σημαντικές μεταβάσεις στην αντίληψη των καταναλωτών για τα τρόφιμα και τη γεωργική δραστηριότητα. Οι μεταβάσεις αυτές οφείλονται κατά κύριο λόγο στην αυξανόμενη δυσπιστία απέναντι στην ποιότητα των τροφίμων που προέρχονται από τη συμβατική γεωργία (Renting *et al.*, 2002). Οι Harvey *et al.* (2004) καταλήγουν στο συμπέρασμα ότι υπάρχουν πολλές διαφορετικές διαστάσεις ανησυχίας πίσω από αυτήν τη στροφή των καταναλωτών, όπως είναι τα ζητήματα ασφάλειας τροφίμων, η επιδημία της παχυσαρκίας, και η γαστρονομική και αισθητική αξία των τροφίμων, όπως επίσης και οι κοινωνικές και περιβαλλοντικές εξωτερικότητες που συνδέονται με τη συμβατική τροφική αλυσίδα. Στο παραγωγικό κομμάτι της αγρο-διατροφικής αλυσίδας, ως αιτίες για τις μεταβολές που έχουν διαπιστωθεί θα μπορούσαν να αναγνωρισθούν: η συνεχής και αυξανόμενη πίεση του γεωργικού εισοδήματος (Renting *et al.*, 2002), η αύξηση του κόστους παραγωγής που οφείλεται στις διαρκείς

πιέσεις για εκσυγχρονισμό και τα αυξανόμενα κριτήρια (της συσκευασίας, των πιστοποιήσεων ορθών γεωργικών πρακτικών στο χωράφι, οι περιβαλλοντικοί κανονισμοί, κ.ο.κ.) που πρέπει να πληρούν οι παραγωγοί για να ενταχθούν στην αγορά. Έτσι έχει ενταθεί η ανάγκη για συστήματα παραγωγής τροφίμων, όπως οι μικρές αλυσίδες εφοδιασμού τροφίμων, που φέρνουν πιο κοντά τους παραγωγούς και τους καταναλωτές μέσω της παροχής περισσότερων πληροφοριών σχετικών με την προέλευση των προϊόντων.

3.8.1. Τα εναλλακτικά δίκτυα τροφίμων (alternative food networks)

Με τον όρο «εναλλακτικά δίκτυα τροφίμων» ('alternative food networks') περιγράφονται τα νέα δίκτυα παραγωγών, καταναλωτών και άλλων παραγόντων που αναδύονται και αποτελούν τις εναλλακτικές απέναντι στους πιο τυποποιημένους βιομηχανικούς τρόπους εφοδιασμού τροφίμων (Murdoch *et al.*, 2000). Σε μία προσπάθεια να κατανοηθεί το εναλλακτικό στοιχείο των δικτύων αυτών έχει διατυπωθεί πως, αντίθετα με τη λογική των τυποποιημένων εμπορευμάτων τροφίμων, τα εναλλακτικά δίκτυα τροφίμων αναδιανέμουν την αξία στην τροφική αλυσίδα, επαναφέρουν την εμπιστοσύνη ανάμεσα στους παραγωγούς και τους καταναλωτές, και σχηματίζουν καινούριες μορφές πολιτικών συσχετισμών και διακυβέρνησης στην αγορά (Whatmore *et al.*, 2003).

3.8.2 Οι μικρές αλυσίδες εφοδιασμού τροφίμων (short food supply chains)

Η έννοια των μικρών αλυσίδων εφοδιασμού τροφίμων διατυπώθηκε πρώτη φορά από τους Marsden *et al.* το 2000. Πρόκειται για αλυσίδες εφοδιασμού στις οποίες ο αριθμός των εμπλεκόμενων έχει ελαχιστοποιηθεί, ενώ ιδανική μορφή αυτών είναι η άμεση επαφή ανάμεσα στον παραγωγό και τον καταναλωτή (JRC 2013). Το κύριο χαρακτηριστικό των αλυσίδων αυτών είναι η ικανότητά τους να επανακοινωνικοποιούν και να επανα-τοποθετούν τα τρόφιμα, τα οποία προσδιορίζονται από τον τόπο που προέρχονται (Sonnino *et al.*, 2006) ή ακόμα και από το συγκεκριμένο αγρόκτημα στο οποίο παράγονται (Renting *et al.*, 2003). Στόχος των αλυσίδων αυτών είναι ο επαναπροσδιορισμός της σχέσης παραγωγού-καταναλωτή μέσα από σαφείς ενδείξεις για την προέλευση του προϊόντος (Marsden *et al.*, 2000). Η έννοια των μικρών αλυσίδων εφοδιασμού τροφίμων είναι πιο εξειδικευμένη συγκριτικά με αυτή των εναλλακτικών δικτύων τροφίμων, και επιπλέον καλύπτει (τους συσχετισμούς που δημιουργούνται ανάμεσα στους) παράγοντες που εμπλέκονται άμεσα στην παραγωγή, τη μεταποίηση, τη διανομή, και την κατανάλωση νέων προϊόντων τροφίμων (Renting *et al.*, 2003).

Οι Marsden, Banks *et al.*(2000), διακρίνουν τρεις τύπους μικρών αλυσίδων εφοδιασμού τροφίμων οι οποίες εμπεριέχουν το γενικότερο και κυριότερο στοιχείο των αλυσίδων αυτών, την επανασύνδεση του παραγωγού και του καταναλωτή των τροφίμων:

- Πρόσωπο με πρόσωπο (face to face). Ο καταναλωτής αγοράζει το προϊόν άμεσα από τον παραγωγό/μεταποιητή, πρόσωπο με πρόσωπο. Η αυθεντικότητα και η εμπιστοσύνη επιτυγχάνονται μέσα από προσωπική αλληλεπίδραση. Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν: τα αγροτικά

καταστήματα, οι αγορές αγροτών, οι πωλήσεις στο δρόμο, οι αποστολές τροφίμων στο σπίτι, το ηλεκτρονικό εμπόριο.

- Χωρική Εγγύτητα (*spatial proximity*). Τα προϊόντα παράγονται και πωλούνται σε συγκεκριμένη περιοχή (ή μέρος) παραγωγής, και οι καταναλωτές ενημερώνονται για την «τοπική» φύση [περιοχή προέλευσης] του προϊόντος στο σημείο της πώλησής τους. Χαρακτηριστικά παραδείγματα είναι: η κοινοτικά υποστηριζόμενη γεωργία, τα τοπικά καταστήματα, τα εστιατόρια, οι τουριστικές επιχειρήσεις, τα συνεργατικά καταστήματα καταναλωτών.
- Χωρικά εκτεταμένες [αλυσίδες] (*spatially extended*). Η αξία και η σημασία με την οποία είναι επιφορτισμένα τα προϊόντα σχετικά με τις πληροφορίες του τόπου παραγωγής και εκείνων [των παραγωγών] που παράγουν τα προϊόντα μεταφράζονται στους καταναλωτές οι οποίοι βρίσκονται εκτός της περιοχής παραγωγής και μπορεί να μην έχουν την παραμικρή προσωπική εμπειρία από αυτή την περιοχή. Σε αυτή την κατηγορία ανήκουν: οι ετικέτες πιστοποίησης, οι κωδικοί παραγωγής, και η επίδραση της φήμης.

Συνεπώς, για να χαρακτηριστεί μία αλυσίδα εφοδιασμού ως μικρή, δεν είναι αναγκαίο ο καταναλωτής να έχει άμεση επαφή με τον παραγωγό και την περιοχή παρασκευής του προϊόντος. Όπως επισημαίνουν χαρακτηριστικά οι Marsden *et al.* (2000), «δεν είναι ο αριθμός των φορών που ένα προϊόν έχει εμπορευτεί, ή η απόσταση που έχει διανυθεί στην κυριολεξία για τη μεταφορά του που είναι σημαντική, αλλά το γεγονός ότι το προϊόν φτάνει στον καταναλωτή με ενσωματωμένες πληροφορίες». Οι πληροφορίες αυτές μπορεί να είναι τυπωμένες στο πακέτο της συσκευασίας ή να μεταφέρονται δια στόματος στο σημείο πώλησης (JRC 2013).

Στο πλαίσιο μιας έρευνας που εκπονήθηκε για την Ευρωπαϊκή Ένωση έχει διατυπωθεί πως μπορεί να υπάρξει διαχωρισμός των μικρών αλυσίδων εφοδιασμού τροφίμων σε «παραδοσιακές» ('traditional') και «νέο-παραδοσιακές» ('neo-traditional'). Οι πρώτες –οι παραδοσιακές- έχουν τη βάση τους στο αγρόκτημα, σε αγροτικές τοποθεσίες, και συχνά εφαρμόζονται από οικογενειακές επιχειρήσεις που χρησιμοποιούν παραδοσιακές και ιδιαίτερες μεθόδους παραγωγής. Οι δεύτερες –οι νέο-παραδοσιακές- αποτελούνται από πιο σύνθετα δίκτυα που συνεργάζονται μεταξύ τους, εκτυλίσσονται εκτός του χώρου παραγωγής, δηλαδή εκτός του αγροκτήματός, σε αστικές ή περιαστικές περιοχές, και φέρνουν στον προσκήνιο ισχυρές κοινωνικές και ηθικές αξίες (όπως είναι η κοινοτικά υποστηριζόμενη γεωργία) (JRC 2013).

3.8.3 Κοινωνικά και οικονομικά οφέλη των μικρών αλυσίδων εφοδιασμού τροφίμων

Τα εναλλακτικά δίκτυα τροφίμων από τη φύση τους βασίζονται σε διαφορετικές κοινωνικές κατασκευές και εξισώσεις με την οικολογία, την τοπικότητα την περιοχή, τις ποιοτικές συμβάσεις και την καταναλωτική κουλτούρα (Renting *et al.*, 2003). Έχει διαπιστωθεί ότι η καθιέρωσή τους αποφέρει σημαντικά κοινωνικά, περιβαλλοντικά και οικονομικά οφέλη στους παραγωγούς και τους καταναλωτές.

Οι μικρές αλυσίδες εφοδιασμού τροφίμων ενθαρρύνουν την αλληλεπίδραση και τη σύνδεση μεταξύ των παραγωγών και των καταναλωτών. Αυτό επιτυγχάνεται από όλες τις μορφές αλυσίδων που αναφέρθηκαν παραπάνω, είτε μέσω απευθείας επαφής του παραγωγού με τον καταναλωτή στον χώρο της παραγωγής, είτε με την πληροφόρηση του καταναλωτή μέσω της συσκευασίας των προϊόντων. Η πληροφόρηση που λαμβάνουν οι καταναλωτές ως προς τα προϊόντα που αγοράζουν και καταναλώνουν έχει ως αποτέλεσμα την αύξηση των γνώσεών τους και την αλλαγή της συμπεριφοράς τους (Cox *et al.*, 2008).

Επιπλέον, οι αλυσίδες αυτές προωθούν την ανάπτυξη της εμπιστοσύνης (Ibery και Maye, 2005) και του κοινωνικού κεφαλαίου. Οι δεσμοί μέσα σε μία κοινότητα μπορούν να εντείνονται, ειδικά στις περιπτώσεις εκείνες που εφαρμόζεται κοινοτικά υποστηριζόμενη γεωργία, καθώς δημιουργείται το αίσθημα ότι όλοι μαζί οι κάτοικοι της κοινότητας συμβάλλουν στην καλλιέργεια των προϊόντων (JRC 2013). Τέλος, στις αγροτικές περιοχές προσδίδουν ζωτικότητα και συμβάλλουν στη βελτίωση της ποιότητας της ζωής (JRC 2013).

Τα οικονομικά οφέλη εντοπίζονται στην ανάπτυξη της υπαίθρου και την οικονομική αναγέννηση. Σύμφωνα με τα συμπεράσματα στα οποία κατέληξε το πρόγραμμα SUS-CHAIN²²:

... Η άμεση και τοπική πώληση των προϊόντων συμβάλλει στην αύξηση του εισοδήματος και της απασχόλησης της περιοχής, αν και ο βαθμός αυτής της αύξησης διαφοροποιείται από περιοχή σε περιοχή. Επιπλέον, ενθαρρύνει τις συνέργειες με άλλες τοπικές οικονομικές δραστηριότητες και συχνά συμβάλλει στη μεγαλύτερη εργασιακή ικανοποίηση και στην οργανωτική ικανότητα των αγροτικών κοινωνιών, τη μεγαλύτερη εμπιστοσύνη των καταναλωτών στα αγρο-διατροφικά συστήματα, στη μείωση των «τροφοχιλιομέτρων» και της απόρριψης των τροφίμων ...

Roep και Wiskerke (2006)

Στην περίπτωση των εκτεταμένων αλυσίδων εφοδιασμού τροφίμων, που χαρακτηρίζονται από ετικέτες πιστοποίησης και κωδικούς παραγωγής, υπάρχει δυνατότητα διαφοροποίησης του παραγόμενου προϊόντος και εν τέλει πώλησής του σε καλύτερη τιμή. Ειδικότερα, η επιτυχής ενσωμάτωση πληροφοριών [στη συσκευασία του προϊόντος ή δια στόματος] επιτρέπει στο προϊόν να διαφοροποιείται περισσότερο από άλλα ανώνυμα προϊόντα της σειράς και να απαιτεί υψηλές τιμές, στην περίπτωση που η πληροφορία που παρέχει εκτιμάται από τους καταναλωτές (Renting *et al.*, 2003). Αυτό έχει ως αποτέλεσμα να αυξάνεται το εισόδημα του παραγωγού.

Τέλος, τα εναλλακτικά δίκτυα τροφίμων προωθούνται ως δυναμική λύση στα προβλήματα των περιφερειακών αγροτικών περιοχών. Η σημασία αυτών αποδεικνύεται μέσα από την πολιτική που πρόκειται να εφαρμόσει η Ευρωπαϊκή

---

²² SUS-CHAIN: είναι ένα ερευνητικό πρόγραμμα που συγχρηματοδοτείται από την Ευρωπαϊκή Επιτροπή, και βρισκόταν σε εξέλιξη από τις αρχές του 2003 έως το τέλος του 2005. Στηριζόταν σε μια διεπιστημονική ομάδα κοινωνιολόγων, οικονομολόγων και οι ειδικών του μάρκετινγκ από επτά κορυφαία ευρωπαϊκά πανεπιστήμια σε συνδυασμό με MKO, που δραστηριοποιούνται στον τομέα της βιώσιμης παραγωγής τροφίμων και την εμπορία. <http://www.sus-chain.org/>

Ένωση στα χρόνια που έπονται. Πιο συγκεκριμένα, η Ευρωπαϊκή Ένωση πρότεινε, μέσω της «ΚΑΠ προς το 2020», οι μικρές αλυσίδες εφοδιασμού τροφίμων να περιλαμβάνονται σε θεματικά υπο-προγράμματα των προγραμμάτων της Αγροτικής Ανάπτυξης. Επιπλέον, ο πρόσφατος κανονισμός (ΕΕ) αριθ. 1151/2012 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου για τα συστήματα ποιότητας των γεωργικών προϊόντων και τροφίμων περιλαμβάνει ένα αίτημα προς την Ευρωπαϊκή Επιτροπή για την ανάπτυξη μίας έκθεσης νέων προγραμμάτων ετικέτας «τοπικής παραγωγής και απευθείας πωλήσεων» που θα βοηθούν τους παραγωγούς να προωθούν την παραγωγή τους τοπικά (Άρθρο 55), δίνοντας έμφαση στη δυνατότητα του παραγωγού να προσθέτει αξία στην παραγωγή του, και μεταξύ άλλων την πιθανότητα μείωσης των εκπομπών διοξειδίου του άνθρακα και των περιρρυμάτων μέσα από τις μικρές αλυσίδες παραγωγής και διανομής (JRC 2013).

Κεφάλαιο 4 Μαραθώνας

4.1 Εισαγωγή, ιστορικό πλαίσιο Μαραθώνα

Η περιοχή του Μαραθώνα επιλέχθηκε μεταξύ άλλων περιαστικών περιοχών της Περιφέρειας Αττικής για την εξέταση του ζητήματος που θέτει η παρούσα μεταπτυχιακή εργασία, την ανθεκτικότητα του περιαστικού αγροτικού χώρου έναντι των πιέσεων των σύγχρονων αγρο-διατροφικών συστημάτων. Η καταλληλότητα της περιοχής αυτής για τη διεξαγωγή της περιπτώσιολογικής μελέτης κρίθηκε από τον έντονο αγροτικό χαρακτήρα της και ταυτόχρονα την εγγύτητα αυτής στο αστικό κέντρο, στοιχεία που δικαιολογούν τον χαρακτηρισμό της ως περιαστικός αγροτικός χώρος. Σύμφωνα με του Μωυσίδη *et al.* (1996), «ο Μαραθώνας διακρίνεται για την έντονη παρουσία γεωργικής παραγωγής ιδιαίτερα εντατικής μορφής [...] πρόκειται για την πιο κλασική μορφή προσαρμογής περιαστικής αγροτικής περιοχής στη ζήτηση του μεγάλου καταναλωτικού κέντρου».

Η ονομασία του χώρου αυτού εκτιμάται ότι προέκυψε από το φυτό μάραθο που αναπτύσσεται ακόμα και σήμερα στην κοιλάδα του Μαραθώνα. Υπάρχουν όμως και άλλες απόψεις για την προέλευση του τοπωνυμίου. Συγκεκριμένα, σύμφωνα με τον ιστορικό συγγραφέα και φιλόσοφο του 4^{ου} αιώνα π. Χ. Δικαίαρχο, το όνομά στην περιοχή το έδωσε ο Μάραθος από την Αρκαδία που εκστράτευσε με τους Διόσκουρους στην περιοχή²³. Κατά τον Πausανία, ο τόπος έλαβε το όνομά του από τον ήρωα Μαραθώνα, γιος του βασιλιά της Σικυώνος Εποπέως, ο οποίος κατέφυγε στην Αττική για να αποφύγει τη σκληρότητα του πατέρα του. Το όνομα του Μαραθώνα αναφέρεται και στον Όμηρο, συνδέεται δε στενά με τους μύθους του Θησέα και του Ηρακλή. Ο Θησέας εξ' άλλου φόνευσε και τον Μαραθώνιο Ταύρο²⁴.

Ο Μαραθώνας διακρίνεται για τον ιστορικό του πλούτο. Το όνομά του έχει δοθεί στο αγώνισμα του Μαραθώνιου δρόμου, το οποίο διεξήχθη πρώτη φορά στους Ολυμπιακούς Αγώνες του 1896. Επιπλέον, η φήμη του Μαραθώνα οφείλεται σε μεγάλο βαθμό και στη Μάχη του Μαραθώνος. Η εν λόγω μάχη συνάφθηκε μεταξύ Ελλήνων και Περσών στις 13 Σεπτεμβρίου του 490 μ.Χ. Τα στρατεύματα των

---

²³ Ηλεκτρονική πηγή: <http://www.visitmarathon.gr/index.php/el/marathon-myth/history>

Περσών και των Ελλήνων ήταν δυσανάλογα μεταξύ τους από άποψη μεγέθους, με τους Έλληνες να βρίσκονται σε μειονεκτική θέση. Αρχηγός του ελληνικού στρατού υπήρξε ο Μιλτιάδης ο οποίος και αποφάσισε να επιτεθεί μόνος εναντίον του δεκαπλάσιου περσικού στρατού που είχε παραταχθεί στην παραλία. Κατά τη μάχη αυτή, η οποία ήταν αποφασιστική για την απόκρουση της περσικής δυνάμεως και της ανεξαρτησίας της Ελλάδας, σκοτώθηκαν 6.400 Πέρσες και 192 Έλληνες²⁵. Νικητές στέφθηκαν οι Έλληνες.

Επιπλέον, ο Μαραθώνας είναι ξακουστός και για την ομώνυμη λίμνη, τη λίμνη του Μαραθώνα. Η εν λόγω λίμνη σχηματίστηκε από τη συμβολή των χειμάρρων Χαράδρου και Βαρνάβα. Το φράγμα αναγέρθηκε το 1927-1929 και κάλυπτε για πολλά χρόνια της ανάγκες ύδρευσης της Αθήνας με την παροχή νερού έως και το 1959. Για τον εμπλουτισμό της και την κάλυψη των αυξανόμενων αναγκών για ύδρευση της πόλης διοχετεύτηκαν σε αυτήν ύδατα της λίμνης Υλίκης.

Τέλος, στον Μαραθώνα βρίσκεται το Εθνικό Πάρκο Σχινιά²⁶. Το πάρκο αυτό αποτελεί το σημαντικότερο παράκτιο οικοσύστημα της Αττικής. Εντάχθηκε στον κατάλογο του προγράμματος Corine στα τέλη της δεκαετίας του 1980 και στον Επιστημονικό Κατάλογο του δικτύου Natura 2000 τη δεκαετία του 1990. Αποτελείται από τα ακόλουθα οικοσυστήματα: τον κόλπο Σχινιά, το Πευκοδάσος Σχινιάτη, Χερσόνησο Κυνοσούρα, τη Μακαρία Πηγή, τον Υγρότοπο του Σχινιά και τη λίμνη Στόμι. Ο χώρος αυτός ταυτίζεται ιστορικά με το πεδίο της Μάχης του Μαραθώνα.

4.2 Διάρθρωση του Δήμου Μαραθώνος, περιγραφή της περιοχής

Η περιπτώσιολογική μελέτη πραγματοποιήθηκε εντός της Δημοτικής Ενότητας Μαραθώνος, όπως αυτή ορίστηκε από τον αυτοδιοικητικό νόμο «Καλλικράτης» (ΦΕΚ Α' 87/2010)²⁷, και όχι στο σύνολο της έκτασης του Δήμου Μαραθώνος. Η Δημοτική Ενότητα Μαραθώνος παρουσιάζει ίδια διάρθρωση με αυτήν του Δήμου Μαραθώνος που οριζόταν από το σχέδιο «Καποδίστριας» (ΦΕΚ Α' 244/1997)²⁸.

Σύμφωνα με τη χωροταξική οργάνωση του νομού Αττικής, όπως αυτή διατυπώνεται στο Νέο Ρυθμιστικό Σχέδιο Αθήνας Αττικής (ΦΕΚ Α' 156/1-8-2014)²⁹, η οποία έχει λάβει υπόψη της τη γεωγραφική διάρθρωση, τα επιμέρους φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά αλλά και τη νέα διοικητική διάρθρωση των Χωρικών Ενοτήτων της Αττικής, ο Δήμος Μαραθώνος υπάγεται στη χωρική υποενότητα Βόρειας Αττικής μαζί με του δήμους Ωρωπού, Διονύσου και Αχαρνών. Η χωρική υποενότητα της Βόρειας Αττικής εντάσσεται στο σύνολό της χωρικής ενότητας της Ανατολικής Αττικής (αρθ. 8, παρ.2) γεωγραφικά αλλά και διοικητικά.

---

^{25, 25} Πηγή: Η Μεγάλη Αμερικανική Εγκυκλοπαίδεια, Τόμος ΙΕ', Αθήνα 1968

²⁶ Ηλεκτρονική Πηγή: <http://www.npschiniamarathon.gr/index.php/gr/>

²⁷ ΦΕΚ Α' 87/2010, Νόμος Υπ' αριθμόν 3852, «Νέα Αρχιτεκτονική της Αυτοδιοίκησης και της Αποκεντρωμένης Διοίκησης-Πρόγραμμα Καλλικράτης».

²⁸ ΦΕΚ Α' 244/1997, Νόμος Υπ' αριθμόν 2539, Συγκρότηση της Πρωτοβάθμιας Τοπικής Αυτοδιοίκησης»

²⁹ ΦΕΚ Α' 156/1-8-2014, Νόμος Υπ' αριθμόν 4277, «Νέο Ρυθμιστικό Σχέδιο Αθήνας-Αττικής και άλλες διατάξεις»

Προ του σχεδίου «Καλλικράτης», ο Δήμος Μαραθώνος συνόρευε βόρεια με τις κοινότητες Γραμματικού και Βαρνάβα, νότια με το Δήμο της Νέας Μάκρης, ενώ το ανατολικό τμήμα αυτού οριοθετούνταν με την ακτογραμμή και το δυτικό τμήμα αυτού με τον ορεινό όγκο της Πεντέλης και τα όρια της λίμνης Μαραθώνα.

Η διαφοροποίηση που υπέστη ο Δήμος Μαραθώνος ύστερα από το νέο αυτοδιοικητικό νόμο «Καλλικράτης» ήταν η συνένωση αυτού με το Δήμο της Νέας Μάκρης καθώς επίσης με τις κοινότητες Γραμματικού και Βαρνάβα (αρ. 1 ΦΕΚ Α΄ 87/2010). Έτσι ο Δήμος Μαραθώνος περιλαμβάνει τη Δημοτική Ενότητα Μαραθώνος, τη Δημοτική Ενότητα Νέας Μάκρης, τη Δημοτική Ενότητα Βαρνάβα και τη Δημοτική Ενότητα Γραμματικού. Αυτή η αλλαγή είχε ως αποτέλεσμα τη διεύρυνση των ορίων του Δήμου Μαραθώνος και την αναθεώρηση των συνόρων του. Πλέον οι όμορες ως προς τον καλλικρατικό δήμο Μαραθώνα περιοχές είναι: ο Δήμος Διονύσου (δυτικά), ο Δήμος Ωρωπού (βορειοδυτικά) και ο Δήμος Ραφήνας Πικερμίου (νότια).³⁰ Στην απογραφή πληθυσμών-κατοίκων 2011 που αφορούν το μόνιμο πληθυσμό της χώρας, ο Δήμος Μαραθώνος είχε πληθυσμό ίσο με 33.423 κατοίκους.

4.2.1 Δημοτική Ενότητα Βαρνάβα³¹

Η περιοχή του Βαρνάβα ενσωματώθηκε στο Δήμο του Μαραθώνος ως Δημοτική Ενότητα με την επικράτηση του νέου σχεδίου «Καλλικράτης» το έτος 2010. Από το 1912 έως και το 2010 αποτελούσε κοινότητα της Ανατολικής Αττικής η οποία συνόρευε με τις κοινότητες Καπανδριτίου, Καλάμου, Γραμματικού και το Δήμο Μαραθώνα.

Κατά τα πρώτα χρόνια συγκρότησης της κοινότητας οι κάτοικοι ασχολούνταν κατά κύριο λόγο με την κτηνοτροφία. Ωστόσο στα χρόνια που ακολούθησαν αναπτύχθηκε και η γεωργία και κυρίως η αμπελοαγωγή. Σήμερα, η μεγάλη οικιστική ανάπτυξη της περιοχής και η προσέλευση νέων κατοίκων έχουν αλλάξει πλήρως την κοινωνική σύνθεση και την επαγγελματική δραστηριότητα των κατοίκων. Πλέον, οι κάτοικοι απασχολούνται σε όλους τους τομείς εργασίας, κυρίως ως υπάλληλοι και εργάτες.

Σύμφωνα με την τελευταία απογραφή της ΕΛΣΤΑΤ (2011), η Δημοτική Ενότητα Βαρνάβα έχει μόνιμο πληθυσμό ίσο με 2.081 κατοίκους, εκ των οποίων νόμιμοι δημότες είναι οι 1.925. Επιπλέον, περιλαμβάνει τους ακόλουθους οικισμούς: την Αγία Παρασκευή (244 κάτοικοι), τον οικισμό Άγιοι Δημήτριος και Παντελεήμων (189 κάτοικοι), τον Άγιο Ιωάννη (81 κάτοικοι), το Βαρνάβα (1.326 κάτοικοι), τον Λιμνιώνα (7 κάτοικοι), τη Μονή Μεταμορφώσεως Σωτήρος (136 κάτοικοι), τη Μονή Παναγίας (32 κάτοικοι) και το Πουρίθι (66 κάτοικοι).

³⁰ Ηλεκτρονική πηγή: www.geodata.gov.gr

³¹ Τα στοιχεία για τη Δημοτική Ενότητα Βαρνάβα προέρχονται από τις ηλεκτρονικές πηγές: https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%9A%CE%BF%CE%B9%CE%BD%CF%8C%CF%84%CE%B7%CF%84%CE%B1_%CE%92%CE%B1%CF%81%CE%BD%CE%AC%CE%B2%CE%B1, <http://site.marathon.gr/varnavas.html>, καθώς επίσης και από τα αποτελέσματα απογραφής μόνιμου πληθυσμού της χώρας από την ΕΛΣΤΑΤ για το έτος 2011.

4.2.2 Δημοτική Ενότητα Γραμματικού³²

Το Γραμματικό προτού αναχθεί σε Δημοτική Ενότητα του Δήμου Μαραθώνος με το πρόγραμμα «Καλλικράτης» (2010), αποτελούσε κοινότητα της ανατολικής Αττικής η οποία λειτούργησε από το 1912 έως και το 2010. Συνορεύει με τις κοινότητες Καπανδριτίου και Βαρνάβα και με το Δήμο Μαραθώνος. Η ανάπτυξη της περιοχής στηρίζεται έως και σήμερα στη γεωργική και κτηνοτροφική δραστηριότητα.

Σύμφωνα με την τελευταία απογραφή μόνιμου πληθυσμού της ΕΛΣΤΑΤ (2011), η Δημοτική Ενότητα Γραμματικού αποτελείται από 1.823 κατοίκους, από τους οποίους οι 1.688 είναι νόμιμοι δημότες. Επιπλέον, αποτελείται από τους οικισμούς: Αγία Μαρίνα (η), Γραμματικών (το) και Σέσι (το), στους οποίους ο καταγεγραμμένος μόνιμος πληθυσμός για το 2011 ήταν 217, 1.432, 174 κάτοικοι αντιστοίχως.

4.2.3 Δημοτική Ενότητα Νέας Μάκρης³³

Η περιοχή της Νέας Μάκρης δημιουργήθηκε το 1924 από πρόσφυγες που κατέφτασαν από τα παράλια της Λυκίας της Μικράς Ασίας, από τις ιωνικές κωμοπόλεις Μάκρη και Λιβίσι. Λειτούργησε ως Δήμος από το 1990 έως και το 2010, χρονιά κατά την οποία τέθηκε σε ισχύ το πρόγραμμα «Καλλικράτης». Συνορεύει βόρεια με τον Μαραθώνα, νότια με τη Ραφήνα, δυτικά με τον ορεινό όγκο του Πεντελικού ενώ βρέχεται ανατολικά από το Νότιο Ευβοϊκό σε μήκος ακτών 10 χιλιομέτρων. Η έκτασή της είναι ίση με 36.662 στρέμματα.

Στην απογραφή του 2001 ο πληθυσμός της ήταν ίσος με 14.809 κατοίκους ενώ το 2011 ο μόνιμος πληθυσμός της Δημοτικής Ενότητας Νέας Μάκρης ανήλθε στους 16.670 κατοίκους εκ των οποίων νόμιμοι δημότες ήταν 13.087. Τέλος, η Νέα Μάκρη απαρτίζεται από τους οικισμούς του Νέου Βουτζά και της Νέας Μάκρης, οι οποίοι στην τελευταία απογραφή της ΕΛΣΤΑΤ (2011) είχαν μόνιμο πληθυσμό ίσο με 1.116 και 15.554 κατοίκους, αντιστοίχως.

---

³² Τα στοιχεία της Δημοτικής Ενότητας Γραμματικού προέρχονται από τις ακόλουθες ηλεκτρονικές πηγές:

<http://site.marathon.gr/grammatiko.html>

https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%9A%CE%BF%CE%B9%CE%BD%CF%8C%CF%84%CE%B7%CF%84%CE%B1_%CE%93%CF%81%CE%B1%CE%BC%CE%BC%CE%B1%CF%84%CE%B9%CE%BA%CE%BF%CF%8D

³³ Τα στοιχεία για τη Δημοτική Ενότητα Νέας Μάκρης προέρχονται από τις ακόλουθες ηλεκτρονικές πηγές:

<http://site.marathon.gr/nea-makri.html>

https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%94%CE%AE%CE%BC%CE%BF%CF%82_%CE%9D%CE%AD%CE%B1%CF%82_%CE%9C%CE%AC%CE%BA%CF%81%CE%B7%CF%82

4.3 Οικιστική διαμόρφωση και υποδομές της Δημοτικής Ενότητας Μαραθώνος

Το σχέδιο πόλης της περιοχής του Μαραθώνα είναι εν εξελίξει, κατά συνέπεια τα στοιχεία για τους οικισμούς, τις χρήσεις γης και τις υποδομές είναι προϊόντα συνέντευξης με σχετικό αρμόδιο της Τεχνικής Υπηρεσίας του Δήμου Μαραθώνος.

Οριοθέτηση και οικισμοί του Δήμου Μαραθώνος σύμφωνα με το πρόγραμμα "Καποδίστριας"

Σύμφωνα με τον αρμόδιο της Τεχνικής Υπηρεσίας του Δήμου Μαραθώνος, η Δημοτική Ενότητα του Μαραθώνα αποτελείται από τους «οικισμούς προ του 23», από αυθαίρετους οικισμούς καθώς επίσης και από τους οικοδομικούς συνεταιρισμούς. Έως και την τελευταία απογραφή πληθυσμού από την ΕΛ.ΣΤΑΤ (2011) ως οικισμοί της Δημοτικής Ενότητας –πρώην Δήμου- Μαραθώνος λαμβάνονταν υπόψη οι ακόλουθες περιοχές: Μαραθώνας, Άγιος Παντελεήμων, Άνω Σούλι, Αύρα, Βόθωνας, Βρανάς, Κάτω Σούλι και Σχινιάς.

Εξ' αυτών ο Μαραθώνας, το Άνω Σούλι και ο Βόθωνας (εναλλακτικά Καλέτζι) αποτελούν «οικισμούς προ του 1923». Αυτή η κατηγοριοποίησή τους συνεπάγεται ότι αυτοί στερούνται εγκεκριμένου ρυμοτομικού σχεδίου, δηλαδή ενός εγκεκριμένου διαγράμματος που να καθορίζει τους κοινόχρηστους κοινωφελείς και δομήσιμους χώρους, τους ειδικούς χώρους δόμησης και τις επιτρεπόμενες χρήσεις σε κάθε τμήμα

ή ζώνη τους (αρ. 2, παρ. 1, ΦΕΚ 140 Α'/2000)³⁴, και άρα θεωρούνται ως περιοχές «εκτός σχεδίου». Η δόμηση των περιοχών αυτών επιτράπη το 1923 με σχετικό νομοθετικό διάταγμα (της 17.7/16.8.1923), «Περί σχεδίων πόλεων, κωμών και συνοικισμών του κράτους». Το διάταγμα αφενός ήταν καθοριστικής σημασίας καθώς έθεσε τα θεμέλια για την πολεοδόμηση της χώρας, αφετέρου νομιμοποίησε και κάποιες παραδοξότητες. Πιο συγκεκριμένα:

[...] προέβη στην εξής χωροταξική παραδοξότητα: αφενός επέτρεψε την υπό όρους δόμηση σε εκτός σχεδίου περιοχές, που περιλαμβάνονται σε ζώνες που εκτείνονται γύρω από τα όρια των σχεδίων που εγκρίνονται σύμφωνα με τις διατάξεις του ίδιου ν.δ. (άρθρο 14), αφετέρου δε όρισε ότι εν γένει επιτρέπεται με διάταγμα η επιβολή όρων και περιορισμών δόμησης για λόγους υγιεινής, ασφάλειας, αισθητικής, προς ανέγερση οικοδομών σε οικόπεδα που βρίσκονται «είτε εν ταις πόλεσι..., είτε εκτός τούτων» (άρθρο 9 παρ. 1 και 2), θεσπίζοντας ως προϋπόθεση για τη δόμηση των εκτός σχεδίου περιοχών την μη ίδρυση «...συνοικισμών άνευ προηγουμένης έγκρισης των σχεδίων αυτών» (άρθρο 17)³⁵[...]

Για αυτό το λόγο οι περιοχές αυτές είναι άναρχα δομημένες και χωρίς ρυμοτομία.

Πέραν αυτών των οικισμών υπάρχει άλλη μία κατηγορία περιοχών που δεν είναι ενταγμένη στο σχέδιο πόλης, η οποία χαρακτηρίζεται ως Περιοχή Α (707 Δ'/1979). Στο εύρος των περιοχών Α επιτρέπεται η δραστηριότητα της κτηνοτροφίας και της γεωργίας, τα σφαγεία, οι κατοικίες –στην περίπτωση που το οικόπεδο είναι άνω των τεσσάρων στρεμμάτων-, ενώ απαγορεύεται η λειτουργία καταστημάτων. Οι περιοχές αυτές εκτείνονται έως και το Καπανδρίτι. Στην κατηγορία αυτή ανήκουν: ο κάμπος του Μαραθώνα (ο οποίος συνορεύει με τον οικισμό του Μαραθώνα), ο Βρανάς, το Κάτω Σούλι και το Ριζάρι.

Ο οικισμός της Αύρας και η Πάντειος Πολιτεία (Παντέικα) είναι «οικιστικοί θύλακες παντελώς αυθαίρετοι» [sic]. Ομοίως αυθαίρετη ήταν και η περιοχή του Αγίου Παντελεήμονα, η οποία όμως στη συνέχεια εντάχθηκε στο σχέδιο πόλης.

Εντός της Δημοτικής Ενότητας Μαραθώνος υπάρχουν επιπλέον τρεις οικοδομικοί συνεταιρισμοί –των δικαστικών υπαλλήλων, των δικαστικών και εισαγγελέων και των πολυτέκνων και αστυνομικών-, οι οποίοι δημιουργήθηκαν τη δεκαετία του 1970 κατά τα χρόνια της δικτατορίας. Οι οικισμοί αυτοί διαθέτουν σχέδιο πόλης, ύστερα από ενέργειες του οικοδομικού συνεταιρισμού. Κατά συνέπεια, τα οικόπεδα είναι οργανωμένα ενώ υπάρχουν δρόμοι και πλατείες –κοινώς υπάρχουν δημόσιοι και κοινόχρηστοι χώροι.

³⁴ Ο παρών νόμος, υπ' αριθμόν 2831 της 9/13.06.2000 (ΦΕΚ 140 Α'), αποτελεί τροποποιημένη μορφή του Γενικού Οικοδομικού Κανονισμού (ΓΟΚ), Ν. 1577/1985.

³⁵ Ηλεκτρονική πηγή:

http://www.nomosphysis.org.gr/articles.php?artid=3675&lang=1&catid=1#_ftn1

4.4 Χρήσεις γης

Η Χωρική Υποενοότητα Βόρειας Αθήνας, στην οποία υπάγεται ο Δήμος του Μαραθώνα, χαρακτηρίζεται ως μία περιοχή κυρίως κατοικίας, αλλά και εμπορίου, υπηρεσιών και αναψυχής. Εν γένει, η Βόρεια Αττική απαρτίζεται από σημαντικούς φυσικούς και περιβαλλοντικούς πόρους που συνεισφέρουν στη βιωσιμότητα του συνόλου της Αττικής

Η περιοχή του Μαραθώνα αποτελούσε περιοχή με αμιγώς αγροτική ανάπτυξη, στη συνέχεια όμως εξελίχθηκε και σε παραθεριστική περιοχή για αρκετούς κατοίκους του αστικού κέντρου. Αποτέλεσμα αυτής της κατάστασης ήταν η ετερογένεια του χώρου ως προς τις χρήσεις γης³⁶.

Στη συνέχεια παρατίθεται πίνακας (Πίνακας 4.4.1) στον οποίον παρουσιάζεται η κατανομή της έκτασης του Μαραθώνα στις βασικές κατηγορίες χρήσεις γης για τις περιόδους 1991 και 2001 (αποτελέσματα βασικής έρευνας διάρθρωσης γεωργικών και κτηνοτροφικών εκμεταλλεύσεων, απογραφής γεωργίας/κτηνοτροφίας του έτους 2001).

Πίνακας 4.4.1 Χρήσεις γης Δήμου Μαραθώνος

Εκτάσεις σε χιλιάδες στρέμματα	1991	2001	Διαφορά (%)
Σύνολο εκτάσεων	97,1	95,2	-2,0
Καλλιεργούμενες εκτάσεις και αγροναπαύσεις	20	34,8	73,9
Βοσκότοποι	19	7,7	-59,7
Δάση	24,1	41,5	72,2
Εκτάσεις καλυπτόμενες από νερά	1,7	2,6	53,9
Εκτάσεις οικισμών	32,3	2,3	-93
Άλλες εκτάσεις	0	6,4	100

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ

Αυτό το οποίο διαπιστώνεται είναι μία μείωση της τάξεως του 2% στο σύνολο των εκτάσεων του Δήμου Μαραθώνος από το 1991 έως το 2001, το οποίο κατανέμεται σε δασικές εκτάσεις και εκτάσεις καλυπτόμενες από νερά, σε αγροτικές δραστηριότητες (καλλιεργούμενες εκτάσεις και αγροναπαύσεις, βοσκότοποι), σε

³⁶ Το στοιχείο αυτό προέκυψε από τη συνέντευξη του αρμοδίου της Τεχνικής Υπηρεσίας Δήμου Μαραθώνος.

εκτάσεις οικιστικής χρήσης και λοιπές εκτάσεις. Πιο συγκεκριμένα, κατά το έτος 1991 το σύνολο των αξιοποιούμενων εκτάσεων του Δήμου Μαραθώνα ήταν ίσο με 97.100 στρέμματα ενώ 10 χρόνια αργότερα είχε περιοριστεί στα 95.200 στρέμματα.

Ωστόσο σημαντικές ανακατατάξεις έχουν λάβει χώρα στις επιμέρους χρήσεις γης. Ειδικότερα, οι καλλιεργούμενες εκτάσεις και οι εκτάσεις σε αγρανάπαυση αυξήθηκαν κατά 73,9% αγγίζοντας τα 34.800 στρέμματα. Αξιοσημείωτη είναι η μείωση που καταγράφηκε στις εκτάσεις των οικισμών (-93%), σύμφωνα με την οποία από τα 32.300 στρέμματα πλέον οι οικισμοί καταλάμβαναν 2.300 στρέμματα. Τέλος, ενώ περιορίστηκαν οι εκτάσεις που καταλάμβαναν οι βοσκότοποι κατά 59,7%, αυξήθηκαν σημαντικά οι δασικές εκτάσεις (72,2%) ισοδυναμώντας με 41.500 στρέμματα (κατά το έτος 2001).

4.5 Δημογραφικά χαρακτηριστικά Δημοτικής Ενότητας Μαραθώνος

Στην παρούσα ενότητα παρατίθενται δημογραφικά στοιχεία όπως αυτά προέκυψαν από τις απογραφές πληθυσμού κατά τα έτη 1991, 2001 και 2011 που πραγματοποίησε η ΕΛ.ΣΤΑΤ. Λόγω της διεύρυνσης του Δήμου Μαραθώνος, που έλαβε χώρα με το σχετικό νόμο του «Καλλικράτη» το έτος 2010, τα στοιχεία απογραφής του 2011 αφορούν αποκλειστικά τη Δημοτική Ενότητα του Μαραθώνα και όχι όλο το δήμο, ώστε να είναι εφικτή η αξιολόγηση της εξέλιξης του πληθυσμού συγκριτικά με τα προηγούμενα έτη (το ίδιο θα ισχύσει και στις ακόλουθες ενότητες που περιέχουν στατιστικά στοιχεία).

Λαμβάνοντας υπόψη τα στοιχεία απογραφής μόνιμου και συνολικού πληθυσμού από το έτος 1991 έως και το έτος 2011 (Πίνακας 4.5.1), μπορεί να ειπωθεί πως υπάρχει μία πληθυσμιακή διακύμανση αρκετά μεγάλη στην εν λόγω περιοχή. Πιο συγκεκριμένα, αξιολογώντας στο σύνολό του το Δήμο –και μετέπειτα Δημοτική Ενότητα- Μαραθώνος, τα στοιχεία που προκύπτουν από την απογραφή του νόμιμου πληθυσμού καταδεικνύουν την έντονη κινητικότητα τόσο προς το εσωτερικό όσο και ως προς το εξωτερικό του Μαραθώνα. Ωστόσο στη δεκαετία που μεσολάβησε από το 2001 έως και το 2011 ο νόμιμος πληθυσμός (Πίνακας 4.5.2) σημείωσε μία σχετική άνοδο (17,85%), κάτι που θα μπορούσε να συνδέεται και με επιστροφή πληθυσμού προς αυτόν.

Σύμφωνα με μία κριτική ανάλυση των προσωρινών αποτελεσμάτων της απογραφής του 2011 από τους Κοτζαμάνης, Β. και Ντυκέν, Μ.Ν., (2012)³⁷, η απογραφή του έτους 2011 διεξήχθη στο τέλος μίας δεκαετίας που χαρακτηρίστηκε από σημαντικές αλλαγές των μεταναστευτικών ροών προς τη χώρα μας (μείωση των εισόδων από ευρωπαϊκές χώρες και ταχύτατη αύξηση των εισόδων από την Ασία και –δευτερευόντως- από την Αφρική), ροών που άλλαξαν σημαντικά την αναλογία ανάμεσα στους νομίμως και μη νομίμως διαμένοντες αλλοδαπούς (προφανώς οι

---

³⁷ Δημογραφικά Νέα, Demo News, ΕΔΚΑ, Ιανουάριος-Φεβρουάριος 2012, Τεύχος 17° : «Ο πληθυσμός της Ελλάδας μειώνεται; Μια πρώτη κριτική ανάλυση των προσωρινών αποτελεσμάτων της απογραφής του 2011». (http://www.demography-lab.prd.uth.gr/DEMO-NEWS_%20N%CE%BF17.pdf)

τελευταίοι, και στην χώρα μας, εν απουσία προοπτικών νομιμοποίησής τους, δεν προστρέχουν να απογραφούν). Ο Μαραθώνας ανήκει σε εκείνη την κατηγορία των καλλικρατικών δήμων που παρουσίασε ιδιαίτερα έντονη αύξηση (μεγαλύτερη του 40%) (προκύπτει από την κατηγοριοποίηση των δήμων στην οποία προέβησαν οι Κοτζαμάνης και Ντυκέν).

Εστιάζοντας περισσότερο στις εξελίξεις των μεγεθών στο εσωτερικό του δήμου, οι οικισμοί στο σύνολό τους –με εξαίρεση την Αύρα (-18,7%) και τον Βόθωνα (-14,5%)- έχουν σημειώσει αύξηση στον πληθυσμό τους, ανατρέποντας την πτωτική τάση που είχε αναδειχθεί κατά την απογραφή του 2001. Ο οικισμός του Μαραθώνα, παρά τις μεταβολές που έχει παρουσιάσει, εξακολουθεί να είναι πολυπληθέστερος όλων των υπολοίπων. Ύστερα από μία μεγάλη πτώση –της τάξεως του 19,33%- που καταγράφηκε στην απογραφή του 2001, δέκα χρόνια αργότερα σημείωσε πληθυσμιακή άνοδο (7.170 κάτοικοι) και μάλιστα σε επίπεδα υψηλότερα από αυτά που ίσχυαν το 1991 (5.453 κάτοικοι). Τέλος, βάσει των στοιχείων που έχουν προκύψει και από τις τρεις απογραφές, είναι εμφανές πως ο Βόθωνας, η Αύρα και το Άνω Σούλι, με κριτήριο το μέγεθος του πληθυσμού είναι μικρότεροι όλων των οικισμών.

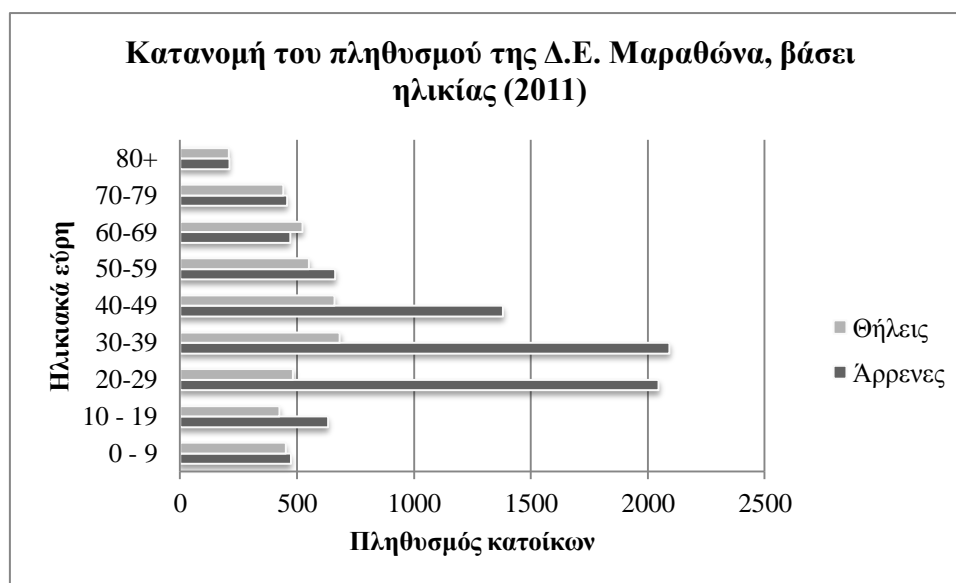
Πίνακας 4.5.1: Αποτελέσματα απογραφής μόνιμου πληθυσμού του Δήμου και της Δ.Ε. Μαραθώνα (ΕΛΣΤΑΤ)

	1991	2001	1991-2001	2011	2001-2011
Δήμος/ Δ.Ε. Μαραθώνος	12.979	8.882	-31,57	12.849	44,7
Δ.Δ/Δ.Κ. Μαραθώνος	12.979	8.882	-31,57	12.849	44,7
Μαραθών, ο	5.453	4.399	-19,33	7.170	63
Άγιος Παντελεήμων, ο	3.289	1.489	-54,73	1.591	6,9
Άνω Σούλιον, το	219	188	-14,16	232	23,4
Αύρα, η	537	235	-56,24	191	-18,7
Βόθων, ο	257	207	-19,46	177	-14,5
Βρανάς, ο	1.293	731	-43,46	1.082	48,01
Κάτω Σούλιον, το	1.427	1.477	3,5	2.142	45,02
Σχινιάς, ο	504	156	-69,05	264	69,23
Σύνολο χώρας	10.259.900	10.932.136	6,6	10.816.286	-1,06

Πίνακας 4.5.2: Αποτελέσματα απογραφής νόμιμου πληθυσμού του Δήμου και της Δ.Ε. Μαραθώνος (ΕΛΣΤΑΤ)

	1991	2001	2011
Δήμος Μαραθώνος	10.767	6075	
Δημοτική ενότητα Μαραθώνος			7767

Από την τελευταία απογραφή μόνιμου πληθυσμού (2011) στη Δημοτική Ενότητα Μαραθώνος (Γράφημα 4.5.1) είναι εμφανές πως ο πληθυσμός των ανδρών υπερτερεί έναντι του πληθυσμού των γυναικών. Αυτή η διαφορά γίνεται σημαντικά αισθητή στα ηλικιακά εύρη: 20-29, 30-39 και 40-49 στα οποία οι άνδρες ανέρχονταν στους 2.045, 2.091, 1.381 αντίστοιχως, ενώ οι γυναίκες στα αντίστοιχα εύρη ήταν ίσες με 483, 683, 659.

Γράφημα 4.5.1, Πηγή : ΕΛΣΤΑΤ

4.6 Απασχόληση και οικονομία

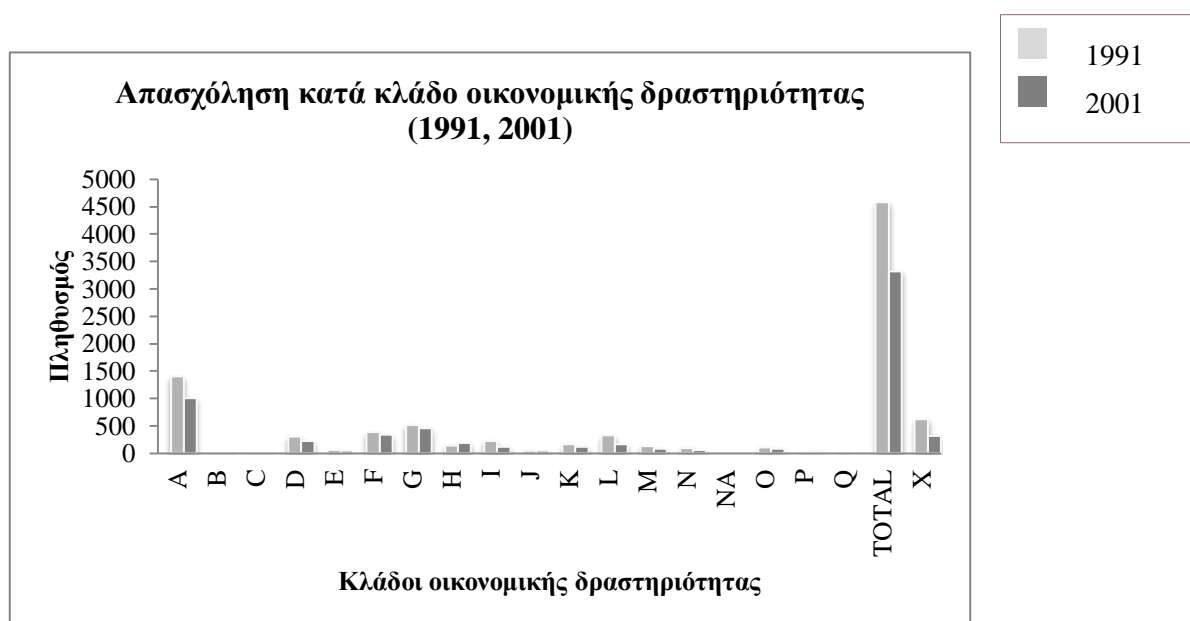
Και στα δύο γραφήματα (Γραφήματα 4.6.1 και 4.6.2) που περιγράφουν την απασχόληση κατά κλάδο για τα έτη 1991, 2001 και 2011, είναι εμφανές πως ο πρωτογενής τομέας υπερिσχύει όλων των υπολοίπων. Πιο συγκεκριμένα, φαίνεται η πλειονότητα του οικονομικά ενεργού και απασχολούμενου πληθυσμού του Δήμου (1991, 2001) και της Δημοτικής Ενότητας Μαραθώνος (2011) να ασκεί επαγγέλματα σχετικά με τη γεωργία, την κτηνοτροφία, τη θήρα, τη δασοκομία και αλιεία. Ωστόσο σημειώνεται πτώση στη δεκαετία που μεσολάβησε μεταξύ των ετών 1991 και 2001. Ειδικότερα, στην απογραφή του 1991 είχαν καταγραφεί 1.405 απασχολούμενοι, ενώ στην απογραφή που ακολούθησε (2001) καταγράφηκαν 1.013 απασχολούμενοι (πτώση της τάξεως του 27,9%). Τέλος, κατά την απογραφή του 2011 οι απασχολούμενοι στους κλάδους της γεωργίας, δασοκομίας και αλιείας ήταν ίσοι με 3.576, γεγονός που υποδηλώνει σημαντική αύξηση του απασχολούμενου πληθυσμού στον πρωτογενή τομέα.

Οι υπόλοιποι κλάδοι οικονομικής δραστηριότητας δεν παρουσιάζουν σημαντικά υψηλά επίπεδα απασχόλησης. Σε αυτούς, ουσιαστικά, διαμοιράζεται το εναπομείναν εργατικό δυναμικό. Παρατηρώντας τα αποτελέσματα και των τριών

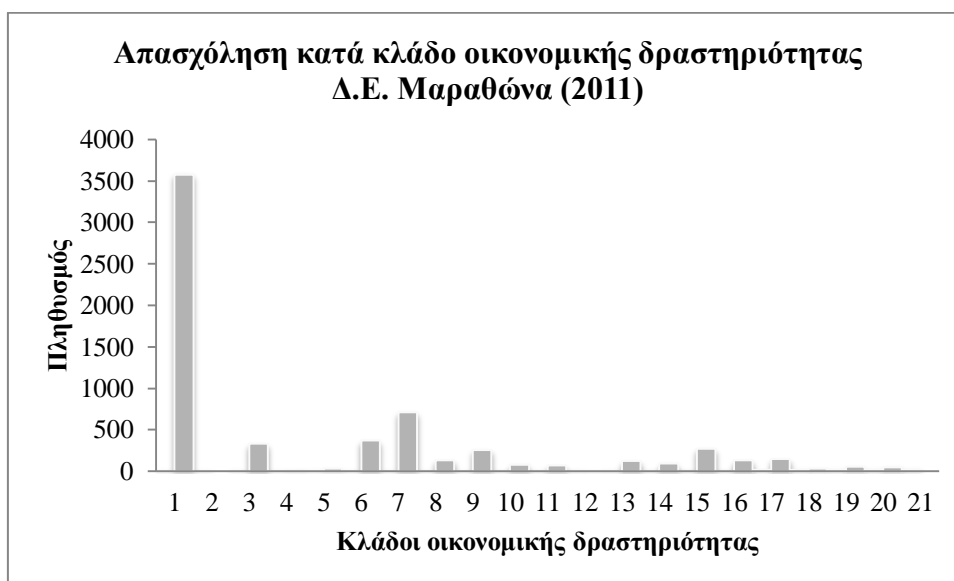
απογραφών (1991, 2001,2011), οι κλάδοι που ακολουθούν των επαγγελμάτων του πρωτογενούς τομέα είναι το χονδρικό και λιανικό εμπόριο, η επισκευή αυτοκινήτων, οχημάτων, μοτοσυκλετών, με τους εργαζόμενους να ανέρχονται στα τρία αυτά έτη αντιστοίχως στους: 515, 463, 716. Αμέσως μετά ακολουθεί ο κλάδος των κατασκευών (Γράφημα 4.6.1, θέση: F, Γράφημα 4.6.2, θέση: 6) και ο κλάδος της δημόσιας διοίκησης και άμυνας (Γράφημα 4.6.1, θέση: L, Γράφημα 4.6.2, θέση: 15).

Ως γενικό συμπέρασμα προκύπτει πως η Δημοτική Ενότητα Μαραθώνος είναι μία γεωργική περιοχή. Το μεγαλύτερο μέρος του εργατικού δυναμικού της έχει απορροφηθεί σε επαγγέλματα του πρωτογενούς τομέα, ενώ σε μικρότερο βαθμό δραστηριοποιείται σε επαγγέλματα του δευτερογενούς (μεταποίηση, κατασκευές) και του τριτογενούς τομέα (λ.χ. ξενοδοχεία και εστιατόρια). Επιπλέον, από τα στοιχεία και τα γραφήματα που έχουν παρατεθεί διαπιστώνεται πτώση στους αριθμούς που αφορούν το έτος απογραφής 2001, γεγονός που αιτιολογείται από τη γενικότερη πτώση του πληθυσμού που καταγράφηκε εκείνη την περίοδο.

Γράφημα 4.6.1, Πηγή ΕΛΣΤΑΤ

A: γεωργία, κτηνοτροφία, θήρα, δασοκομία, B: Αλιεία, C: ορυχεία, λατομεία, D: μεταποιητικές βιομηχανίες, E: Παροχή ηλεκτρικού ρεύματος, φυσικού αερίου και νερού, F: κατασκευές, G: χονδρικό και λιανικό εμπόριο, επισκευή αυτοκινήτων, οχημάτων, μοτοσυκλετών και ειδών ατομικής οικιακής χρήσης, H: Ξενοδοχεία και εστιατόρια, I: Μεταφορές, αποθήκευση και επικοινωνίες, J: Ενδιάμεσοι χρηματοπιστωτικοί οργανισμοί, K: Διαχείριση ακίνητης περιουσίας, εκμισθώσεις και επιχειρηματικές δραστηριότητες, L: Δημόσια διοίκηση και άμυνα, υποχρεωτική κοινωνική ασφάλιση, M: Εκπαίδευση, N: Υγεία και κοινωνική μέριμνα, NA: Νέοι άνεργοι, O: Δραστηριότητες παροχής υπηρεσιών υπέρ του κοινωνικού ή ατομικού χαρακτήρα, P: Ιδιωτικά νοικοκυριά που απασχολούν οικιακό προσωπικό, Q: Ετερόδοκοι οργανισμοί και όργανα, X: μη δυνάμει να καταταγούν κατά κλάδο, Total: Σύνολο

Γράφημα 4.6.2, Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ

1: Γεωργία, δασοκομία και αλιεία, 2: Ορυχεία και λατομεία, 3: Μεταποίηση, 4: Παροχή ηλεκτρικού ρεύματος, φυσικού αερίου, ατμού και κλιματισμού, 5: Παροχή νερού, επεξεργασία λυμάτων, διαχείριση αποβλήτων και δραστηριότητες εξυγίανσης, 6: Κατασκευές, 7: Χονδρικό και λιανικό εμπόριο-επισκευή μηχανοκίνητων οχημάτων και μοτοσυκλετών, 8: Μεταφορά και αποθήκευση, 9: Δραστηριότητες υπηρεσιών παροχής καταλύματος και υπηρεσιών εστίασης, 10: Ενημέρωση και επικοινωνία, 11: Χρηματοπιστωτικές και ασφαλιστικές δραστηριότητες, 12 : Διαχείριση ακίνητης περιουσίας, 13: Επαγγελματικές, επιστημονικές και τεχνικές δραστηριότητες, 14: Διοικητικές και υποστηρικτικές δραστηριότητες, 15: Δημόσια διοίκηση και άμυνα-υποχρεωτική κοινωνική ασφάλιση, 16: Εκπαίδευση, 17: Δραστηριότητες σχετικές με την ανθρώπινη υγεία και την κοινωνική μέριμνα, 18: Τέχνες, διασκέδαση και ψυχαγωγία, 19: Άλλες δραστηριότητες παροχής υπηρεσιών, 20: Δραστηριότητες νοικοκυριών ως εργοδοτών-μη διαφοροποιημένες δραστηριότητες νοικοκυριών, 21: Δραστηριότητες ετερόδικων οργανισμών και φορέων.

4.7 Αγροτική ανάπτυξη και καλλιέργειες

4.7.1 Η διαμόρφωση της αγροτικής παραγωγής βάσει της διάρθρωσης των εκτάσεων

Προτού παρατεθεί η ανάλυση των γραφημάτων, πρέπει να αναφερθεί πως δεν ήταν εφικτή η άμεση σύγκριση των στοιχείων της απογραφής των καλλιεργούμενων εκτάσεων μεταξύ των ετών 1991, 1999-2000, 2010, 2011 και 2012, καθώς η κατηγοριοποίηση αυτών ήταν διαφορετική. Ως χαρακτηριστικό παράδειγμα αναφέρονται οι εκτάσεις σε αγρανάπαυση οι οποίες στη γεωργική απογραφή των ετών 1991 και 1999-2000 είναι καταχωρημένες στις λοιπές εκτάσεις ενώ στις απογραφές που ακολούθησαν (2010, 2011, 2012) ανήκουν στο σύνολο των αροτραίων καλλιεργειών. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα η αύξηση των εκτάσεων σε αγρανάπαυση να αποτυπώνεται στην αύξηση του συνόλου των αροτραίων εκτάσεων, χωρίς αυτό να σημαίνει πως αυξάνονται οι πραγματικά καλλιεργούμενες εκτάσεις.

Ένα γενικό συμπέρασμα που μπορεί να διεξαχθεί για την αγροτική παραγωγή του Δήμου Μαραθώνος είναι πως ύστερα από το έτος απογραφής 1991 (Γράφημα 4.7.1), κατά το οποίο προηγούνταν οι δενδρώδεις καλλιέργειες, στα επόμενα χρόνια το μεγαλύτερο μέρος των καλλιεργούμενων εκτάσεων καταλάμβαναν σταθερά οι αροτραίες καλλιέργειες (φυτά μεγάλης καλλιέργειας, κηπευτική γη, θερμοκήπια, εμπορικοί ανθόκηποι και σπορεία) –ή εναλλακτικά οι ετήσιες καλλιέργειες για τα έτη 1999-2000.

Ειδικότερα, στο γράφημα που αναπαριστά τις καλλιεργούμενες και λοιπές εκτάσεις του Μαραθώνα ύστερα από την απογραφή γεωργίας και κτηνοτροφίας των ετών 1991 και 1999-2000 (Γράφημα 4.7.1) φαίνεται πως αν και συγκριτικά με τις υπόλοιπες καλλιέργειες προηγούνται οι ετήσιες, η κατηγορία των καλλιεργειών που σημείωσε τη μεγαλύτερη άνοδο στη δεκαετία που μεσολάβησε μεταξύ των ετών 1991 και 2001 είναι οι δενδρώδεις. Πιο συγκεκριμένα, το 1991 οι εκτάσεις των δενδρωδών καλλιεργειών ήταν ίσες με 2.712 στρέμματα ενώ την περίοδο 1990-2000 ήταν ίσες με 6373,4 στρέμματα, η μεταβολή αυτή ισοδυναμεί με ποσοστιαία αύξηση της τάξεως του 135% (Πίνακας 4.7.1). Από την άλλη πλευρά, τη μεγαλύτερη μείωση επέδειξαν οι καλλιεργούμενες εκτάσεις αμπέλου και σταφιδαμπέλου, οι οποίες στη δεκαετία αυτή από τα 835 στρέμματα περιορίστηκαν στα 481,6 στρέμματα (-42,32%) (Γράφημα 4.7.1, Πίνακας 4.7.1). Τέλος, σημαντική άνοδο επέδειξαν οι λοιπές εκτάσεις, οι οποίες περιλαμβάνουν τα λιβάδια, τους βοσκοτόπους, τους οικογενειακούς λαχανόκηπους, τα φυτώρια καθώς και εκτάσεις σε αγρανάπαυση. Έτσι από τα 302 στρέμματα ανήλθαν στα 885,5 στρέμματα (Γράφημα 4.7.1).

Γράφημα 4.7.1, Πηγή ΕΛΣΤΑΤ

Πίνακας 4.7.1: Μεταβολές των εκμεταλλεύσεων μεταξύ των ετών απογραφής 1991 και 2001

Καλλιεργούμενες εκτάσεις	%Διαφορά 1991-2001
Ετήσιες καλλιέργειες	45,18
Δενδρώδεις καλλιέργειες	135
Αμπέλια και σταφιδάμπελα	-42,32
Λοιπές εκτάσεις	193

Αυτό το οποίο παρατηρείται μέσα από τη στατιστική έρευνα (Γράφημα 4.7.2) είναι πως κατά τη διάρκεια της τριετίας από το 2010 έως και το 2012 διατηρείται σταθερό το σύνολο των καλλιεργούμενων εκτάσεων στα 30.757 στρέμματα, ωστόσο σημειώνονται μικρές μεταβολές στις καλλιέργειες αμπέλου και σταφιδαμπέλου όπως επίσης και στις εκτάσεις που βρίσκονται σε αγρανάπαυση από ένα έως και πέντε έτη. Πιο συγκεκριμένα, από το έτος γεωργικής απογραφής 2010 έως το 2012 οι εκτάσεις αμπέλων και σταφιδαμπέλων από τα 910 στρέμματα μειώθηκαν στα 610 στρέμματα. Ταυτόχρονα, παρατηρήθηκε μία ελαφριά αύξηση στο σύνολο των αροτραίων καλλιεργειών η οποία οφείλεται στην αύξηση των εκτάσεων που βρίσκονται σε αγρανάπαυση από τα 5.840 στρέμματα (2010) στα 6140 (2012). Συνεπώς, οι απώλειες των εκτάσεων αμπέλου και σταφιδαμπέλου ερμηνεύονται ως περισσότερες εκτάσεις σε αγρανάπαυση.

Γράφημα 4.7.2, Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ

Το σύνολο των αροτραίων καλλιεργειών διαμορφώνεται από:

- Τα φυτά μεγάλης καλλιέργειας που καταλαμβάνουν σταθερά έκταση ίση με 1900 στρέμματα.
- Την κηπευτική γη, τα θερμοκήπια, τους εμπορικούς ανθόκηπους και τα σπορεία που καταλαμβάνουν σταθερά έκταση ίση με 16.380 στρέμματα.

- Τις εκτάσεις που βρίσκονται σε αγρανάπαυση από ένα έως και πέντε έτη, οι οποίες στη διάρκεια της τριετίας έχουν διαμορφωθεί ακολούθως: 5.840 στρέμματα (2010), 5.940 στρέμματα (2011), 6.140 στρέμματα (2012).

4.7.2 Ύψος παραγωγής και παραγόμενα προϊόντα Δημοτικής Ενότητας Μαραθώνος

Στη συνέχεια ακολουθεί κατάλογος γεωργικών προϊόντων που καλλιεργήθηκαν καθώς επίσης το ύψος της παραγόμενης ποσότητάς τους στη Δημοτική ενότητα Μαραθώνα τις χρονιές 2010, 2011 και 2012, σύμφωνα με τη γεωργική απογραφή της ΕΛΣΤΑΤ (Πίνακας 4.7.2).

Πίνακας 4.7.2: Γεωργική παραγωγή για τα έτη 2010, 2011, 2012

ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ ΕΙΔΟΥΣ	ΓΕΩΡΓΙΚΗ ΠΑΡΑΓΩΓΗ (σε τόνους)		
	2010	2011	2012
Σιτάρι σκληρό	200000	180000	180000
Κριθάρι	20000	10000	10000
Βρώμη	2000	2000	2000
Κριθάρι για σανό	40000	40000	40000
Βρώμη για σανό	35000	35000	35000
Βίκος για σανό	40000	40000	40000
Καρπούζια	25000	25000	25000
Πεπόνια	20000	20000	20000
Πατάτες άνοιξης	30000	40000	40000
Πατάτες καλοκαιρινές	30000	30000	30000
Λάχανα	3090000	3090000	3190000
Κουνουπίδια	2610000	2610000	2610000
Σπανάκι	1800000	1800000	1800000
Πράσα	1700000	1700000	1700000
Κρεμμύδια ξερά	70000	70000	70000
Αρακάς χλωρός	22500	22500	22600
Μαρούλια	7200000	7200000	6800000
Λουπά (μαϊντανός, άνηθος κ.λ.π.)	0	0	100000
Αντίδια και ραδίκια	2400000	2400000	2400000
Τομάτες επιτραπέζιες για νωπή χρήση, υπαίθρου	4400000	4400000	3800000
Τομάτες επιτραπέζιες για νωπή χρήση, υπό κάλυψη(θερμοκήπια)	3600000	3600000	3600000
Φασολάκια χλωρά	430000	430000	430000
Κολοκυθάκια	4000000	4000000	4000000
Αγγούρια υπαίθρου	1200000	1200000	1200000
Αγγούρια υπό κάλυψη(θερμοκήπια)	1800000	1600000	1800000
Μελιτζάνες υπαίθρου	900000	900000	900000
Αγκινάρες	1500000	1500000	1500000
Ελαιόδενδρα για ελιές ελαιοποιήσεως	800000	1200000	1200000
Ελαιόδενδρα για ελιές βρώσιμες	0	0	0
Λεμονιές	100000	100000	100000
Πορτοκαλιές	30000	82500	82500
Μανταρινιές	8000	30000	36000
Αχλαδιές	2000	2000	2000
Βερικοκιές	1500	1500	1500
Συκιές για νωπά σύκα	2000	2000	2000
Αμυγδαλιές	5000	5000	5000

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ

Παρατηρώντας τις παραγόμενες ποσότητες ανά είδος, διαπιστώνονται πολύ μικρές διακυμάνσεις στο ύψος της παραγωγής. Στα φυτά μεγάλης καλλιέργειας (σιτάρι, κριθάρι, βίκος, βρώμη) δεν έχει σημειωθεί καμία μεταβολή καθ' όλη την τριετία, με εξαίρεση το κριθάρι το οποίο από το 2011 και έπειτα κυμαινόταν στους 10.000 τόνους ετησίως από τους 20.000 τόνους που καταγράφηκαν το 2010. Στα

κηπευτικά, με εξαίρεση το μαρούλι του οποίου η παραγωγή μειώθηκε κατά 5,5% το 2012, η παραγωγή διατηρείται σταθερή και σε ορισμένες περιπτώσεις ελαφρώς αυξημένη. Επιπλέον, κατά τη γεωργική απογραφή του 2012 καταχωρήθηκαν στον κατάλογο των καλλιεργούμενων ειδών νέα κηπευτικά-αρωματικά προϊόντα, λ.χ. άνηθος και μάραθος. Τέλος, στις δενδρώδεις καλλιέργειες μεγάλη άνοδο στην παραγωγή σημείωσαν οι πορτοκαλιές (+175%), οι μανταρινιές (+350%) και τα ελαιόδενδρα για ελιές ελαιοποιήσεως (+50%) από το 2010 έως και το 2012.

Εν γένει, τα φυλλώδη λαχανικά –όπως το πράσο, το σπανάκι, το λάχανο και το κουνουπίδι- παρουσιάζουν πολύ υψηλότερα επίπεδα ετήσιας παραγωγής συγκριτικά με τις υπόλοιπες κατηγορίες καλλιεργούμενων ειδών (δηλαδή τα φυτά μεγάλης καλλιέργειας και τις δενδρώδεις καλλιέργειες) αλλά και άλλα κηπευτικά είδη. Οι μεταβολές στο ύψος της παραγόμενης ποσότητας (π.χ. μαρούλι), καθώς επίσης και η καταγραφή νέων καλλιεργούμενων ειδών (π.χ. άνηθος και μάραθος) μπορεί να οφείλεται στις αλλαγές των προτιμήσεων των καταναλωτών και κατ' επέκταση την μείωση ή την αύξηση της εμπορικότητας των παραγόμενων ειδών.

4.7.3 Σύγκριση κτηνοτροφικών και γεωργικών εκμεταλλεύσεων μεταξύ των ετών απογραφής 1991 και 2001

Στον παρακάτω πίνακα (Πίνακας 4.7.3) παρατίθενται τα αποτελέσματα της βασικής έρευνας για τη διάρθρωση των γεωργικών και κτηνοτροφικών εκμεταλλεύσεων μεταξύ των ετών απογραφής γεωργίας και κτηνοτροφίας 1991 και 2001.

Παρατηρώντας το σύνολο των εκτάσεων μεταξύ αυτών των δύο περιόδων διαπιστώνεται μία μείωση της τάξεως του 16,4% στον αριθμό των εκμεταλλεύσεων και μία ταυτόχρονη αύξηση των αξιοποιούμενων εκτάσεων της τάξεως του 69%. Συνεπώς, ναι μεν μειώθηκε ο αριθμός των εκμεταλλεύσεων, όμως μεγάλωσε το μέγεθος των εκτάσεων που καλλιεργούνται ή και χρησιμοποιούνται στην κτηνοτροφία. Ως προς το σύνολο των εκτάσεων, το ποσοστό που καταλαμβάνουν οι αμιγώς γεωργικές το έτος 2001 (72,4%) είναι χαμηλότερο από αυτό που καταλάμβαναν το 1991 (79,7% του συνόλου των εκτάσεων), ενώ είναι αυξημένο το ποσοστό επί του συνόλου των εκτάσεων που καταλαμβάνουν οι μικτές (γεωργικές και κτηνοτροφικές) εκτάσεις –το 1991 ήταν ίσο με 20,2% και το 2001 ήταν ίσο με 27,2%. Τέλος οι αμιγώς κτηνοτροφικές εκτάσεις καταλαμβάνουν διαχρονικά χαμηλό ποσοστό επί του συνόλου των εκτάσεων (1991: 0,2%, 2001: 0,4%).

Συγκρίνοντας τα μεγέθη των αμιγώς γεωργικών και αμιγώς κτηνοτροφικών εκτάσεων, μπορεί να διεξαχθεί το συμπέρασμα πως οι εκτάσεις που αξιοποιούνται στη γεωργική παραγωγή είναι πολύ περισσότερες και μεγαλύτερες συγκριτικά με αυτές που καταλαμβάνει η κτηνοτροφία. Πιο συγκεκριμένα, το 2001 οι αμιγώς γεωργικές εκμεταλλεύσεις, παρά τη μείωσή τους κατά 16,5%, ήταν ίσες με 809 ενώ οι αμιγώς κτηνοτροφικές εκμεταλλεύσεις ήταν ίσες με 11. Επιπλέον, όσον αφορά το μέγεθος των εκτάσεων, οι αμιγώς γεωργικές εκτάσεις αυξήθηκαν από το 1991 κατά 53,6% και ήταν ίσες με 10935,5 στρέμματα, ενώ οι αμιγώς κτηνοτροφικές εκτάσεις παρά την σημαντική αύξησή τους (332,1%) καταλάμβαναν πολύ μικρότερη έκταση από τις αμιγώς γεωργικές (60,5 στρέμματα).

Πίνακας 4.7.3: Διάρθρωση γεωργικών και κτηνοτροφικών εκμεταλλεύσεων

Περιγραφή εκτάσεων	Εκμεταλλεύσεις			Εκτάσεις (στρεμ.)		
	1991	2001	% Διαφορά	1991	2001	% Διαφορά
Σύνολο Εκτάσεων	1098	918	-16,4	8936	15103,8	69,0
Μικτές (γεωργικές και κτηνοτροφικές)	110 (10%)	98 (10,7%)	-10,9	1804 (20,2%)	4107,8 (27,2%)	127,7
Αμιγώς γεωργικές	969 (88,3%)	809 (88,1%)	-16,5	7118 (79,7%)	10935,5 (72,4%)	53,6
Αμιγώς κτηνοτροφικές	19 (1,7%)	11 (1,2%)	-42,1	14 (0,2%)	60,5 (0,4%)	332,1

ΠΗΓΗ: ΕΛΣΤΑΤ

Τα στοιχεία των απογραφών γεωργίας και κτηνοτροφίας των ετών 1991 και 2001 καταδεικνύουν πως στο Δήμο Μαραθώνα, για εκείνη τη δεκαετία τουλάχιστον, η αγροτική δραστηριότητα υποστηρίζεται σε μεγαλύτερο βαθμό από τη γεωργία και όχι από την κτηνοτροφία.

Κεφάλαιο 5 Μεθοδολογία

5.1 Μεθοδολογία της εμπειρικής έρευνας

Η περιπτώσιολογική μελέτη για τη διερεύνηση της ανθεκτικότητας του περιαστικού αγροτικού χώρου έναντι των πιέσεων των σύγχρονων αγρο-διατροφικών συστημάτων πραγματοποιήθηκε στη Δημοτική Ενότητα Μαραθώνος του Δήμου Μαραθώνος, όπως αυτή ορίζεται από τον αυτοδιοικητικό νόμο «Καλλικράτης» (ΦΕΚ Α΄ 87/2010).

Για τη διεξαγωγή αυτής έγινε ποιοτική έρευνα με τη δειγματοληψία χιονοστιβάδας (snowball sample). Η ποιοτική έρευνα επιλέχθηκε έναντι της ποσοτικής, καθώς παρείχε μεγαλύτερη ευελιξία στη διαδικασία της συνέντευξης με τη δυνατότητα διαφοροποίησης ή και προσαρμογής των ερωτημάτων βάσει της τροπής και της δυναμικής της συζήτησης. Επιπλέον, η ποιοτική έρευνα έδωσε το περιθώριο περαιτέρω εμβάθυνσης και επεξήγησης των απαντήσεων και των απόψεων που διατυπώθηκαν από τους ερωτώμενους. Τέλος, το χρονικό πλαίσιο εντός του οποίου εκπονήθηκε η εμπειρική έρευνα ήταν αρκετά περιορισμένο, με αποτέλεσμα να μην είναι εφικτό να ερωτηθεί μεγάλος πληθυσμός (δείγμα) -κάτι που αποτελεί απαραίτητη προϋπόθεση στην περίπτωση της ποσοτικής έρευνας.

Όσον αφορά τη δειγματοληπτική μέθοδο που εφαρμόστηκε (δειγματοληψία χιονοστιβάδας), αυτή η μέθοδος επιλέγεται όταν είναι δύσκολο να εντοπισθεί ο υπό έρευνα πληθυσμός (Κυριαζή, Ν., 2002), δηλαδή όταν το δειγματοληπτικό πλαίσιο είναι ανύπαρκτο και ο ερευνητής εντοπίζοντας μία περίπτωση και μελετώντας την στο πεδίο αντλεί πληροφορίες και προσεγγίζει άλλες παρόμοιες περιπτώσεις (Δαουτόπουλος, Γ.Α., 2002). Στο πρώτο στάδιο επιλέγονται άτομα με προκαθορισμένα χαρακτηριστικά, όπως π.χ. χρήστες ναρκωτικών που συμμετέχουν σε πρόγραμμα αποτοξίνωσης. Τα άτομα αυτά δίνουν τα ονόματα άλλων χρηστών, οι οποίοι περιλαμβάνονται στην έρευνα στο επόμενο στάδιο και, στη συνέχεια, συστήνουν στον ερευνητή άλλους χρήστες κ.ο.κ. (Κυριαζή, Ν., 2002). Στην προκειμένη περίπτωση ως σημείο αφετηρίας της ποιοτικής έρευνας λειτούργησε ο Αγροτικός Σύλλογος Μαραθώνος. Έτσι τα πρώτα άτομα που συμμετείχαν στην έρευνα ήταν παραγωγοί-μέλη του Αγροτικού Συλλόγου. Αυτά στη συνέχεια έδωσαν στοιχεία για άλλους παραγωγούς καθώς επίσης και φορείς του Δήμου και της

Περιφέρειας που θα μπορούσαν να ερωτηθούν πάνω σε ζητήματα που έχριζαν διερεύνησης.

Κεντρικό ερώτημα της έρευνας που διεξάχθηκε ήταν η αντίληψη των πιέσεων που δέχονται οι παραγωγοί από τα σύγχρονα αγρο-διατροφικά συστήματα. Όπως έχει ήδη αναλυθεί στη βιβλιογραφική έρευνα (κεφάλαιο 3), τα αγρο-διατροφικά συστήματα αποτελούνται από ένα σύνολο δραστηριοτήτων και σχέσεων που αλληλεπιδρούν, ώστε να καθορίσουν τι και πόσο, με ποια μέθοδο και για ποιον η τροφή παράγεται, επεξεργάζεται, διανέμεται και καταναλώνεται (Fine, 1998). Στα σύγχρονα αγρο-διατροφικά συστήματα ο τομέας του λιανικού εμπορίου, ο οποίος εκφράζεται κατά κύριο λόγο μέσα από τα σουπερμάρκετ, έχει αποκτήσει ρυθμιστικό και αρκετές φορές καθοριστικό ρόλο στις σχέσεις αυτές και κατ' επέκταση στις ισορροπίες που δημιουργούνται στην αλυσίδα εφοδιασμού των γεωργικών ειδών. Για το λόγο αυτό οι πιέσεις που δέχονται οι παραγωγοί από τα αγρο-διατροφικά συστήματα εξετάστηκαν πάνω στη συναλλακτική σχέση των παραγωγών και των σουπερμάρκετ.

Προκειμένου αφενός να διαπιστωθεί εάν οι πιέσεις που ασκούν τα σουπερμάρκετ αποτελούν υπαρκτό πρόβλημα για τις αγροτικές εκμεταλλεύσεις της περιοχής του Μαραθώνα και αφετέρου να αναδειχθούν οι πιθανές διαφορές απόψεων ως προς το ζήτημα αυτό, το προς εξέταση δείγμα χωρίστηκε στις τρεις ακόλουθες ομάδες: στους παραγωγούς της Δημοτικής Ενότητας Μαραθώνος, στους καταναλωτές και ιδιοκτήτες επιχειρήσεων εστίασης του Δήμου Μαραθώνος και στους ρυθμιστές (φορείς του Δήμου Μαραθώνος και της Περιφέρειας Ανατολικής Αττικής). Αντίστοιχος με τον αριθμό των ομάδων ήταν και ο αριθμός των ερωτηματολογίων που συντάχθηκαν:

- Το Ερωτηματολόγιο Α αφορούσε τους παραγωγούς της Δημοτικής Ενότητας Μαραθώνος.
- Το Ερωτηματολόγιο Β αφορούσε τους κατοίκους καθώς και τις επιχειρήσεις εστίασης του Δήμου Μαραθώνος, και τέλος,
- Το Ερωτηματολόγιο Γ αφορούσε τους φορείς του Δήμου Μαραθώνος και της Περιφέρειας Ανατολικής Αττικής που έχουν ρυθμιστικό ρόλο στην εν λόγω περιοχή.

Τα ερωτηματολόγια της παρούσας έρευνας περιελάμβαναν ερωτήσεις ανοιχτού τύπου, καθότι η έρευνα είναι ποιοτική. Η συμπλήρωση των ερωτηματολογίων πραγματοποιήθηκε μέσω συνεντεύξεων οι οποίες έγιναν είτε δια ζώσης είτε τηλεφωνικά.

Δευτερεύοντα ζητήματα τα οποία εξετάστηκαν μέσω των ερωτηματολογίων αυτών ήταν: η αντίληψη των καταναλωτών και των ιδιοκτητών επιχειρήσεων εστίασης ως προς τις πιέσεις που μπορεί να δέχονται οι ίδιοι από τα σουπερμάρκετ, η αντίληψη των καταναλωτών, των ιδιοκτητών των επιχειρήσεων εστίασης και των ρυθμιστών του Δήμου Μαραθώνος της σημασία της γεωργικής δραστηριότητας για την ανάπτυξη της περιοχής, η άσκηση της γεωργίας στον περιριαστικό χώρο και οι συνεπακόλουθες επιπτώσεις στη ζωή των παραγωγών και των κατοίκων του Μαραθώνα και τέλος ο ρόλος του Δήμου και της Περιφέρειας στη γεωργική ανάπτυξη της υπό μελέτη περιοχής.

Πέρα από τους παραγωγούς, έχει διαπιστωθεί πως πιέσεις από τα σύγχρονα αγρο-διατροφικά συστήματα δέχονται και άλλα μέρη που ανήκουν στην αγρο-διατροφική αλυσίδα, όπως είναι οι καταναλωτές και οι επιχειρήσεις εστίασης. Οι πιέσεις που δέχονται οι ομάδες αυτές σχετίζονται περισσότερο με το εύρος των επιλογών ως προς τα προϊόντα που μπορούν να αγοράσουν και τις τιμές διάθεσης αυτών. Όπως έχει προαναφερθεί σε προηγούμενο κεφάλαιο (κεφάλαιο 3), τα σουπερμάρκετ, εξαιτίας της μεγάλης αγοραστικής δύναμης που διαθέτουν μπορούν εύκολα να καθοδηγήσουν και να περιορίσουν τις επιλογές των πελατών τους (καταναλωτές και επιχειρήσεις), αλλά και να διαμορφώσουν εκείνα τις τελικές τιμές στα ράφια των καταστημάτων τους.

Τα υπόλοιπα ερωτήματα που εξετάστηκαν κατά την εμπειρική έρευνα, τέθηκαν προκειμένου οι πιέσεις που ασκούν τα σύγχρονα αγρο-διατροφικά συστήματα αλλά και η ανθεκτικότητα του περιαστικού αγροτικού χώρου απέναντι σε αυτές τις πιέσεις να περιγραφούν και να τεκμηριωθούν καλύτερα μέσα από μία βαθύτερη κατανόηση του χώρου. Λόγου χάρι, οι πιέσεις που μπορεί να δέχονται οι παραγωγοί από τα σουπερμάρκετ θα είναι πολύ πιο αισθητές και αντιληπτές τόσο στην κοινή γνώμη όσο και στους φορείς του Δήμου και της Περιφέρειας, αν η γεωργία αποτελεί σημαντική δραστηριότητα για την τοπική ανάπτυξη της περιοχής του Μαραθώνα. Επιπλέον, η εγγύτητα του χώρου (περιαστική περιοχή) σε σχέση με το αστικό κέντρο μπορεί να δώσει απαντήσεις για στρατηγικές αποφάσεις των παραγωγών που ενδέχεται να προσδίδουν ανθεκτικότητα στις εκμεταλλεύσεις τους και γενικότερα στο σύνολο του περιαστικού αγροτικού χώρου.

Των συνεντεύξεων προηγήθηκαν προπαρασκευαστικές και διερευνητικές συζητήσεις με κάτοικο της Δημοτικής Ενότητας Μαραθώνος και με τον πρόεδρο και τη γραμματέα του Αγροτικού Συλλόγου Μαραθώνος. Οι συζητήσεις αυτές έγιναν προκειμένου να σχηματισθεί μία γενική εικόνα της γεωργικής δραστηριότητας της περιοχής και της νοοτροπίας των αγροτών. Η συμβολή αυτών ήταν αρκετά σημαντική για τη σύνταξη των ερωτηματολογίων και την κατανόηση και την ερμηνεία της συμπεριφοράς των παραγωγών.

Στη συνέχεια επεξηγούνται αναλυτικά η διάρθρωση και οι στόχοι των ερωτηματολογίων Α, Β και Γ, και παρατίθενται στοιχεία σχετικά με το χρονικό και το χωρικό πλαίσιο εντός του οποίου πραγματοποιήθηκαν οι συνεντεύξεις.

5.2 Ερωτηματολόγιο Α

Η πρώτη κατηγορία ερωτηματολογίων απευθυνόταν αποκλειστικά στους παραγωγούς της γεωργίας. Ο κλάδος της κτηνοτροφίας και οι κτηνοτρόφοι εξαιρέθηκαν από την εν λόγω μελέτη αφενός για οικονομία χρόνου και αφετέρου επειδή η αγροτική ανάπτυξη του Μαραθώνα στηρίζεται σε πολύ μεγάλο βαθμό στη γεωργική παραγωγή και όχι τόσο στην κτηνοτροφία.

5.2.1 Διάρθρωση ερωτηματολογίου Α

Το ερωτηματολόγιο Α αποτελούνταν από επτά θεματικές ενότητες:

Τα προσωπικά στοιχεία του ερωτώμενου

Η ενότητα αυτή περιλάμβανε ερωτήσεις σχετικές με: την ταυτότητα, την ηλικία, το επίπεδο εκπαίδευσης, την οικογενειακή κατάσταση, τα χρόνια ενασχόλησης με το γεωργικό επάγγελμα και την ύπαρξη κάποιας άλλης πηγής εισοδήματος πέραν της γεωργίας για τον ερωτώμενο.

Τα διαρθρωτικά στοιχεία της εκμετάλλευσης

Η ενότητα αυτή περιλάμβανε ερωτήσεις σχετικά με: την έκταση της καλλιεργούμενης γης, το ιδιοκτησιακό καθεστώς της γης, τα προϊόντα που καλλιεργούνται, τις μεθόδους (συμβατική, ολοκληρωμένη, βιολογική) και τις τεχνικές (υπαίθριες ή υπό κάλυψη καλλιέργειες) που εφαρμόζονται στο χωράφι, το βαθμό εκμηχάνισης των εργασιών στο χωράφι, τον αριθμό των απασχολούμενων στην αγροτική εκμετάλλευση καθώς επίσης και τη συμμετοχή μελών της οικογένειας στις αγροτικές εργασίες.

Την αγρο-διατροφική αλυσίδα

Η ενότητα αυτή περιλάμβανε ερωτήσεις σχετικά με: τα κριτήρια επιλογής και εναλλαγής των καλλιεργειών στις εκμεταλλεύσεις, τους τρόπους διάθεσης των γεωργικών τους προϊόντων και τα κριτήρια επιλογής αυτών των τρόπων, τις συνθήκες συνεργασίας των παραγωγών με τα σουπερμάρκετ (λ.χ. συνέπεια πληρωμών από τα σουπερμάρκετ στους παραγωγούς και προδιαγραφές που πρέπει να πληρούν οι τελευταίοι).

Τη συλλογική δράση

Η ενότητα αυτή περιλάμβανε ερωτήσεις σχετικά με: την οργάνωση των παραγωγών σε ομάδες παραγωγών, τη λειτουργία του συνεταιρισμού Μαραθώνα.

Τη διαφοροποίηση

Η ενότητα αυτή εξέταζε τυχόν ενέργειες των αγροτών του Μαραθώνα με σκοπό τη διαφοροποίηση και την αύξηση της ανταγωνιστικότητας των προϊόντων τους. Ως τέτοιες ενέργειες θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν η τυποποίηση, η μεταποίηση των γεωργικών προϊόντων, όπως επίσης οι εναλλακτικοί τρόποι διάθεσης των προϊόντων αυτών (λ.χ. απευθείας διάθεση στο χωράφι).

Τις παρεμβάσεις και τα κίνητρα που δίδονται από τις πολιτικές της Κοινής Αγροτικής Πολιτικής

Στην ενότητα αυτή τέθηκαν ερωτήματα σχετικά με τη στήριξη και την ενθάρρυνση των παραγωγών για την άσκηση της γεωργικής τους δραστηριότητας από την Κοινή Αγροτική Πολιτική.

Τις γενικές ερωτήσεις

Στην τελευταία ενότητα ερωτήσεων επιχειρήθηκε να διερευνηθεί: κατά πόσο η οικονομική κρίση έχει επηρεάσει το γεωργικό εισόδημα των παραγωγών του Μαραθώνα, καθώς επίσης κατά πόσο η εγγύτητα της περιαστικής περιοχής του Μαραθώνα στο αστικό κέντρο της Αθήνας επηρεάζει τους παραγωγούς στη διαδικασία λήψης αποφάσεων τόσο για την εκμετάλλευσή τους όσο και για την οικογένεια.

5.2.2 Στόχος ερωτηματολογίου Α

Στόχος αυτής της κατηγορίας ερωτηματολογίων ήταν η καταγραφή της αντίληψης των παραγωγών ως προς τις πιέσεις που δέχονται από τα σύγχρονα αγρο-διατροφικά συστήματα μέσα από το παράδειγμα των σουπερμάρκετ. Πιο συγκεκριμένα, με τις ερωτήσεις που τέθηκαν στους παραγωγούς κατά τη διάρκεια των συνεντεύξεων επιχειρήθηκε να σχηματισθεί μία συνολική εικόνα ως προς τη στρατηγική επιβίωσης και οργάνωσης των αγροτικών εκμεταλλεύσεων των ερωτώμενων, ώστε να διαπιστωθεί εάν οι τελευταίοι επηρεάζονται από την ανάμιξη των σουπερμάρκετ στη λιανική πώληση των οπωροκηπευτικών προϊόντων, με ποιον τρόπο επηρεάζονται και πώς αντιδρούν.

Η ανάλυση των απαντήσεων των παραγωγών στα ερωτηματολόγια αυτά πρόκειται να δώσει απαντήσεις στο ερευνητικό πρόβλημα της παρούσας μεταπτυχιακής εργασίας για την ανθεκτικότητα του περιαστικού αγροτικού χώρου έναντι των πιέσεων των σύγχρονων αγρο-διατροφικών συστημάτων αποκλειστικά για την περιαστική περιοχή του Μαραθώνα. Οι μηχανισμοί ανθεκτικότητας που αναπτύσσει ο κάθε χώρος είναι μοναδικοί, καθώς καθορίζονται από κοινωνικά, οικονομικά και περιβαλλοντικά χαρακτηριστικά που δεν είναι ενιαία για όλους τους χώρους. Εν τέλει, τα συμπεράσματα της έρευνας δεν μπορούν να γενικευτούν για όλες τις περιαστικές περιοχές με αγροτική ανάπτυξη.

5.2.3 Χρονικό και χωρικό πλαίσιο διεξαγωγής συνεντεύξεων

Συνολικά ρωτήθηκαν εννέα παραγωγοί γεωργικών εκμεταλλεύσεων από τη Δημοτική Ενότητα Μαραθώνος. Όλες οι συνεντεύξεις που απευθύνονταν στους παραγωγούς έγιναν δια ζώσης με τη βοήθεια μαγνητοφώνου. Τρεις εξ' αυτών έλαβαν χώρα στις οικίες των παραγωγών, ενώ οι υπόλοιπες πραγματοποιήθηκαν αυθημερόν στον Αγροτικό Σύλλογο Μαραθώνος, που βρίσκεται στον οικισμό του Μαραθώνα. Σημαντική υπήρξε η βοήθεια του προέδρου και της γραμματέως του Αγροτικού Συλλόγου για τη συγκέντρωση των παραγωγών στο χώρο αυτό και τη λήψη πρόσθετων πληροφοριών με τη μορφή συζητήσεως. Οι ημερομηνίες κατά τις οποίες λήφθηκαν οι συνεντεύξεις είναι οι ακόλουθες:

- Στις 22.07.2015: συνεντεύξεις με έξι παραγωγούς στον Αγροτικό Σύλλογο Μαραθώνος.
- Στις 6.08.2015: συνεντεύξεις με δύο παραγωγούς στον κάμπο του Μαραθώνα.
- Στις 9.08.2015: συνέντευξη με έναν παραγωγό στον κάμπο του Μαραθώνα.

5.2.4 Αδυναμίες και εμπόδια

Σημαντικό εμπόδιο που προέκυψε κατά τη διεξαγωγή της εμπειρικής μελέτης ήταν η δυσκολία εξεύρεσης παραγωγών διαθέσιμων και πρόθυμων να απαντήσουν στο ερωτηματολόγιο. Βασικότερη αιτία του προβλήματος αυτού ήταν η δυσπιστία των παραγωγών απέναντι στις προθέσεις της έρευνας.

5.3 Ερωτηματολόγιο Β

Η δεύτερη κατηγορία ερωτηματολογίων απευθυνόταν στους καταναλωτές-κατοίκους και στις επιχειρήσεις εστίασης του Δήμου Μαραθώνα που συνεργάζονται με τους παραγωγούς.

5.3.1 Διάρθρωση ερωτηματολογίου Β

Το ερωτηματολόγιο Β αποτελούνταν από επτά θεματικές ενότητες:

Τα προσωπικά στοιχεία του ερωτώμενου

Στην ενότητα αυτή τέθηκαν ερωτήματα σχετικά με: την ταυτότητα, την ηλικία, την επαγγελματική ιδιότητα, το όνομα της επιχείρησης (στην περίπτωση που το ερωτηματολόγιο απευθυνόταν σε επιχείρηση εστίασης), την οικογενειακή κατάσταση καθώς επίσης και την ενδεχόμενη ενασχόληση του ερωτώμενου με τη γεωργία.

Την αντίληψη των πιέσεων που δέχονται οι παραγωγοί από τα σύγχρονα αγρο-διατροφικά συστήματα

Η ενότητα αυτή εξέταζε κατά πόσο οι καταναλωτές και οι ιδιοκτήτες των επιχειρήσεων εστίασης έχουν επίγνωση των πιέσεων που μπορεί να ασκούν τα σουπερμάρκετ στους παραγωγούς του Μαραθώνα ή και σε παραγωγούς από άλλες περιοχές: στις προδιαγραφές που πρέπει να τηρούνται κατά την παραγωγή των γεωργικών ειδών, στις τιμές πώλησης των προϊόντων στα σουπερμάρκετ, στις συνθήκες πληρωμών και συναλλαγής μεταξύ παραγωγών και σουπερμάρκετ.

Τις προσωπικές προτιμήσεις

Οι ερωτήσεις αυτής της ενότητας σχετίζονταν με τις προτιμήσεις των καταναλωτών και των ιδιοκτητών επιχειρήσεων εστίασης ως προς τις αγορές που διαλέγουν για να προμηθευτούν τα γεωργικά προϊόντα τους για οικιακή και επαγγελματική χρήση, αντίστοιχα. Οι ερωτώμενοι κλήθηκαν να απαριθμήσουν τα πλεονεκτήματα και τα μειονεκτήματα της κάθε αγοράς (σουπερμάρκετ, λαϊκή αγορά, απευθείας αγορά από τον παραγωγό, χονδρική αγορά) που επιλέγουν, αλλά και να αναφέρουν εάν έχουν αντιληφθεί να ασκούνται πιέσεις από τα σουπερμάρκετ απέναντι σε αυτούς.

Συνθήκες συνεργασίας επιχειρήσεων και παραγωγών του Μαραθώνα

Σε αυτήν την ομάδα ερωτήσεων απάντησαν μόνο όσοι ήταν ιδιοκτήτες επιχειρήσεων εστίασης (εστιατόρια, ταβέρνες, ξενοδοχεία). Τα ζητήματα που διερευνήθηκαν σχετίζονταν με τους όρους και τις προδιαγραφές που θέτουν αυτοί (οι ιδιοκτήτες) στους παραγωγούς με τους οποίους συνεργάζονται, όπως επίσης και ο βαθμός ικανοποίησής τους από αυτή τη συναλλαγή.

Τη γνώμη για την τοπική παραγωγή

Στην ενότητα αυτή τέθηκαν ερωτήματα σχετικά με: την εμπιστοσύνη των ερωτώμενων ως προς την ποιότητα, τη γεύση και τις συνθήκες παραγωγής των προϊόντων του Μαραθώνα, και την επάρκεια αυτών για την κάλυψη των αναγκών τους.

Την αναγνώριση της σημασίας και του ρόλου της γεωργικής δραστηριότητας για την περιοχή του Μαραθώνα

Οι ερωτήσεις στην ενότητα αυτή εξέτασαν πώς αντιλαμβάνονται οι κάτοικοι και οι ιδιοκτήτες των επιχειρήσεων εστίασης: τη σημασία της γεωργικής δραστηριότητας για την ανάπτυξη της περιοχής και την τροφοδότησή της, την επέκταση ή τη συρρίκνωση αυτής και τον αντίκτυπο της συνύπαρξης του αγροτικού και του αστικού τρόπου ζωής στην ποιότητα ζωής των κατοίκων και την ποιότητα των παραγόμενων αγροτικών προϊόντων.

Την αναγνώριση του ρόλου των θεσμικών οργάνων του Δήμου για τη στήριξη και την προώθηση της γεωργικής δραστηριότητας του Μαραθώνα

Σε αυτή την ενότητα κλήθηκαν οι ερωτώμενοι να απαντήσουν εάν γνωρίζουν για ενέργειες του δήμου που έχουν γίνει, προκειμένου να βοηθηθεί η αγροτική παραγωγή της περιοχής.

5.3.2 Στόχος ερωτηματολογίου Β

Στόχος της συγκεκριμένης κατηγορίας ερωτηματολογίων ήταν η διαπίστωση του κατά πόσο οι πιέσεις που ασκούν τα αγρο-διατροφικά συστήματα (σουπερμάρκετ) στους παραγωγούς αποτελεί ένα ζήτημα ευρείας αποδοχής και γνώσης, και η καταγραφή των διαφορετικών απόψεων επ' αυτού του θέματος.

Οι καταναλωτές και οι ιδιοκτήτες επιχειρήσεων εστίασης βρίσκονται κατάντη του τομέα λιανικού εμπορίου στη διαμόρφωση της αγρο-διατροφικής αλυσίδας. Αποτελούν τελικούς αποδέκτες της ροής των προϊόντων, αρχής γενομένης από τους παραγωγούς. Κατ' επέκταση, στο συγκεκριμένο ερωτηματολόγιο η ομάδα αυτή αντιμετωπίστηκε αφενός ως εξωτερικός παρατηρητής της συναλλαγής ανάμεσα στους παραγωγούς και τα σουπερμάρκετ, και αφετέρου ως ομάδα στόχος των σουπερμάρκετ και των παραγωγών για την ικανοποίηση και την προσέλκυσή της.

Και σε αυτήν τη κατηγορία ερωτηματολογίων τα συμπεράσματα που πρόκειται να διεξαχθούν δεν μπορούν να παγιωθούν ως γενικευμένες αντιλήψεις. Εκφράζουν τη γνώμη μερίδας κατοίκων και επιχειρηματιών του Δήμου Μαραθώνος.

5.3.3 Χρονικό και χωρικό πλαίσιο διεξαγωγής συνεντεύξεων

Σε αυτό το στάδιο της εμπειρικής έρευνας ρωτήθηκαν συνολικά πέντε άτομα: τρεις καταναλωτές-κάτοικοι και δύο ιδιοκτήτες επιχειρήσεων εστίασης (ταβέρνας και ξενοδοχείου) του Δήμου Μαραθώνα. Οι περισσότερες εκ των συνεντεύξεων πραγματοποιήθηκαν τηλεφωνικά –πλην δύο- και τα αποτελέσματα αυτών μαγνητοφωνήθηκαν. Οι ημερομηνίες κατά τις οποίες έλαβαν χώρα οι συνεντεύξεις είναι οι ακόλουθες:

- Στις 25.07.2015: δια ζώσης συνέντευξη με ιδιοκτήτη επιχείρησης εστίασης (ταβέρνας) και καταναλωτή-τοπικό κάτοικο Μαραθώνα στην παραλία του Μαραθώνα.
- Στις 23.09.2014: τηλεφωνική συνέντευξη με δύο κατοίκους του Δήμου Μαραθώνος.
- Στις 26.09.2015: τηλεφωνική συνέντευξη με ιδιοκτήτη ξενοδοχείου στην περιοχή Μάτι Νέας Μάκρης.

5.3.4 Αδυναμίες και εμπόδια

Σημαντικό εμπόδιο για τη διεξαγωγή αυτού του κύκλου της εμπειρικής έρευνας αποτέλεσε η περίοδος τέλεσής της. Πιο συγκεκριμένα, το εμπειρικό σκέλος της μελέτης συνέπεσε με τους μήνες του καλοκαιριού, περίοδος κατά την οποία οι περισσότεροι απουσιάζουν για διακοπές. Η κατάσταση αυτή αποτέλεσε τροχοπέδη για την πραγματοποίηση συνεντεύξεων με μεγαλύτερο αριθμό κατοίκων του Δήμου Μαραθώνος.

5.4 Ερωτηματολόγιο Γ

Η τρίτη κατηγορία ερωτηματολογίων απευθυνόταν σε φορείς και πρόσωπα που εντάσσονται στη τοπική (Δήμος) και την περιφερειακή (Περιφέρεια) διοίκηση, ο ρόλος των οποίων είναι ρυθμιστικός για τη γεωργική αλλά και τη συνολικότερη ανάπτυξη του υπό μελέτη χώρου.

5.4.1 Διάρθρωση ερωτηματολογίου Γ

Το ερωτηματολόγιο Γ αποτελούνταν από τέσσερις θεματικές ενότητες:

Τα στοιχεία του δημόσιου φορέα και τα προσωπικά στοιχεία ερωτώμενου

Η ενότητα αυτή περιλάμβανε ερωτήματα σχετικά με: την επωνυμία του δημόσιου φορέα, το ονοματεπώνυμο, την επαγγελματική ιδιότητα και την ηλικία του ερωτώμενου από το δημόσιο φορέα.

Την αντίληψη των πιέσεων που δέχονται οι παραγωγοί από τα σύγχρονα αγρο-διατροφικά συστήματα

Στην ενότητα αυτή επιχειρήθηκε να διερευνηθούν τα ακόλουθα: η αντίληψη των ερωτώμενων ως προς τις πιέσεις που δέχονται οι παραγωγοί από τα

σουπερμάρκετ, τα πλεονεκτήματα και τα μειονεκτήματα που εντοπίζουν οι ερωτώμενοι στη συνεργασία ανάμεσα στους παραγωγούς και τα σουπερμάρκετ, τα οφέλη από αυτή τη συνεργασία για την τοπική οικονομία και τη φήμη της περιοχής, το είδος των προϊόντων που διοχετεύονται περισσότερο στις λαϊκές αγορές και των προϊόντων που διοχετεύονται περισσότερο στα σουπερμάρκετ, σε ποιο βαθμό είναι ανεπτυγμένη η απευθείας διάθεση προϊόντων από τους παραγωγούς στο χωράφι, τα επίπεδα προσαρμογής των παραγωγών στις επιταγές των σύγχρονων αγρο-διατροφικών συστημάτων (λ.χ. τυποποίηση, πρότυπα πιστοποίησης ποιότητας).

Την αντίληψη της σημασίας της γεωργικής δραστηριότητας του Μαραθώνα για την τόνωση της τοπικής οικονομίας και την ανάπτυξη της περιοχής

Τα ερωτήματα σε αυτή την ενότητα αφορούσαν: το βαθμό αποδοχής των γεωργικών προϊόντων του Μαραθώνα από τους τοπικούς κατοίκους και τις επιχειρήσεις εστίασης όπως τον αντιλαμβάνονται οι αρμόδιοι των δημοσίων φορέων, τις επιπτώσεις της συμβίωσης του αγροτικού και του αστικού τοπίου στην ποιότητα των παραγόμενων προϊόντων και την ποιότητα ζωής των κατοίκων, τις πιέσεις που μπορεί να δέχεται η γεωργική δραστηριότητα για παραχώρηση της γεωργικής γης προς άλλες χρήσεις γης και τη συμβολή της γεωργίας στην τοπική οικονομία και απασχόληση.

Τη χάραξη πολιτικών και τα κίνητρα που δίδονται για την ενίσχυση της περιιαστικής γεωργίας

Σε αυτή την ενότητα οι προνομιακοί συνομιλητές ρωτήθηκαν για πολιτικές, εθνικές και ευρωπαϊκές, που γνωρίζουν να εφαρμόζονται για την ενθάρρυνση και τη διατήρηση της γεωργικής δραστηριότητας σε τοπικό επίπεδο. Στη συνέχεια κλήθηκαν να απαντήσουν για πολιτικές και κίνητρα που έχουν δοθεί ή πρόκειται να σχεδιασθούν από την πλευρά του Δήμου και της Περιφέρειας για την προώθηση της περιιαστικής γεωργίας του Μαραθώνα.

5.4.2 Στόχος ερωτηματολογίου Γ

Σαφής στόχος του παρόντος ερωτηματολογίου ήταν η ανάδειξη της αντίληψης στο κεντρικό ερώτημα της μελέτης, σχετικά με την ανθεκτικότητα του περιιαστικού αγροτικού χώρου έναντι των πιέσεων των σύγχρονων αγρο-διατροφικών συστημάτων, των φορέων του δημοσίου με ρυθμιστικό ρόλο και επιρροή στην οργάνωση της περιοχής του Μαραθώνα.

Ο ρόλος αυτών των φορέων διακυβέρνησης είναι πολύ σημαντικός για την οργάνωση και την ανάπτυξη της εν λόγω περιοχής. Η εμπλοκή αυτών στην αγρο-διατροφική αλυσίδα δεν τόσο άμεση όσο εποπτική. Μέσω των πολιτικών και των κινήτρων που δίδουν μπορούν να συμβάλλουν στην ανθεκτικότητα του χώρου απέναντι σε ποικίλες πιέσεις, και, εν προκειμένω, στις πιέσεις των σύγχρονων αγρο-διατροφικών συστημάτων. Επομένως, κρίθηκε αναγκαίο να καταγραφούν οι απόψεις τους στις θεματικές ενότητες που παρατέθηκαν παραπάνω και να συγκριθούν τόσο με

αυτές της κοινής γνώμης (τοπικοί καταναλωτές και επιχειρήσεις εστίασης) όσο και με αυτές των παραγωγών.

5.4.3 Χρονικό και χωρικό πλαίσιο διεξαγωγής συνεντεύξεων

Για τη συμπλήρωση των ερωτηματολογίων της παρούσας κατηγορίας διενεργήθηκαν δύο συνεντεύξεις μέσω τηλεφωνικής επικοινωνίας. Το περιεχόμενο των συνομιλιών καταγράφηκε σε συσκευή μαγνητοφώνησης. Οι ημερομηνίες κατά τις οποίες πραγματοποιήθηκαν οι συνεντεύξεις είναι οι ακόλουθες:

- Στις 27.07.2015: τηλεφωνική συνέντευξη με δημοτικό σύμβουλο του Δήμου Μαραθώνος.
- Στις 11.08.2015: τηλεφωνική συνέντευξη με υπάλληλο της Περιφέρειας Ανατολικής Αττικής.

5.4.4 Αδυναμίες και εμπόδια

Σημαντική αδυναμία αυτού του κύκλου ερωτήσεων αποτέλεσε ο μικρός αριθμός ερωτώμενων. Βασική αιτία ήταν η μη διαθεσιμότητα των δημοσίων υπαλλήλων λόγω φόρτου εργασίας κατά τις τελευταίες μέρες του Ιουλίου, και στη συνέχεια, λόγω των θερινών διακοπών.

Κεφάλαιο 6 Αποτελέσματα εμπειρικής έρευνας

Εισαγωγή

Στο κεφάλαιο αυτό παρατίθενται τα αποτελέσματα που προέκυψαν από την εμπειρική έρευνα που διεξάχθηκε στη Δημοτική Ενότητα Μαραθώνος. Τα αποτελέσματα αυτά έχουν διαχωριστεί σε κατηγορίες, ύστερα από την ομαδοποίηση των αντίστοιχων προς αυτά ερωτήσεων με κριτήριο τον κοινό θεματικό άξονά τους.

Πριν την αναλυτική καταγραφή των αποτελεσμάτων κρίνεται αναγκαίο να επισημανθούν τα παρακάτω:

- Οι πιέσεις των σύγχρονων αγρο-διατροφικών συστημάτων απέναντι στους παραγωγούς, τους καταναλωτές και τις επιχειρήσεις εστίασης αξιολογήθηκαν μέσα από τη συναλλακτική σχέση παραγωγών, καταναλωτών, επιχειρήσεων εστίασης και σουπερμάρκετ, και τη συνύπαρξη των αγορών των σουπερμάρκετ με τις λαϊκές αγορές. Για το λόγο αυτό η αντίληψη των ομάδων του δείγματος (παραγωγοί, καταναλωτές και ιδιοκτήτες επιχειρήσεων εστίασης, φορείς του Δήμου και της Περιφέρειας) ως προς τις πιέσεις των σύγχρονων αγρο-διατροφικών συστημάτων έχει εξεταστεί ως προς τις πιέσεις των σουπερμάρκετ.
- Ως ρυθμιστές νοούνται οι φορείς του Δήμου και της Περιφέρειας.

6.1 Περιγραφή του δείγματος της εμπειρικής έρευνας

6.1.1 Χαρακτηριστικά των ερωτώμενων παραγωγών

Ο συνολικός αριθμός ερωτώμενων παραγωγών είναι ίσος με εννέα. Το μεγαλύτερο μέρος αυτού αποτελείται από άνδρες. Ακριβέστερα, η αναλογία γυναικών-ανδρών είναι 3:6. Οι προνομιακοί συνομιλητές είναι κατά κύριο και οι αρχηγοί της εκμετάλλευσης, δηλαδή εκείνοι που λαμβάνουν τις στρατηγικές αποφάσεις για την εξέλιξη και την επιβίωση της επιχείρησης. Οι γυναίκες που

ρωτήθηκαν στο πλαίσιο της εμπειρικής έρευνας αποτελούν συμβοηθούντα μέλη της αγροτικής οικογενειακής επιχείρησης η οποία ανήκει είτε στους γονείς τους είτε στους συζύγους τους. Έτσι, η συνεισφορά τους περιορίζεται στην καθημερινή εργασία στον τόπο διάθεσης των γεωργικών προϊόντων (στις λαϊκές αγορές).

Ο ηλικιακός μέσος όρος του δείγματος των παραγωγών κυμαίνεται στο 40,8. Συγκεκριμένα, οι περισσότεροι από τους ερωτώμενους βρίσκονται σε ηλικία μεταξύ των τριάντα πέντε και των σαράντα ετών, ενώ μόνο τρεις έχουν ηλικία μεταξύ των πενήντα και εξήντα ετών. Το σχετικά νεαρό της ηλικίας τους δε συνεπάγεται όμως υποχρεωτικά και μικρό χρονικό διάστημα ενασχόλησης με το γεωργικό επάγγελμα. Αντιθέτως, οι περισσότεροι παραγωγοί έχουν αναλάβει και συνεχίζουν την οικογενειακή εκμετάλλευση που έχουν κληρονομήσει από τους γονείς τους. Κάποιοι εξ' αυτών μάλιστα δουλεύουν στα χωράφια από μικρά παιδιά. Ωστόσο υπάρχουν και περιπτώσεις όπου η εμπλοκή των ερωτώμενων στο αγροτικό επάγγελμα προέκυψε εξ' ανάγκης. Οι περιπτώσεις αυτές καταγράφηκαν αποκλειστικά στις γυναίκες. Αιτίες που τις ώθησαν να ασχοληθούν με την αγροτική οικογενειακή εκμετάλλευση ήταν: η ανεργία, η ανάγκη για προσφορά εργασίας στην αγροτική επιχείρηση του συζύγου, η αναγκαστική επιστροφή στην οικογενειακή επιχείρηση λόγω διαζυγίου. Τέλος, καταγράφηκε μόνο μία περίπτωση που η ενασχόληση αποτελεί αυτόβουλη και συνειδητή επιλογή. Πρόκειται για παραγωγό που δραστηριοποιείται χρόνια στο γεωργικό επάγγελμα στην περιοχή του Μαραθώνα, ενώ προέρχεται από το αστικό κέντρο της Αθήνας.

Οι περισσότεροι εκ των ερωτώμενων είναι απόφοιτοι λυκείου. Ωστόσο υπήρξαν περιπτώσεις συνομιλητών που έχουν ολοκληρώσει κάποια τεχνική σχολή. Επιπλέον, εξαίρεση στην ομοιομορφία του δείγματος ως προς το επίπεδο μόρφωσης των παραγωγών αποτελούσε μόνο ένας προνομιακός συνομιλητής ο οποίος δήλωσε απόφοιτος Ανώτατου Εκπαιδευτικού Ιδρύματος. Η παραμονή του συγκεκριμένου στον τόπο του και η απασχόλησή του στην οικογενειακή επιχείρηση αιτιολογήθηκε από την αδυναμία εξεύρεσης εργασίας σχετικής με το αντικείμενο σπουδών του.

Στο σύνολό τους οι παραγωγοί είναι έγγαμοι με παιδιά. Τα παιδιά των περισσότερων είναι είτε ανήλικα, είτε απασχολούνται σε διαφορετικούς τομείς εργασίας. Σε ορισμένες περιπτώσεις αναφέρθηκε πως συνεισφέρουν επικουρικά στην οικογενειακή εκμετάλλευση με προσωπική παρουσία στις λαϊκές αγορές.

Για την πλειονότητα των ερωτώμενων παραγωγών βασική πηγή εισοδήματος είναι το γεωργικό τους εισόδημα. Εξαίρεση αποτελούσαν μεγάλοι παραγωγοί (που συνεργάζονται και με σουπερμάρκετ) οι οποίοι πέραν του γεωργικού εισοδήματος ανέφεραν και άλλες δραστηριότητες μέσω των οποίων βιοπορίζονται. Οι πρόσθετες πηγές εισοδήματος που ανέφεραν ήταν: τα ακίνητα, η κτηνοτροφία, το εμπόριο οπωροκηπευτικών. Τέλος, δύο προνομιακοί συνομιλητές ανέφεραν πως συντηρούν αρκετά μεγάλες γεωργικές εκτάσεις και σε περιοχές εκτός του Μαραθώνα. Ο συνομιλητής 1 έχει στην κατοχή του 100 στρέμματα υπαίθριων και θερμοκηπιακών εκτάσεων στην Υλίκη, και ο συνομιλητής 2 έχει στην κατοχή του 200 στρέμματα με πορτοκαλιές στην περιοχή της Λακωνίας.

6.1.2 Χαρακτηριστικά των ερωτώμενων καταναλωτών και ιδιοκτητών των επιχειρήσεων εστίασης

Ο συνολικός αριθμός ατόμων αυτής της ομάδας ερωτώμενων είναι ίσος με πέντε. Δύο εξ αυτών είναι ιδιοκτήτες επιχειρήσεων εστίασης, ταβέρνας και ξενοδοχείου, που εδράζουν στο Δήμο Μαραθώνος, ενώ οι υπόλοιποι είναι καταναλωτές που κατοικούν στο Δήμο Μαραθώνος.

Ο μέσος όρος ηλικίας των ερωτώμενων είναι αρκετά υψηλός και οι γυναίκες υπερέχουν αριθμητικά ελάχιστα ως προς τους άνδρες. Πιο συγκεκριμένα, ο ηλικιακός μέσος όρος του δείγματος είναι ίσος με 55,6, και η αναλογία των γυναικών προς τους άνδρες είναι 3:2.

Τέλος, οι συμμετέχοντες στην εμπειρική έρευνα χαρακτηρίζονται από υψηλό μορφωτικό επίπεδο. Τρεις στους πέντε είναι απόφοιτοι Ανώτατου Εκπαιδευτικού Ιδρύματος.

6.1.3 Χαρακτηριστικά των ερωτώμενων από τους φορείς του Δήμου και της Περιφέρειας (ρυθμιστές)

Ο αριθμός των ερωτώμενων που εκπροσωπούν τους φορείς του Δήμου και της Περιφέρειας είναι ίσος με δύο. Ο ηλικιακός μέσος όρος του δείγματος αυτού είναι 43,5 και η αναλογία ανδρών γυναικών είναι 1:1.

Ο προνομιακός συνομιλητής 1 μίλησε εκ μέρους του Δήμου, ως ενεργό μέλος των συλλογικών του οργάνων, και ο προνομιακός συνομιλητής 2 φέρει την ιδιότητα του γεωπόνου απασχολούμενου στις υπηρεσίες της Περιφέρειας Ανατολικής Αττικής.

6.2 Χαρακτηριστικά των γεωργικών εκμεταλλεύσεων

Οι περισσότεροι εκ των ερωτώμενων συντηρούν παράλληλα θερμοκήπια και υπαίθριες καλλιέργειες. Βάσει των στοιχείων που λήφθηκαν κατά την εμπειρική έρευνα, μεγαλύτερη έκταση καταλαμβάνουν οι υπαίθριες καλλιέργειες, οι οποίες κυμαίνονται κατά μέσο όρο στα τριάντα στρέμματα. Σημαντική απόκλιση από το μέσο όρο παρουσίασε ένα παραγωγός, ο οποίος δήλωσε πως καλλιεργεί στον κάμπο του Μαραθώνα ογδόντα στρέμματα σε υπαίθρια μορφή καλλιέργειας, ο συγκεκριμένος ακολουθεί βιολογικές μεθόδους καλλιέργειας. Στις θερμοκηπιακές καλλιέργειες οι περισσότεροι παραγωγοί δήλωσαν ότι έχουν στην κατοχή τους δέκα ή είκοσι στρέμματα.

Οι εκτάσεις που εκμεταλλεύονται οι παραγωγοί του δείγματος είναι και ιδιόκτητες και ενοικιαζόμενες. Στο σύνολο των εννέα παραγωγών δύο μόνο παραγωγοί ισχυρίστηκαν πως αξιοποιούν εξ' ολοκλήρου ιδιόκτητες εκτάσεις.

Επιπλέον, τα αποτελέσματα της έρευνας ανέδειξαν ως κυρίαρχη καλλιέργεια στην περιοχή του Μαραθώνα τα κηπευτικά. Οι αγρότες παράγουν περισσότερα του ενός είδη κηπευτικών ταυτόχρονα και σε μικρές εκτάσεις γης, τα οποία

εναλλάσσονται βάσει εποχικότητας. Σύμφωνα με σημαντικό στέλεχος αγροτικής συλλογικής οργάνωσης, όλοι οι παραγωγοί παράγουν τα ίδια κηπευτικά με πολύ μικρές αποκλίσεις. Από τα λεγόμενά του προκύπτει πως υπάρχουν είκοσι περίπου είδη κηπευτικών τα οποία διακρίνονται σε «χειμωνιάτικα» και «καλοκαιρινά». Ενδεικτικά είδη που καλλιεργούνται από τους παραγωγούς είναι: οι τομάτες, τα αγγούρια, τα βλίτα, οι πιπεριές, οι μελιτζάνες, ο μαϊντανός, τα φασόλια, τα κολοκύθια, κ.ο.κ.

Η πλειονότητα των παραγωγών καλλιεργεί με συμβατικές μεθόδους. Η βιολογική γεωργία δεν τους έχει απασχολήσει («... δεν μας αφορά, συνεχίζουμε την παράδοση από τον πατέρα ...»). Θεωρούν ότι αποτελεί πολυδάπανη διαδικασία («μεγάλη επένδυση»), ως προς τις καλλιεργητικές φροντίδες, το κόστος για τις πιστοποιήσεις και τους ελέγχους. Άλλος ένας λόγος για τον οποίον εκδηλώνουν αρνητική στάση στην προοπτική εφαρμογής βιολογικής γεωργίας είναι η σύγκρουση αντιλήψεων της παλαιότερης και της νεότερης γενιάς στην επιχείρηση. Γεγονός που σημαίνει ότι η προθυμία των νεότερων να εφαρμόσουν καινοτόμες ή εναλλακτικές μεθόδους καλλιέργειας, όπως η βιολογική και η ολοκληρωμένη διαχείριση, ανακόπτεται από την αυταρχική συμπεριφορά που επιδεικνύουν οι προκάτοχοί τους («ο πατέρας δεν έχει κανένα ενδιαφέρον»). Ταυτόχρονα, πιστεύουν πως τα βιολογικά προϊόντα αφορούν περιορισμένο καταναλωτικό κοινό («μόνο ένα 10% ενδιαφέρεται για το βιολογικό») που έχει την οικονομική δυνατότητα να δώσει περισσότερα χρήματα. Επίσης, θεωρούν πως δεν διαφέρουν σε τίποτα τα βιολογικά από τα συμβατικά προϊόντα. Εν ολίγοις, αμφισβητούν εκείνους που εφαρμόζουν βιολογική γεωργία, καθώς πιστεύουν πως οι αποστάσεις μεταξύ των εκμεταλλεύσεων είναι πολύ μικρές, με αποτέλεσμα οι βιολογικές εκμεταλλεύσεις να δέχονται υπολείμματα φαρμάκων από τις γειτονικές εκμεταλλεύσεις και το νερό της άρδευσης («από τη στιγμή που ο γείτονας καλλιεργεί συμβατικά, δεν είναι προστατευμένο»).

Ωστόσο στην έρευνα συμμετείχε βιοκαλλιεργητής ο οποίος εφαρμόζει χρόνια τις μεθόδους της βιολογικής γεωργίας και υποστηρίζει ότι, «είναι ζήτημα υγείας για τα μέλη της επιχείρησης και ασφάλειας από τα φυτοχημικά για τους ανθρώπους και το περιβάλλον».

Από την άλλη πλευρά, υπήρξαν και ερωτώμενοι που εφαρμόζουν τις πρακτικές της ολοκληρωμένης διαχείρισης στην εκμετάλλευσή τους. Πρόκειται για εκείνους τους παραγωγούς που συνεργάζονται με σουπερμάρκετ. Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά ένας εξ' αυτών, η ολοκληρωμένη διαχείριση αποτελεί «αναπόφευκτη επιλογή» για εκείνον.

Ο βαθμός εκμηχάνισης των εργασιών στις αγροτικές εκμεταλλεύσεις που εξετάστηκαν είναι αρκετά χαμηλός. Οι εργασίες γίνονται κατά κύριο λόγο χειρωνακτικά, καθώς τα κηπευτικά έχουν υψηλές απαιτήσεις σε χειρωνακτική εργασία, ενώ μόνο οι βασικές ενέργειες κατεργασίας εδάφους (π.χ. όργωμα) πραγματοποιούνται με μηχανήματα. Αντίθετα προς την τάση αυτή κινείται ο βιοκαλλιεργητής του δείγματος, ο οποίος επιδιώκει την πλήρη αυτοματοποίηση των εργασιών, ώστε να μειώσει το κόστος των εργατικών και κατ' επέκταση το κόστος παραγωγής.

Τέλος, όλοι οι ερωτώμενοι παραγωγοί δήλωσαν πως στις εκμεταλλεύσεις τους απασχολούνται εργάτες. Κατά μέσο όρο απασχολούν τρεις εργάτες σε μόνιμη βάση (μόνιμοι εργάτες), ενώ κάποιοι από τους παραγωγούς ανέφεραν πως απασχολούν και εποχιακό προσωπικό τις περιόδους εκείνες που υπάρχει αυξημένη ανάγκη για εργατικά χέρια (κατά τους θερινούς μήνες και στις φυτεύσεις). Εξίσου σημαντική είναι και η προσφορά εργασίας από τα μέλη της οικογένειας στην αγροτική εκμετάλλευση. Από το σύνολο των παραγωγών που ρωτήθηκαν οι πέντε εξ' αυτών επεσήμαναν την συμμετοχή μελών της οικογένειας στις αγροτικές εργασίες, είτε στο χωράφι είτε στη λαϊκή αγορά.

6.3 Κριτήρια επιλογής και αλλαγής των καλλιεργειών

Οι σημαντικότεροι λόγοι για τους οποίους έχουν υπερισχύσει τα κηπευτικά έναντι των υπολοίπων γεωργικών καλλιεργειών, σύμφωνα με την καταγεγραμμένη άποψη των αγροτών, είναι οι κλιματικές συνθήκες και η συνήθεια. Το κλίμα ευνοεί αρκετά την ανάπτυξη των κηπευτικών στην περιοχή. Ταυτόχρονα, η επιλογή των κηπευτικών οφείλεται στην εξοικείωση των παραγωγών με αυτές τις καλλιέργειες («... μια ζωή αυτά καλλιεργούμε ...»). Επομένως, σε πολύ μεγάλο βαθμό οι αγρότες αυτοί συνεχίζουν την παράδοση των προκατόχων τους, χωρίς να έχουν σκεφθεί, σε ορισμένες περιπτώσεις, να διαφοροποιήσουν την γκάμα των προϊόντων που καλλιεργούν.

Ωστόσο πέραν αυτών, για την πλειονότητα των παραγωγών καθοριστικός παράγοντας για το τι θα καλλιεργήσουν αποτελεί η ζήτηση. Αρκετοί υποστηρίζουν πως προσαρμόζονται στις απαιτήσεις των καταναλωτών, «στις προτιμήσεις της νοικοκυράς και στη μόδα». Παραγωγός που διατηρεί ταυτόχρονα και την ιδιότητα του εμπόρου οπωροκηπευτικών ισχυρίζεται πως, «η αγορά των αγροτικών προϊόντων αλλάζει κάθε χρόνο. Κάθε χρόνο αλλάζουν η μόδα και οι διατροφικές συνήθειες, (π.χ. η άνοδος της ρόκας)», έτσι για το τι θα παράγει αξιολογεί πρώτα τι θα ζητήσει ο καταναλωτής, στη συνέχεια ο τροφοδότης, και στο τέλος τι θέλει ο ίδιος ως παραγωγός. Ακόμα, καλλιεργητής που συνεργάζεται με σουπερμάρκετ ισχυρίζεται πως ως επιπλέον κριτήρια για το τι θα καλλιεργήσει λειτουργούν «η εμπορική αξία ..., αλλά και το τι θέλουν τα σουπερμάρκετ». Άλλος παραγωγός που διαθέτει τα προϊόντα του στη λαϊκή αγορά αναφέρει χαρακτηριστικά, «βλέπω τι λείπει από τη λαϊκή».

Τέλος, η αλλαγή των καλλιεργειών έγκειται στην εποχικότητα αλλά και στην απόδοση αυτών. Όλοι οι παραγωγοί εναλλάσσουν τις καλλιέργειές τους με βάση την εποχή του έτους. Όπως αναφέρθηκε παραπάνω, τα κηπευτικά διαχωρίζονται σε χειμερινά και σε θερινά. Από δύο παραγωγούς αναφέρθηκε επίσης το ζήτημα της απόδοσης της καλλιέργειας ως αιτία αλλαγής και διαφοροποίησης της παραγωγή. Και οι δύο αναφέρθηκαν στην περίπτωση της τομάτας της οποίας η καλλιέργεια κρίθηκε ως ασύμφορη λόγω των χαμηλών αποδόσεων της και των υψηλών επιπέδων εισαγωγής από ξένες χώρες.

6.4 Διαφοροποίηση και στρατηγικές οργάνωσης των αγροτικών εκμεταλλεύσεων

Το στοιχείο της διαφοροποίησης εξετάστηκε μέσα από ερωτήματα σχετικά με την υιοθέτηση εναλλακτικών μεθόδων καλλιέργειας –όπως είναι η βιολογική γεωργία και η ολοκληρωμένη διαχείριση-, την εφαρμογή προτύπων πιστοποίησης ποιότητας, την τυποποίηση των προϊόντων και την ενασχόληση των παραγωγών με τον αγροτουρισμό. Τρόποι με τους οποίους οι παραγωγοί θα μπορούσαν να καταστήσουν τα προϊόντα τους πιο ανταγωνιστικά.

Αυτό το οποίο παρατηρήθηκε είναι ότι οι παραγωγοί εκείνοι που διαθέτουν τα προϊόντα τους στις λαϊκές αγορές δεν έχουν προβεί και δεν είναι διατεθειμένοι να προβούν σε καμία από τις παραπάνω κινήσεις. Δε συσκευάζουν τα προϊόντα τους, καθώς δεν κρίνεται αναγκαίο από τη στιγμή που δε συνεργάζονται με σουπερμάρκετ, και επίσης *«η συσκευασία κοστίζει»*. Τα τοποθετούν σε πλαστικά κιβώτια πολλαπλών χρήσεων για τη μεταφορά τους, και στη συνέχεια τα εναποθέτουν χύδην στους πάγκους της λαϊκής αγοράς ή τα παραδίδουν στα μανάβικα και τις τοπικές επιχειρήσεις εστίασης.

Όσον αφορά τις εναλλακτικές μεθόδους καλλιέργειας (βιολογική γεωργία και ολοκληρωμένη διαχείριση), η δυσανασχέτηση τους προς αυτές παρατέθηκε επακριβώς στην ενότητα 6.2 (χαρακτηριστικά των γεωργικών εκμεταλλεύσεων). Κατά συνέπεια, επιλέγουν κατά γενική ομολογία τη συμβατική μέθοδο καλλιέργειας, *«με τη συμβουλή του γεωπόνου πάντα»*. Τέλος, δεν έχουν σκεφθεί με οποιονδήποτε τρόπο να εξελίσσουν την επιχείρησή τους (π.χ. ενασχόληση με τον αγροτουρισμό), καθώς είναι ικανοποιημένοι με τον τρόπο που λειτουργούν.

Αντιθέτως, εκείνοι που συνεργάζονται με τα σουπερμάρκετ έχουν εξελιχθεί σε ζητήματα πιστοποιήσεων και συσκευασίας και επιχειρούν με διάφορους τρόπους να κάνουν πιο ανταγωνιστικά τα προϊόντα τους. Πιο συγκεκριμένα, συσκευάζουν τα προϊόντα τους σε κιβώτια, ώστε να μεταφέρονται, τα οποία έχουν καταγεγραμμένο το όνομα του παραγωγού, την περιοχή προέλευσης, την ημερομηνία και τον κωδικό αγροτεμαχίου. Η συσκευασία με την οποία διατίθενται τα προϊόντα τους στα ράφια δεν είναι ιδιαίτερα εξεζητημένη. Χαρακτηριστικά, για τα φυλλώδη λαχανικά αναφέρεται ότι συγκεντρώνονται σε ματσάκια.

Παραγωγός που συνεργάζεται με σουπερμάρκετ ανέφερε ότι προσπαθεί διαρκώς μέσω της μείωσης του κόστους παραγωγής, τη βελτίωση της ποιότητας και τη συνεχή παραγωγή να βελτιώνει το παραγόμενο προϊόν του. Ενώ ο βιοκαλλιεργητής θεωρεί ότι παράγει ούτως ή άλλως διαφοροποιημένο προϊόν –καθότι είναι βιολογικό-, μη χρησιμοποιώντας φυτοφάρμακά και αξιοποιώντας αρκετές φορές δικούς του σπόρους στην παραγωγή.

Φιλοδοξίες για την εξέλιξη της γεωργικής εκμετάλλευσης σε αγροτουριστική μονάδα εκφράστηκαν από τον μοναδικό βιοκαλλιεργητή του δείγματος. Ο παραγωγός αυτός έχει δομήσει την εκμετάλλευσή του με τέτοιο τρόπο, ώστε να μπορέσει στο μέλλον να προσφέρει υπηρεσίες αγροτουρισμού.

Ως στρατηγικές οργάνωσης των αγροτικών εκμεταλλεύσεων αποδίδονται οι ομάδες παραγωγών και ο συνεταιρισμός.

Η πλειονότητα των ερωτώμενων παραγωγών είναι ενταγμένη στον αγροτικό συνεταιρισμό Μαραθώνα. Ωστόσο οι εγγεγραμμένοι σε αυτόν δηλώνουν πως δεν επωφελούνται με κάποιον τρόπο από αυτόν, καθώς λειτουργεί σαν ένα *«οποιοδήποτε γεωπονικό κατάστημα που πουλάει λιπάσματα»*, από το οποίο οι παραγωγοί προμηθεύονται τις πρώτες ύλες τους. Συνεπώς, δε συμβάλλει στην καλύτερη οργάνωση των γεωργικών εκμεταλλεύσεων.

Από την άλλη πλευρά, η οργάνωση των αγροτών σε ομάδες παραγωγών είναι ένα ζήτημα που έχει απασχολήσει μία μερίδα εξ' αυτών, όμως παραμένει απραγματοποίητο.

Τα κυριότερα επιχειρήματα που εκφράστηκαν από τους ερωτώμενους παραγωγούς υπέρ της οργάνωσή τους σε ομάδες είναι πως:

- ❖ Θα βοηθούσε στη δημιουργία μία κοινόχρηστης μονάδας μεταποίησης, ώστε να αξιοποιούν ωφέλιμα τις περισσείες των προϊόντων τους (δηλαδή εκείνες τις ποσότητες που δεν πωλούνται στις λαϊκές αγορές). Συγκεκριμένο παράδειγμα που αναφέρθηκε είναι η ιδέα της χυμοποίησης της τομάτας για τη δημιουργία τοματοπολτού.
- ❖ Θα συνέβαλε επίσης στην αύξηση του μεγέθους της παραγωγής, ώστε οι παραγωγοί εκείνοι που ήδη συνεργάζονται με σουπερμάρκετ να μπορέσουν να προβούν σε εξαγωγές των προϊόντων τους σε μεγαλύτερες αγορές του εξωτερικού (αυτό διατυπώθηκε από παραγωγούς που συνεργάζονται με σουπερμάρκετ).
- ❖ Τέλος, θα βοηθούσε στη διαχείριση της παραγόμενης ποσότητας της περιοχής και στην αντιμετώπιση του αθέμιτου ανταγωνισμού των τιμών. Πιο συγκεκριμένα, όπως αναφέρθηκε από παραγωγό του Μαραθώνα, η δημιουργία ομάδας παραγωγών θα ήταν αρκετά ωφέλιμη για την αύξηση της ποσότητας παραγωγής και, κατ' επέκταση, τη συνεχή ροή προϊόντων, εξέλιξη που θα διευκόλυνε τις συνεργασίες με τα σουπερμάρκετ. Επιπλέον, θα μπορούσε να οριστεί μία σταθερή τιμή, κοινή για όλους τους παραγωγούς, που θα αύξανε τη διαπραγματευτική δύναμη αυτών απέναντι στους τροφοδότες και τα σουπερμάρκετ, και θα περιόριζε περιστατικά απότομης πτώσης των τιμών για το *«ξεπούλημα της παραγωγής»*.

Η αδιαφορία των υπολοίπων ως προς αυτό το ζήτημα τεκμηριώθηκε από το επιχείρημα πως έχουν μάθει τόσα χρόνια να λειτουργούν ανεξάρτητα, επομένως δεν μπορούν να ενταχθούν σε ένα τέτοιο εγχείρημα. *«Η εγγύτητα στο αστικό κέντρο της Αθήνας επιτρέπει στον παραγωγό να μεταφέρει μόνος του τα προϊόντα και με χαμηλό κόστος»*. Εκφράστηκε, επίσης, η άποψη ότι στη συγκεκριμένη περιοχή μία τέτοια κίνηση δεν μπορεί να ευδοκιμήσει, καθώς δεν υπάρχει πνεύμα ομαδικότητας και συνεργασίας. Συγκεκριμένα, ειπώθηκε πως είναι ανοργάνωτοι και δεν υπάρχει συνεννόηση.

6.5 Τρόποι διάθεσης των γεωργικών προϊόντων

Οι τρόποι διάθεσης των προϊόντων στη Δημοτική Ενότητα Μαραθώνος όπως επίσης και η κατανομή των παραγωγών σε αυτούς, όπως προέκυψαν από την εμπειρική έρευνα, παρατίθενται συνοπτικά στον ακόλουθο πίνακα (πίνακας 6.5):

Πίνακας 6.5: Τρόποι διάθεσης των γεωργικών προϊόντων της Δημοτικής Ενότητας Μαραθώνος και η κατανομή του δείγματος σε αυτές

Παραγωγός	Λαϊκή αγορά	Λαχαναγορά Αθήνας	Σουπερμάρκετ	Τοπικές επιχειρήσεις εστίασης και μανάβικα	Απευθείας πώληση στο χωράφι
1	+	+		+	
2	+	+		+	
3	+				
4	+				
5	+				
6	+		+	+	
7			+		
8	+	+	+		
			(μέσω τροφοδότη)		
9	+			+	+

6.5.1 Λαϊκή αγορά

Από τον παραπάνω πίνακα μπορεί να γίνει αντιληπτό πως οι περισσότεροι από τους ερωτώμενους παραγωγούς, εξαιρουμένου ενός, διαθέτουν τα προϊόντα τους στις λαϊκές αγορές. Πιο συγκεκριμένα, από το δείγμα που εξετάστηκε, οι οκτώ στους εννέα παραγωγούς προτιμούν τις λαϊκές αγορές. Οι λόγοι για τους οποίους οι παραγωγοί αυτοί επιλέγουν τη συγκεκριμένη αγορά σχετίζονται με: τη «*ρευστότητα*» του χρήματος (παραγωγός 8), την «*άμεση επαφή με τον πελάτη*» (παραγωγός 6), το «*μεγαλύτερο κέρδος*» (παραγωγός 1), την «*απασχόληση μελών της οικογένειας που έμειναν άνεργα*» (παραγωγός 9) και τη δυνατότητα που τους παρέχει η λαϊκή αγορά να καλλιεργούν πολλά προϊόντα σε μικρότερες εκτάσεις και να τα διαθέτουν όλα μέσω αυτής.

Για κάποιους παραγωγούς η διάθεση των προϊόντων στη λαϊκή αγορά είναι μονόδρομος. Ειδικότερα, οι παραγωγοί αυτοί θεωρούν πως δεν έχουν άλλη εναλλακτική (παραγωγός 3). Επιλέγουν τις λαϊκές αγορές γιατί «*για τα σουπερμάρκετ χρειάζονται γνωριμίες*» (παραγωγός 4). Δεν τους απασχολεί να συνεργαστούν με αυτά, καθώς όπως ισχυρίζονται, προτιμούν «*την αμεσότητα του χρήματος από τον καταναλωτή, παρά τις επιταγές που δίνουν τα σουπερμάρκετ*» (παραγωγός 5). Υποστηρίζουν ότι, «*συνήθως τα σουπερμάρκετ συνεργάζονται με αυτούς που κάνουν μονοκαλλιέργειες και μπορούν να δίνουν μεγάλες ποσότητες όλο τον χρόνο*» (παραγωγός 2). Εν ολίγοις, για τη συνεργασία με σουπερμάρκετ κρίνεται ως αναγκαία προϋπόθεση η συνεχής ροή προϊόντων και σε μεγάλες ποσότητες καθ' όλη

τη διάρκεια του έτους, πράγμα αδύνατον για αυτούς που καλλιεργούν μεγάλη ποικιλία ειδών σε μικρότερες εκτάσεις. Τέλος, υπήρχε παραγωγός (παραγωγός 1) ο οποίος διέθετε παλαιότερα τα προϊόντα του σε σουπερμάρκετ και ο λόγος για τον οποίον διέκοψε τη συνεργασία αυτή ήταν το αυξημένο κόστος για το πρόσθετο προσωπικό και για τις μεταφορές των προϊόντων.

Σύμφωνα με σημαντικό στέλεχος αγροτικής συλλογικής οργάνωσης, οι περισσότεροι παραγωγοί από την περιοχή του Μαραθώνα πωλούν τα γεωργικά τους προϊόντα στις λαϊκές αγορές. Στον Αγροτικό Σύλλογο του Μαραθώνα, που ασχολείται με τις άδειες των παραγωγών για την πώληση προϊόντων στις λαϊκές αγορές, είναι εγγεγραμμένοι 350 παραγωγοί.

6.5.2 Λαχαναγορά της Αθήνας

Ωστόσο πέρα από τα σουπερμάρκετ και τις λαϊκές αγορές, οι παραγωγοί του δείγματος καταφεύγουν και σε άλλες εναλλακτικές για την πώληση των γεωργικών τους προϊόντων. Τρεις από τους ερωτώμενους δήλωσαν πως διαθέτουν την παραγωγή τους και στη Λαχαναγορά της Αθήνας (κεντρική λαχαναγορά του Ρέντη). Η συγκεκριμένη επιλογή αποτελεί λύση για τη διαχείριση της περίσσειας που προκύπτει από την μεγάλη παραγωγή γεωργικών προϊόντων και τη μη απορρόφηση αυτής στις λαϊκές αγορές. Σύμφωνα με παραγωγό (παραγωγός 2) που πηγαίνει στη λαχαναγορά της Αθήνας, *«είναι χαμηλότερες οι τιμές, αλλά μπορείς να διαθέσεις μεγαλύτερη ποσότητα»*.

6.5.3 Σουπερμάρκετ

Από τους ερωτώμενους παραγωγούς, τρεις εξ' αυτών συνεργάζονται με σουπερμάρκετ.

Ένας παραγωγός (παραγωγός 7) δηλώνει πως διοχετεύει τα προϊόντα του αποκλειστικά σε σουπερμάρκετ. Στη λαϊκή αγορά έπαυσε να πηγαίνει εξαιτίας του μεγάλου όγκου παραγωγής που δεν μπορούσε να απορροφηθεί από τη συγκεκριμένη αγορά, της συνεργασίας του με τα σουπερμάρκετ και της έλλειψης χρόνου. Πλέον δίνει προϊόντα σε παραγωγούς που πηγαίνουν στη λαϊκή αγορά, όταν αυτοί παρουσιάζουν ελλείψεις.

Ο παραγωγός αυτός αναγνωρίζει ως σημαντικότερα πλεονεκτήματα της διάθεσης των προϊόντων του στα σουπερμάρκετ τη *«σταθερή απορρόφηση των προϊόντων του»* και *«τη σταθερή συνεργασία»*, στοιχεία που απουσιάζουν από τις λαϊκές αγορές (*«εξαρτάται από την προσέλευση του κόσμου»*). Δεν υπάρχει κάποιος μεσάζοντας ανάμεσα σε αυτόν και τα σουπερμάρκετ. Το μέγεθος της παραγωγής του ανταποκρίνεται στις απαιτήσεις αυτών, και επιπλέον είναι *«καλά οργανωμένος»*, αφού διαθέτει δικό του μεταφορικό μέσο με ψυγείο για να μεταφέρει τα προϊόντα του και έχει αναλάβει ο ίδιος τη συσκευασία τους. Συνεπώς, λειτουργεί σε μεγάλο βαθμό αυτόνομα τόσο στην παραγωγή και στην τυποποίηση όσο και στη μεταφορά των προϊόντων του.

Στο δείγμα που εξετάστηκε υπήρχε και περίπτωση παραγωγού (παραγωγός 8) ο οποίος διαθέτει τα προϊόντα του και σε σουπερμάρκετ με τη μεσολάβηση κάποιου

τροφοδότη. Η τακτική αυτή εξυπηρετεί εκείνους τους παραγωγούς που θέλουν να συνεργαστούν με σουπερμάρκετ, όμως δεν παράγουν τις επιθυμητές ποσότητες. Κατά τον ίδιο, *«το σουπερμάρκετ θέλει συνεχή ροή του ίδιου προϊόντος, επομένως είναι δύσκολη η άμεση συνεργασία με ένα σουπερμάρκετ. Ένας τροφοδότης έχει από πίσω του διακόσιους παραγωγούς και έτσι για αυτόν δε σταματάει ποτέ η ροή προϊόντος»*.

Ο παραγωγός 6, που διαθέτει τα προϊόντα του τόσο στις λαϊκές αγορές όσο και στα σουπερμάρκετ, εντοπίζει θετικές πτυχές και στις δύο αγορές. Όμως όσον αφορά τα σουπερμάρκετ, υποστηρίζει ότι, *«αυτά που διαθέτει κάποιος σε τέσσερις με πέντε μέρες στη λαϊκή, τα διαθέτει μία φορά στα σουπερμάρκετ καλύπτοντας δύο βδομάδες λαϊκής»*. Ειδικότερα, στα σουπερμάρκετ δίδονται συγκεντρωτικές και μεγάλες ποσότητες γεωργικών προϊόντων, αποφέροντας στους παραγωγούς μεγαλύτερα κέρδη σε συντομότερο χρονικό διάστημα.

Την ίδια άποψη ως προς τα κέρδη ενστερνίστηκαν και οι παραγωγοί 7 και 8, οι οποίοι, όπως έχει αναφερθεί, έχουν δραστηριοποιηθεί ή εξακολουθούν να δραστηριοποιούνται στο χώρο της λαϊκής αγοράς. Συγκεκριμένα, στο ερώτημα από ποια αγορά αποκομίζουν περισσότερα κέρδη, οι παραγωγοί αυτοί απάντησαν πως *«στη λαϊκή αγορά σημειώνονται μεγαλύτερα κέρδη ως προς την τιμή του προϊόντος, ενώ στο σουπερμάρκετ έχει μεγαλύτερο κέρδος επειδή πουλάς περισσότερα προϊόντα»* (παραγωγός 7) και πως *«κέρδος θεωρείται να πουλήσεις φθηνά σε μεγαλύτερη ποσότητα»*, άρα μεγαλύτερα κέρδη αποκομίζουν από τα σουπερμάρκετ και τη λαχαναγορά (παραγωγός 8).

6.5.4 Τοπικές επιχειρήσεις εστίασης και μανάβικα

Στο δείγμα που εξετάστηκε τέσσερις στους εννέα παραγωγούς εφοδιάζουν με λαχανικά τα καταστήματα μανάβικης και τις επιχειρήσεις εστίασης του Δήμου Μαραθώνος. Ωστόσο οι συναλλαγές αυτές δεν μπορούν να μπουν εντός ενός πλαισίου σταθερής συνεργασίας και να αποτελέσουν σημαντική πηγή εισοδήματος για τους παραγωγούς.

Σύμφωνα με τους παραγωγούς, τα μανάβικα δεν παίρνουν σταθερές ποσότητες (παραγωγοί 1&2). Επίσης, οι συνεργασίες αυτές την παρούσα περίοδο της κρίσης έχουν αρχίσει να διακόπτονται από την πλευρά των παραγωγών, καθώς σε προηγούμενα χρόνια οι παραγωγοί επιβαρύνονταν οικονομικά, λόγω ασυνέπειας στην πληρωμή (παραγωγός 9).

Ομοίως ασταθής και περιοδική είναι η συνεργασία των παραγωγών με τις επιχειρήσεις εστίασης (κατά κύριο λόγο ταβέρνες). Οι παραγωγοί δε δίνουν προϊόντα σε σταθερή βάση, ούτε και σε καθορισμένες ποσότητες, καθώς οι επιχειρήσεις παραγγέλνουν ανάλογα με τη δουλειά που έχουν. Κάποιο εστιατόριο που λειτουργεί μόνο το καλοκαίρι, δεν παραγγέλνει κατά τη διάρκεια του χειμώνα (παραγωγός 6). Επιπρόσθετα, τις περισσότερες φορές οι ποσότητες που ζητούν οι επιχειρηματίες (στις ταβέρνες) είναι πολύ μικρές, και για αυτό κάποιοι παραγωγοί αποφεύγουν αυτού του είδους τις συνεργασίες (παραγωγός 8).

6.5.5 Απευθείας πώληση στο χωράφι

Η απευθείας πώληση των γεωργικών προϊόντων στο χωράφι αναφέρθηκε ως τακτική μόνο από τον παραγωγό 9, ο οποίος ασχολείται με τη βιολογική γεωργία. Για τον ίδιο, αυτός ο τρόπος διάθεσης των προϊόντων έχει πολλά πλεονεκτήματα. Αντιμετωπίζει το αγρόκτημά του ως «τόπο γνωριμίας». Παράλληλα, θεωρεί πως με αυτόν τον τρόπο απασχολούνται όλα τα μέλη της οικογένειας στην επιχείρηση, ακόμα και τα μικρότερα παιδιά, αφού η εργασία δεν είναι απαιτητική, και διαφοροποιούνται από τους υπόλοιπους βιοκαλλιεργητές. Είναι ένας τρόπος για να κερδίσουν την εμπιστοσύνη των καταναλωτών.

Πέρα από τα ευρήματα της έρευνας που διενεργήθηκε μέσω των συνεντεύξεων με τους παραγωγούς, υπάρχουν απαντήσεις και από την πλευρά του Δήμου Μαραθώνος (προνομιακός συνομιλητής 1) και της Περιφέρειας Ανατολικής Αττικής (προνομιακός συνομιλητής 2) σχετικά με τους επικρατέστερους τρόπους διάθεσης των γεωργικών προϊόντων στη Δημοτική Ενότητα Μαραθώνος. Οι απαντήσεις αυτές προκύπτουν από τη συνολική εικόνα που έχουν διαμορφώσει μέσω της επαφής τους με την ευρύτερη κοινότητα.

Σύμφωνα με τον προνομιακό συνομιλητή 1, οι περισσότεροι παραγωγοί προτιμούν τις λαϊκές αγορές από τα σουπερμάρκετ για την πώληση των γεωργικών τους προϊόντων. Υποστηρίζει πως οι παραγωγοί στις λαϊκές μπορούν να διαμορφώσουν την τιμή των προϊόντων τους στα επιθυμητά για αυτούς επίπεδα και να έχουν άμεσο κέρδος. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει, «στη λαϊκή αγορά έχουν εξασφαλισμένο το μέλλον». Επιπλέον, αυτή η επιλογή των παραγωγών οφείλεται στη γκάμα προϊόντων που παράγουν και μπορούν να διαθέσουν. Έτσι, στις λαϊκές αγορές υπάρχουν από γκρέηπ φρουτ μέχρι πατάτες Μαραθώνα, αλλά σε μικρές ποσότητες, ενώ στα σουπερμάρκετ υπάρχουν κυρίως σαλάτες, μαρούλια και χορταρικά. Τέλος, σύμφωνα με τα λεγόμενά του, στα σουπερμάρκετ διαθέτουν τα προϊόντα τους παραγωγοί που έχουν αναπτύξει σύγχρονες θερμοκηπιακές μονάδες που παράγουν σαλάτες.

Την άποψη αυτή έρχεται να ενισχύσει και ο προνομιακός συνομιλητής 2. Πιο συγκεκριμένα, ισχυρίζεται πως στα σουπερμάρκετ εμφανίζονται κυρίως φυλλώδη λαχανικά (μαρούλια, σαλάτες, άνηθα, μαϊντανός, σπανάκι και άλλα πράσινα φυλλώδη) από τον Μαραθώνα, καθώς αυτά είναι που έχουν αυξημένη ζήτηση, ενώ στις λαϊκές αγορές διατίθενται όλα τα προϊόντα που παράγονται στον Μαραθώνα.

Όσον αφορά την απευθείας πώληση στο χωράφι, την περιέγραψαν ως «σύνηθες όχι όμως αποκλειστικό» (προνομιακός συνομιλητής 2) φαινόμενο. Όπως υποστηρίζει ο προνομιακός συνομιλητής 1, υπάρχει διάθεση από τους παραγωγούς, όμως δεν νομίζει ότι πηγαίνουν οι καταναλωτές. Επομένως, δεν δίνεται ιδιαίτερη βαρύτητα σε αυτόν τον τρόπο διάθεσης γεωργικών προϊόντων.

6.6 Αγρο-διατροφικά συστήματα και παραγωγοί: Αντίληψη των πιέσεων που δέχονται οι παραγωγοί από τα σύγχρονα αγρο-διατροφικά συστήματα (σουπερμάρκετ)

6.6.1 Από τους παραγωγούς

Στο δείγμα των παραγωγών που εξετάστηκε κατά την εμπειρική έρευνα υπήρχαν παραγωγοί που συνεργάζονται με τα σουπερμάρκετ (τρεις παραγωγοί), αλλά και παραγωγοί που δε συνεργάζονται με τα σουπερμάρκετ και επιλέγουν διαφορετικούς τρόπους για τη διάθεση των προϊόντων τους (μέσω της λαϊκής αγοράς, της λαχαναγοράς και της απευθείας πώλησης στο χωράφι). Κατά συνέπεια, ο τρόπος αντίληψης των πιέσεων από αυτές τις δύο ομάδες θα είναι πολύ διαφορετικός. Έτσι κρίνεται αναγκαίο οι παραγωγοί να διακριθούν σε αυτούς που δε συνεργάζονται με τα σουπερμάρκετ και σε αυτούς που συνεργάζονται με τα σουπερμάρκετ. Οι δεύτεροι δεν αποκλείονται από την ταυτόχρονη διάθεση των προϊόντων τους και σε άλλες αγορές.

Παραγωγοί που δε συνεργάζονται με τα σουπερμάρκετ

Για τους παραγωγούς που δε συνεργάζονται με τα σουπερμάρκετ και διαθέτουν τα προϊόντα τους καταρχήν στις λαϊκές αγορές και στη συνέχεια σε άλλες αγορές (όπως είναι η λαχαναγορά της Αθήνας και οι τοπικές επιχειρήσεις) η αίσθηση της πίεσης από τα σουπερμάρκετ είναι αρκετά σχετική, καθώς δεν είναι άμεση η επαφή αυτών με την πηγή που την ασκεί. Υπάρχουν παραγωγοί οι οποίοι δεν έχουν καμία άποψη για τα σουπερμάρκετ, καθώς δεν τους απασχολεί καθόλου η συνεργασία μαζί τους (παραγωγοί: 2, 3, 4). Είναι ικανοποιημένοι με: την επιλογή τους να διαθέτουν τα προϊόντα τους στη λαϊκή αγορά ή τη λαχαναγορά, να παράγουν πολλά είδη ταυτόχρονα, να μην έχουν τις υποχρεώσεις της τυποποίησης και των πιστοποιήσεων ποιότητας, να λαμβάνουν τα χρήματα άμεσα, να έρχονται σε επαφή με τον πελάτη και να εργάζονται μόνοι τους. Γνωρίζουν εκ των προτέρων ότι δεν πληρούν τις απαραίτητες προδιαγραφές για να μπουν σε αυτόν τον κύκλο συναλλαγών (λ.χ. γνωριμίες και γκάμα προϊόντων).

Ο παραγωγός 9, ο οποίος έδειξε να μην επηρεάζεται η δραστηριότητά του από την εμπλοκή των σουπερμάρκετ στον τομέα του εμπορίου των οπωροκηπευτικών, ισχυρίστηκε πως αν και έχει μεγάλη καλλιεργήσιμη έκταση στην κατοχή του, γεγονός που θα καθιστούσε πιο εύκολη τη συνεργασία με το σουπερμάρκετ κάνοντας μονοκαλλιέργειες συγκεκριμένων ειδών, προτιμά να καλλιεργεί μεγάλη ποικιλία λαχανικών. Αυτό υποδηλώνει πως αν και πληροί τα κριτήρια μίας συνεργασίας με σουπερμάρκετ, δεν επιθυμεί να κάνει εκπτώσεις στην ποικιλία της παραγωγή του.

Ωστόσο υπήρχε παραγωγός (παραγωγός 5) ο οποίος αισθάνεται τις πιέσεις από τα σουπερμάρκετ λόγω του έντονου ανταγωνισμού που έχει αναπτυχθεί ανάμεσα σε αυτή την αγορά και τη λαϊκή αγορά. Συγκεκριμένα, υποστηρίζει πως τα σουπερμάρκετ τους «... έχουν κάνει μεγάλη ζημιά. Δεν θα έπρεπε να υπάρχουν εκεί τα λαχανικά. Βλέπουν οι καταναλωτές πιο φθηνά τα σουπερμάρκετ και πηγαίνουν και ψωνίζουν από εκεί».

Σύμφωνα και με σημαντικό στέλεχος αγροτικής συλλογικής οργάνωσης, τα σουπερμάρκετ έχουν ζημιώσει τις λαϊκές αγορές με την εμπλοκή τους στην πώληση οπωροκηπευτικών, καθώς για αρκετά χρόνια ο Μαραθώνας στηριζόταν αποκλειστικά στις λαϊκές αγορές για την πώληση των προϊόντων του. Τα σουπερμάρκετ μπορούν να διαθέτουν τα γεωργικά προϊόντα σε χαμηλότερες τιμές, καθιστώντας τα έτσι πιο ανταγωνιστικά έναντι αυτών της λαϊκής αγοράς, και τελικά προτιμητέα από τους καταναλωτές. Συγκεκριμένα ανέφερε πως, «τα σουπερμάρκετ εφαρμόζουν το δόγμα 'η κατανάλωση φέρνει το κέρδος'», έτσι αυτά «πουλάνε στην τιμή που αγοράζουν, για να δημιουργήσουν προσφορές και να φέρουν κόσμο σε αυτά. Ξαφνικά ανεβάζουν την τιμή πολύ ψηλότερα από τη λαϊκή».

Παραγωγοί που συνεργάζονται με σουπερμάρκετ

Από την άλλη πλευρά, εκείνοι οι παραγωγοί (6, 7 και 8) που συνεργάζονται με σουπερμάρκετ αντιλαμβάνονται πολύ διαφορετικά το ρόλο των σουπερμάρκετ. Τους ζητήθηκε να απαντήσουν εάν δέχονται πιέσεις ως προς τις τιμές, το ύψος της παραγωγής, τα πρότυπα πιστοποίησης που εφαρμόζουν, την πώληση προϊόντων τους με ιδιωτική ετικέτα, και τη συσκευασία των προϊόντων τους από τα σουπερμάρκετ, και καταγράφηκαν τα παρακάτω:

Οι παραγωγοί που συνεργάζονται με τα σουπερμάρκετ δεν εξέφρασαν δυσφορία ως προς το ζήτημα των τιμών. Τα σουπερμάρκετ είναι εκείνα που θα αποφασίσουν σε τι τιμή θα αγοράσουν το εμπόρευμα από τον παραγωγό. Ωστόσο σε αρκετές περιπτώσεις υπάρχουν περιθώρια διαπραγματεύσεως. Οι συνθήκες εκείνες που ευνοούν τη συμμετοχή του παραγωγού στον καθορισμό της τιμής είναι όταν υπάρχει έλλειψη ενός συγκεκριμένου προϊόντος στην αγορά, το οποίο αυτός διαθέτει. Όπως χαρακτηριστικά είπαν και οι τρεις παραγωγοί, «είναι θέμα προσφοράς και ζήτησης». Σε περιόδους που υπάρχει έλλειψη ενός προϊόντος στην αγορά, μεγαλύτερη διαπραγματευτική δύναμη και ισχύ έχει ο παραγωγός. Εάν όμως υπάρχει μεγάλη προσφορά από τους παραγωγούς για ένα προϊόν, τότε μεγαλύτερη δύναμη στον καθορισμό της τιμής έχει το σουπερμάρκετ. Ο παραγωγός εκείνος (παραγωγός 8) που προμηθεύει έμμεσα (μέσω τροφοδότη) τα σουπερμάρκετ με τα προϊόντα του επεσήμανε πως ο «μεσάζοντας δε χάνει ποτέ» σε περίπτωση που τα σουπερμάρκετ πιέσουν για μείωση των τιμών. Ο παραγωγός είναι εκείνος που θα εισπράξει την πίεση αυτή.

Οι αιτίες για τις οποίες οι παραγωγοί πιστεύουν πως τα σουπερμάρκετ επιδιώκουν τη μείωση των τιμών είναι: 1) ο ανταγωνισμός ως προς τις τιμές με άλλα σουπερμάρκετ, και 2) η ικανοποίηση και η προσέλκυση των καταναλωτών που αποζητούν χαμηλές τιμές στα προϊόντα.

Ως προς τα πρότυπα πιστοποίησης ποιότητας, ειπώθηκε από παραγωγό (παραγωγός 7) ότι με την εφαρμογή τους έχει βοηθηθεί ο ίδιος σημαντικά για τη βελτίωση της ποιότητας των προϊόντων του. Τα πρότυπα πιστοποίησης που εφαρμόζουν οι παραγωγοί είναι ιδιωτικά, δηλαδή φέρουν εξειδικευμένες απαιτήσεις των σουπερμάρκετ με τα οποία συνεργάζονται.

Δεν ανέφεραν πιέσεις ως προς τη συσκευασία των γεωργικών τους προϊόντων ούτε και ως προς το μέγεθος της παραγωγής. Είναι όμως υποχρεωμένοι να τα

παραδίδουν σε κιβώτια μίας χρήσης, στην επιφάνεια των οποίων αναγράφονται: το όνομα του παραγωγού, ο κωδικός του αγροτεμαχίου, η περιοχή προέλευσης και η ημερομηνία συγκομιδής. Δηλαδή οι παραγωγοί πρέπει να παρέχουν πληροφορίες ώστε να είναι δυνατή η ιχνηλασιμότητα των σταδίων παραγωγής του προϊόντος. Τέλος, μόνο ένας από τους τρεις παραγωγούς δίνει λαχανικά (σαλάτες) τα οποία πωλούνται με ιδιωτική ετικέτα.

Η συνεργασία των παραγωγών με τα σουπερμάρκετ δεν είναι απόλυτα κατοχυρωμένη. Κάθε χρόνο ο παραγωγός υπογράφει ένα συμβόλαιο με το σουπερμάρκετ, το οποίο όμως δεν τον κατοχυρώνει σε τίποτα για τη συνεργασία του. Ωστόσο, όπως ισχυρίστηκε ο παραγωγός 7, για να λυθεί η συνεργασία με το σουπερμάρκετ θα πρέπει το τελευταίο να έχει εντοπίσει κάποια παρατυπία ή μη εφαρμογή των προτύπων ποιότητας (λ.χ. υπολειμματικότητα φυτοφαρμάκου σε δειγματοληπτικό έλεγχο ποιότητας). Εκείνοι οι παραγωγοί που έχουν αυξημένες πιθανότητες να διακόψουν τη συνεργασία με τα σουπερμάρκετ είναι αυτοί που μπορεί να φανούν ασυνεπείς στις υποχρεώσεις τους, να μην τηρήσουν τις δεσμεύσεις τους ως προς τον τρόπο διαχείρισης της καλλιέργειάς τους, ή να έχουν μικρή παραγωγή.

Επιπλέον, οι παραγωγοί αυτοί υποστηρίζουν ότι τα σουπερμάρκετ δεν αποτελούν πειστικό παράγοντα για αυτούς. Οι πιέσεις που υφίστανται από αυτά είναι οι πιέσεις που υπάρχουν κατά κανόνα στην αγορά.

6.6.2 Από τους καταναλωτές και τις τοπικές επιχειρήσεις εστίασης

Η αντίληψη των περισσότερων ερωτώμενων ως προς τις πιέσεις που δέχονται οι παραγωγοί από τα σύγχρονα αγρο-διατροφικά συστήματα έχει διαμορφωθεί τόσο από περιστατικά που έχουν λάβει χώρα στον τόπο του Μαραθώνα, όσο και από οικείους τους που απασχολούνται στο αγροτικό επάγγελμα και δραστηριοποιούνται εκτός Μαραθώνα. Έτσι οι απόψεις που εκφράζουν έχουν διαμορφωθεί στο πλαίσιο των φιλικών (καταναλωτές) και των επαγγελματικών (ιδιοκτήτες τοπικών επιχειρήσεων εστίασης) συναναστροφών με παραγωγούς εντός και εκτός Μαραθώνα.

Η πλειονότητα των ερωτώμενων έδειξε να έχει γνώση επί του θέματος, αναφέροντας συγκεκριμένα περιστατικά κατά τα οποία οι παραγωγοί έχουν δεχθεί πιέσεις από τα σουπερμάρκετ. Οι πιέσεις που αντιλαμβάνονται οι ερωτώμενοι του δείγματος σχετίζονται κυρίως με τη διαμόρφωση της τιμής πώλησης των γεωργικών προϊόντων από τον παραγωγό στο σουπερμάρκετ. Συγκεκριμένα, υποστηρίζουν πως οι παραγωγοί εις γνώσιν αυτών που θα επακολουθήσουν συνεργάζονται με σουπερμάρκετ, καθώς *«προτιμούν τη σιγουριά της επιταγής μίας μεγάλης επιχείρησης, παρά την ακάλυπτη επιταγή μίας επιχείρησης ή ενός έμπορα»*, εν ολίγοις *«προτιμούν τη σιγουριά ότι θα πάρουν το χρήμα»*. Από προνομιακό συνομιλητή της παρούσας έρευνας ειπώθηκε πως το φαινόμενο αυτό *«δεν είναι τοπικό, αλλά πανελλαδικό»*, *«οι παραγωγοί απορούν με την τελική τιμή του προϊόντος σε σχέση με αυτήν που την έχουν πουλήσει αυτοί στο σουπερμάρκετ»*. Διατυπώθηκε μάλιστα πως αυτή η τάση των σουπερμάρκετ για μείωση των τιμών είναι αναμενόμενη όταν προσπαθούν αυτά να εφοδιάσουν όλα τους τα καταστήματα.

Ωστόσο υπήρξε και η άποψη πως *«αυτοί που δεν συνεργάζονται [με τα σουπερμάρκετ] έχουν το πρόβλημα ... Τα σουπερμάρκετ δεν ασκούν πιέσεις στις τιμές»*. Κύριο επιχείρημα αυτής ήταν πως τα σουπερμάρκετ είναι πολύ ανταγωνιστικά ως προς τις τελικές τιμές διάθεσης των προϊόντων στους καταναλωτές.

Από τους πέντε ερωτώμενους του δείγματος άγνοια προς τις πιέσεις αυτές εξέφρασε ένα μόνο άτομο. Αυτό δήλωσε πως δεν έχει αντιληφθεί αυτό το πρόβλημα, καθώς δεν έχει στον κοινωνικό του περίγυρο ανθρώπους που να ασχολούνται με την αγροτική παραγωγή.

6.6.3 Από τους ρυθμιστές

Ο τρόπος με τον οποίον αντιλαμβάνονται τις πιέσεις και το ρόλο των σουπερμάρκετ οι ερωτώμενοι από το Δήμο Μαραθώνος (προνομιακός συνομιλητής 1) και την Περιφέρεια Ανατολικής Αττικής (προνομιακός συνομιλητής 2) διαφέρει σημαντικά.

Ο προνομιακός συνομιλητής 1 αντιλαμβάνεται ως πολύ πειστικό το ρόλο των σουπερμάρκετ στην αγρο-διατροφική αλυσίδα και δει απέναντι στους παραγωγούς. Γνωρίζει αρκετά περιστατικά αποτυχημένων συνεργασιών μεταξύ παραγωγών και σουπερμάρκετ στην περιοχή του Μαραθώνα στις οποίες ζημιωμένοι ήταν οι παραγωγοί. Συγκεκριμένα, αναφέρει πως τα σουπερμάρκετ δίνουν επιταγές έξι μηνών που αποτελούν οικονομική καταστροφή για τους παραγωγούς. Τα συμβόλαια που υπογράφονται μεταξύ αυτών των δύο είναι άτυπα και χωρίς ρήτρες για τα σουπερμάρκετ, σε περίπτωση διακοπής της συνεργασίας. Έτσι εάν παρουσιαστούν καλύτερες αντιπροσφορές, αυτά διαλύουν τις συμφωνίες. Οι παραγωγοί εκείνοι που δεν έχουν οικονομικά αποθέματα καταστρέφονται, καθώς δεν μπορούν να επαναχρηματοδοτήσουν τη ροή της παραγωγής τους. Συνεπώς, η ποιότητα και η κατάληξη της συνεργασίας, κατ' αυτόν, κρίνονται από τη δυνατότητα του παραγωγού να επαναχρηματοδοτήσει την επένδυσή του σε περίπτωση διακοπής της συνεργασίας με το σουπερμάρκετ.

Από την άλλη πλευρά, ο προνομιακός συνομιλητής 2 αναγνωρίζει αρκετές ευκαιρίες για τη βελτίωση της ποιότητας των παραγόμενων προϊόντων. Θεωρεί πως οι όποιες πιέσεις προέρχονται από τα σουπερμάρκετ είναι αναμενόμενο να γίνονται αισθητές στους εμπόρους και παραγωγούς των τοπικών αγορών που *«ελλείπουν επαγγελματικότητα και τεχνικών ώστε να ανταγωνιστούν τέτοιες επιχειρηματικές δραστηριότητες»*. Μέσα από τη συνεργασία τους οι παραγωγοί με τα σουπερμάρκετ μπορούν να εκπαιδευτούν στο πώς να εφαρμόζουν καλές πρακτικές και να παράγουν ποιοτικά και ασφαλή προϊόντα σύμφωνα με τις νομοθετικές διατάξεις και τις τάσεις της αγοράς.

Το σημείο εκείνο της συνεργασίας στο οποίο πιθανολογεί να υπάρχουν τρωτά σημεία είναι οι οικονομικές συμφωνίες και κατ' επέκταση το οικονομικό όφελος των παραγωγών από αυτές. Οι πιέσεις που δέχονται οι παραγωγοί από τα σουπερμάρκετ για τη μείωση των τιμών τους ενδέχεται να οδηγήσουν στην υποβάθμιση της ποιότητας των προϊόντων.

Επιπλέον, αναφέρει ως μειονέκτημα της διάθεσης των γεωργικών προϊόντων στα σουπερμάρκετ την απώλεια της φρεσκάδας τους, εξαιτίας της μεγάλης παραμονής τους στο ράφι των καταστημάτων.

Και οι δύο συνομιλητές αναγνωρίζουν τον αρνητικό αντίκτυπο στις λαϊκές αγορές από την επικράτηση των σουπερμάρκετ στην πώληση οπωροκηπευτικών. Σύμφωνα με τον προνομιακό συνομιλητή 1, «όλος ο μηχανισμός κατευθύνει τον καταναλωτή στα σουπερμάρκετ», «πλέον είναι εκτός των ρυθμών της σύγχρονης ζωής και αρκετά κουραστική η διαδικασία με τα καροτσάκια [της λαϊκής]». Ειδικά στα μεγάλα αστικά κέντρα όπου ο χρόνος είναι πολύ περιορισμένος, οι καταναλωτές ικανοποιούνται καλύτερα από το ευέλικτο ωράριο των σουπερμάρκετ. Τέλος, όπως επισημαίνει ο προνομιακός συνομιλητής 2, τα σουπερμάρκετ έχουν τη δυνατότητα προσφορών και καλύτερων τιμών προς όφελος της τσέπης του καταναλωτή.

6.7 Αγρο-διατροφικά συστήματα και τοπικοί καταναλωτές και ιδιοκτήτες επιχειρήσεων εστίασης

6.7.1 Αντίληψη των πιέσεων που δέχονται οι τοπικοί καταναλωτές και οι ιδιοκτήτες τοπικών επιχειρήσεων εστίασης από τα σύγχρονα αγρο-διατροφικά συστήματα (σουπερμάρκετ).³⁸

Στο σύνολό τους οι ερωτώμενοι δεν ανέφεραν πιέσεις και περιορισμούς που δέχονται από τα σουπερμάρκετ. Αυτό οφείλεται, όπως οι ίδιοι δήλωσαν, στο γεγονός ότι προτιμούν κατά κύριο λόγο τις λαϊκές αγορές ή την απευθείας επαφή με τον παραγωγό για την προμήθεια των λαχανικών τους, είτε για οικιακή είτε για επαγγελματική χρήση. Το μόνο σημείο που επισημάνθηκε ως αρνητικό είναι η απώλεια της προσωπικής επαφής του πελάτη με τον προμηθευτή του. Συγκεκριμένα ειπώθηκε πως «πας κάπως τηλεκατευθυνόμενος στο σουπερμάρκετ, με πίεση να αγοράσεις ορισμένα πράγματα ... στην επαφή με τον χασάπη και τον μανάβη πάντα έχεις την καθοδήγηση για την επιλογή του καλύτερου».

6.7.2 Προτιμήσεις των καταναλωτών και των ιδιοκτητών επιχειρήσεων εστίασης ως προς τον τρόπο αγοράς των γεωργικών ειδών.

*Προτιμήσεις των καταναλωτών*³⁹

Η πλειονότητα των καταναλωτών δηλώνει πως προτιμάει και εμπιστεύεται περισσότερο τις λαϊκές αγορές από τα σουπερμάρκετ για την προμήθεια των γεωργικών της ειδών. Η προτίμηση αυτή στηρίζεται στην προσωπική επαφή και

---

³⁸ Στο ερώτημα αυτό οι ιδιοκτήτες των τοπικών επιχειρήσεων απάντησαν και αυτοί ως καταναλωτές. Συνεπώς, οι απόψεις τους δεν θα διαχωριστούν από τις αντίστοιχες των καταναλωτών-κατοίκων του Μαραθώνα.

³⁹ Στις προτιμήσεις των καταναλωτών συγκαταλέγονται και οι προσωπικές προτιμήσεις των ιδιοκτητών επιχειρήσεων εστίασης. Αυτό συμβαίνει καθώς κατά τη διάρκεια της συνέντευξης δεν τέθηκαν αυστηρά όρια στον διαχωρισμό των προτιμήσεων ως καταναλωτές και επαγγελματίες.

γνωριμία που έχει αναπτυχθεί με τους παραγωγούς των λαϊκών αγορών, αλλά και στην εκτίμηση της ποιότητας των τοπικών προϊόντων από τους καταναλωτές.

Ειδικότερα, υπήρξε καταναλωτής που ισχυρίστηκε πως παρ' όλο που γνωρίζει ότι στα σουπερμάρκετ ενδέχεται να βρει προϊόντα σε χαμηλότερες τιμές, επιλέγει τη λαϊκή αγορά, καθώς τους περισσότερους παραγωγούς τους γνωρίζει, τους εμπιστεύεται, τους συμβουλεύεται και τον καθοδηγούν ως προς το τι θα πάρει. Για εκείνον το σουπερμάρκετ αποτελεί «λύση ανάγκης». Την ίδια άποψη εξέφρασε κι άλλος ερωτώμενος του δείγματος, υποστηρίζοντας πως στο σουπερμάρκετ πηγαίνει στην περίπτωση που θέλει να βρει κάτι το εξεζητημένο, κάτι που δεν μπορεί να βρει στη λαϊκή αγορά του Μαραθώνα, δηλαδή κάτι που δεν παράγεται στην περιοχή.

Επιπλέον, οι καταναλωτές αναφέρουν ως προτέρημα των λαϊκών αγορών τη σταδιακή πτώση των τιμών κατά τη διάρκεια της ημέρας. Κάτι, όπως επισημαίνουν, που δε συμβαίνει στα σουπερμάρκετ, όπου οι τιμές διατηρούνται σταθερές όλη την ημέρα.

Ωστόσο όλοι οι καταναλωτές αναγνωρίζουν τα πλεονεκτήματα των σουπερμάρκετ και αρκετές φορές τα επιλέγουν. Πιο συγκεκριμένα, είναι δυνατόν να «βρεις όλα τα προϊόντα που χρειάζεσαι», «έχεις απόλυτη εικόνα της προέλευσης των προϊόντων», «το ωράριο είναι ευέλικτο», ο χώρος δεν είναι εκτεθειμένος στις καιρικές συνθήκες –όπως στις λαϊκές αγορές-, ενώ εξαιτίας του ανταγωνισμού, «έχουν τιμές προσφοράς».

Τέλος, οι πιστοποιήσεις στα προϊόντα που διατίθενται στα σουπερμάρκετ δεν αποτελούν κριτήριο για την αγορά τους από τους ερωτώμενους καταναλωτές. Χαρακτηριστικά ειπώθηκε πως οι πιστοποιήσεις ποιότητας «είναι ψευδείς». Έτσι οι κάτοικοι του Μαραθώνα προτιμούν τα προϊόντα του Μαραθώνα, ακόμα και αν δεν ξέρουν τις συνθήκες παραγωγής τους, καθώς υπάρχουν «έμποροι που έχουν πράγματα που είναι σίγουρα καλά».

Προτιμήσεις επιχειρήσεων

Και στην περίπτωση των τοπικών επιχειρήσεων εστίασης είναι σαφής η προτίμηση των ερωτώμενων στην τοπική παραγωγή του Μαραθώνα. Ωστόσο, εξαιτίας των διαφορετικών απαιτήσεων των επιχειρήσεων (επιχείρηση 1: ταβέρνα, επιχείρηση 2: ξενοδοχείο) στις ποσότητες τροφοδοσίας, ο τρόπος προμήθειας των αγροτικών προϊόντων διαφέρει. Ειδικότερα:

Η επιχείρηση 1 προμηθεύεται τα κηπευτικά προϊόντα της εξ' ολοκλήρου από τους τοπικούς παραγωγούς, είτε από τις λαϊκές παραγωγές είτε με απευθείας πώληση με τους παραγωγούς. Η προτίμηση αυτή αιτιολογείται από τις χαμηλές τιμές των προϊόντων και την ποιότητα που αναγνωρίζει σε αυτά ο ιδιοκτήτης της επιχείρησης. Το πλέον σύνθημα είναι η απευθείας αγορά από τον παραγωγό, λόγω των μεγαλύτερων ποσοτήτων που έχει ανάγκη η επιχείρηση και των ακόμα ευνοϊκότερων τιμών που μπορεί να πετύχει. Η συνεργασία που αναπτύσσεται με τους παραγωγούς δεν είναι σταθερή. Σε περίπτωση δυσαρέσκειας ή επιθυμίας διαφορετικού προϊόντος, η επιχείρηση μπορεί να απευθυνθεί σε διαφορετικό παραγωγό. Τέλος, οι

προδιαγραφές που θεωρεί ο ιδιοκτήτης της επιχείρησης ότι πρέπει να πληρούν τα προϊόντα είναι η καλή τιμή και ποιότητα.

Από την άλλη πλευρά, η επιχείρηση 2 προμηθεύεται τα είδη μαναβικής της από κάποιον χονδρέμπορο. Επομένως τα κηπευτικά τους συνίστανται από προϊόντα που προέρχονται τόσο από την περιοχή του Μαραθώνα όσο και από άλλες. Σύμφωνα με τον ιδιοκτήτη της επιχείρησης, ο λόγος για τον οποίον δεν προμηθεύονται τα είδη μαναβικής τους απευθείας από τους παραγωγούς είναι η ανεπαρκής οργάνωση των παραγωγών. Οι τελευταίοι δεν κόβουν τιμολόγια, με αποτέλεσμα να μην είναι δυνατόν να πραγματοποιηθεί νομότυπα η συναλλαγή αυτή. Επιπλέον, ο ιδιοκτήτης υποστηρίζει πως είναι δύσκολο για τους παραγωγούς να μαζέψουν τη γκάμα των προϊόντων που θέλουν στην επιχείρηση και στις ποσότητες που επιθυμούν. Θα πρέπει να συνεργάζονται με πολλούς παραγωγούς ταυτόχρονα, πράγμα που κρίνεται αρκετά δυσλειτουργικό. Ωστόσο ο ιδιοκτήτης της επιχείρησης 2 τονίζει πως οι παραγωγοί της περιοχής θα μπορούσαν κάλλιστα να οργανωθούν όλοι μαζί και να καλύπτουν τις ανάγκες των ξενοδοχείων της περιοχής στα είδη μαναβικής.

Τέλος, και οι δύο ερωτώμενοι υπογράμμισαν πως σε περίπτωση που οι τοπικοί παραγωγοί ή ο χονδρέμπορος δεν έχουν στη διάθεσή τους κάποιο προϊόν που η επιχείρηση έχει ανάγκη, καταφεύγουν στο σουπερμάρκετ.

6.8 Αξιολόγηση της προσπάθειας των παραγωγών και της ποιότητας των παραγόμενων προϊόντων του Μαραθώνα από τους καταναλωτές, τους ιδιοκτήτες των επιχειρήσεων εστίασης και τους ρυθμιστές (φορείς του Δήμου και της Περιφέρειας)

6.8.1 Καταναλωτές και ιδιοκτήτες επιχειρήσεων εστίασης

Οι συμμετέχοντες στην εμπειρική έρευνα επέδειξαν μεγάλη ικανοποίηση αλλά και εμπιστοσύνη στην ποιότητα των προϊόντων που παράγονται στον Μαραθώνα. Παρ' όλο που αναγνωρίζουν ότι οι συνθήκες παραγωγής μπορεί να μην είναι οι ιδανικότερες, εξακολουθούν να τα προτιμούν. Ωστόσο η προτίμηση και η εμπιστοσύνη εκδηλώνεται, στις περισσότερες περιπτώσεις των ερωτώμενων, υπό προϋπόθεση της προσωπικής γνωριμίας του καταναλωτή με τον παραγωγό.

Οι αντιλήψεις των καταναλωτών για τα τοπικά προϊόντα διαφαίνονται στις παρακάτω φράσεις: *«στον Μαραθώνα έχουν ποιοτικά προϊόντα, όμως δεν μπορεί κανείς να διαπιστώσει την ποιότητά τους. Πρέπει να ξέρεις τον παραγωγό», «είναι καλά προϊόντα και τα προτιμούν πολλοί», «... δεν τους εμπιστεύομαι όλους, πηγαίνω στοχευμένα».*

Οι τοπικές επιχειρήσεις, από την πλευρά τους, προβάλλουν και προωθούν τα προϊόντα του Μαραθώνας. Συγκεκριμένα, οι ιδιοκτήτες που ρωτήθηκαν υποστηρίζουν ότι προτιμούν πάντα να παίρνουν ό, τι προϊόντα παράγει ο Μαραθώνας, και αυτό το διαφημίζουν και στους πελάτες.

Όσον αφορά το ζήτημα της επάρκειας, ως προς την τροφοδότησή τους, τόσο οι καταναλωτές όσο και οι επιχειρηματίες δήλωσαν πως οι ανάγκες τους στα λαχανικά καλύπτονται πλήρως από την τοπική παραγωγή.

6.8.2 Ρυθμιστές

Οι απόψεις των προνομιακών συνομιλητών από το Δήμο Μαραθώνος (ρυθμιστής 1) και την Περιφέρεια Ανατολικής Αττικής (ρυθμιστής 2) ως προς την προσπάθεια που καταβάλλουν οι παραγωγοί, τη φήμη και την ποιότητα των γεωργικών προϊόντων του Μαραθώνα είναι αρκετά αντικρουόμενες.

Ο ρυθμιστής 1 πιστεύει έντονα πως η φήμη του Μαραθώνα για τη γεωργική του παραγωγή είναι προδιαγεγραμμένη και δεδομένη. Η πεποίθηση αυτή στηρίζεται στο ιστορικό υπόβαθρο της περιοχής, το οποίο είναι γνωστό πανταχόθεν. Κατ' επέκταση δε θεωρεί ότι η διάθεση των γεωργικών προϊόντων του Μαραθώνα μέσω των σουπερμάρκετ μπορεί να συμβάλλει με κάποιον τρόπο στην περαιτέρω προώθηση του τόπου. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει, *«Ο Μαραθώνας είναι γνωστός στα πέρατα του κόσμου και όποιος χρησιμοποιεί το όνομά του έχει μόνο όφελος. Είναι ένας τόπος ευλογημένος... τα προϊόντα του Μαραθώνα δεν είναι ΠΟΠ, όμως μόνο θετικό αντίκτυπο μπορούν να έχουν στην αγοραστική δύναμη των σουπερμάρκετ ή άλλων αγορών. Ο καταναλωτής έχει συνδέσει τον Μαραθώνα με τον πρωτογενή τομέα και γνωρίζει και την τοποθεσία. Είναι στην ψυχρόσυνθεση του καταναλωτή να επιλέγει προϊόντα από τον Μαραθώνα»*. Δεν είναι τυχαίο ότι στις λαϊκές αγορές τα προϊόντα του Μαραθώνα προτιμώνται, το ίδιο συμβαίνει και στα σουπερμάρκετ.

Σύμφωνα με τον ρυθμιστή 2, ο Μαραθώνας αποτελεί το *«μυστάνι της Αττικής»*. Ωστόσο όσον αφορά την ποιότητα και την ασφάλεια των τροφίμων μειονεκτεί λόγω φήμης (και πραγματικότητας) για αλόγιστη χρήση χημικών (φυτοφαρμάκων) κατά την παραγωγή των πρωτογενών προϊόντων. *«Θεωρώ ότι είναι μία καλή μαγιά που χρειάζεται πολύ δουλειά, υπομονή και εκπαίδευση»* επισημαίνει ο ρυθμιστής 2.

Στη συνέχεια προσθέτει πως αυτά στα οποία υστερεί ο γεωργικός κλάδος τους Μαραθώνα είναι η εκπαίδευση και η συλλογικότητα. Οι παραγωγοί δεν είναι εξελιγμένοι στο κομμάτι της τυποποίησης και των πιστοποιήσεων. Κατά την προσωπική γνώμη του ρυθμιστή 2, η άρνηση των παραγωγών να εξελιχθούν σε αυτά τα δύο σημεία συνδέεται με την ηλικιακή κατανομή του πληθυσμού στη γεωργία -οι νεότεροι είναι πιο ανοιχτοί σε τέτοιες πρακτικές-, το μορφωτικό επίπεδο και την αδυναμία σχεδιασμού και υλοποίησης μακροπρόθεσμων πλάνων. Κατά τη γνώμη του ρυθμιστή 1, τα προϊόντα του Μαραθώνα υστερούν στα στοιχεία αυτά, καθώς οι παραγωγοί φοβούνται την εξέλιξη.

Πάραυτα τα προϊόντα που παράγονται στον Μαραθώνα έχουν την αποδοχή του κόσμου. Σύμφωνα και με τους δύο συνομιλητές ο Μαραθώνας δεν αποτελεί μεγάλο αστικό κέντρο, πράγμα που σημαίνει ότι υπάρχουν διαπροσωπικές σχέσεις μεταξύ των κατοίκων και των παραγωγών, με τους πρώτους να επιλέγουν τα προϊόντα που θα

καταναλώσουν βάσει αυτών των σχέσεων. Εκ των πραγμάτων λοιπόν οι κάτοικοι εκφράζουν μεγαλύτερη προτίμηση και εμπιστοσύνη στα τοπικά προϊόντα.

6.9 Αναγνώριση της αξίας της γεωργίας για το σύνολο της περιοχής από τους καταναλωτές, τους ιδιοκτήτες των επιχειρήσεων εστίασης και τους ρυθμιστές

Η σημασία του πρωτογενούς τομέα για την οικονομική ανάπτυξη και την απασχόληση του πληθυσμού της περιοχής του Μαραθώνα είναι κάτι που αναγνωρίζεται από όλους τους προνομιακούς συνομιλητές που συμμετείχαν στην παρούσα μελέτη.

Τόσο οι καταναλωτές όσο και οι επιχειρηματίες που ρωτήθηκαν θεωρούν πως η αγροτική παραγωγή διατηρεί την οικονομία της περιοχής. Σύμφωνα με δύο εκ των ερωτώμενων, οι δύο βασικοί άξονες της τοπικής οικονομίας είναι η γεωργία και ο τουρισμός. *«Η γεωργία, όμως, απασχολεί πιο πολλούς στα χωράφια από ότι ο τουρισμός. Ο τουρισμός είναι περισσότερο εποχιακός».*

Ακόμα, διατυπώθηκε η άποψη ότι η γεωργία ναι μεν συμβάλλει σημαντικά στην ανάπτυξη της περιοχής, αλλά δυστυχώς είναι υποβαθμισμένη. Πιο συγκεκριμένα, υπάρχουν κομμάτια γεωργικής γης που θα μπορούσαν να αξιοποιηθούν πολύ καλύτερα. Αντιθέτως, σε αρκετά μέρη που υπήρχαν καλλιέργειες, πλέον υπάρχουν φωτοβολταϊκά. Επιπλέον, ο συνομιλητής αυτός προσέθεσε ότι οι παραγωγοί λιγοστεύουν, καθώς το αγροτικό επάγγελμα είναι δύσκολη και επίπονη δουλειά και όχι και τόσο προσοδοφόρα όσο άλλες πηγές εισοδήματος.

Τέλος, οι ρυθμιστές από την πλευρά τους υποστήριξαν πως η γεωργία είναι ο μόνος κλάδος που καθ' όλη τη διάρκεια του χρόνου δίνει χρήματα στον τόπο και αναγνωρίζουν σε αυτόν σημαντικές δυνατότητες ανάπτυξης.

6.10 Περιαστικός αγροτικός χώρος

Χρήσεις γης, ο παράγοντας της εγγύτητας στη λήψη αποφάσεων της αγροτικής επιχείρησης και της αγροτικής οικογένειας, συμβίωση αγροτικών και αστικών δραστηριοτήτων.

6.10.1 Παραγωγοί

Για την πλειονότητα των παραγωγών του δείγματος, ο παράγοντας της εγγύτητας στο αστικό κέντρο λειτουργεί ως ερέθισμα για τη διαφοροποίηση της εκμετάλλευσής τους. Από τις απαντήσεις των παραγωγών προκύπτει ότι η μικρή απόσταση από την Αθήνα επηρεάζει σημαντικά τον τρόπο διάθεσης των προϊόντων που παράγουν αλλά και το είδος των προϊόντων που καλλιεργούν.

Πιο συγκεκριμένα, οι περισσότεροι παραγωγοί επιλέγουν τις λαϊκές αγορές λόγω της εγγύτητας τους στο αστικό κέντρο. Πηγαίνουν στη λαϊκή αγορά έως και έξι φορές την εβδομάδα σε διαφορετικές περιοχές της Αθήνας. Σε μεγάλο βαθμό

πιστεύουν πως χάρη σε αυτό το προνόμιο συνεχίζουν να υπάρχουν και δεν έχουν κλείσει ακόμα.

Το πλεονέκτημα της εγγύτητας αναγνωρίστηκε και από παραγωγούς που συνεργάζονται με σουπερμάρκετ. Τα προϊόντα τους φτάνουν πολύ γρήγορα στο σημείο πώλησης. Αυτό, όπως ισχυρίζονται, εκτιμάται θετικά και από τα σουπερμάρκετ, τα οποία μπορούν να έχουν άμεση πρόσβαση στον παραγωγό.

Επιπλέον, όλοι οι παραγωγοί θεωρούν ότι ευνοούνται ιδιαίτερα οι κηπευτικές καλλιέργειες. Πιο συγκεκριμένα, η εγγύτητα του Μαραθώνα στο αστικό κέντρο παρέχει το ανταγωνιστικό πλεονέκτημα της φρεσκάδας των προϊόντων. Έτσι, οι παραγωγοί μπορούν να καλλιεργούν αρκετά «ευπαθή» προϊόντα και να τα συγκομίζουν μία μέρα ή ακόμα και το ίδιο πρωί πριν τα διαθέσουν στις λαϊκές αγορές (*«είναι κομμένα ώρες, ούτε εικοσιτετράωρο μέχρι τη στιγμή πώλησης»*). Κατά αυτόν τον τρόπο: έχουν περιορισμένα έως μηδενικά έξοδα για τη συντήρηση των κηπευτικών, και μπορούν να διαπραγματευτούν και να πουλήσουν τα προϊόντα τους σε υψηλότερες τιμές.

Εκ των εννέα παραγωγών μόνο ένας (παραγωγός 7) έχει λάβει υπόψη του την εγγύτητα του περαστικού χώρου στο αστικό κέντρο για την οργάνωση της οικογένειάς του σε συνδυασμό με την αγροτική εκμετάλλευσή του. Ο συγκεκριμένος, έχει επιλέξει να κατοικεί στην Αθήνα ενώ παράλληλα διατηρεί την αγροτική του επιχείρηση στον Μαραθώνα.

Υπήρξε όμως και παραγωγός (παραγωγός 9) ο οποίος δήλωσε πως με την ανάπτυξη των οδικών δικτύων καταλύεται η έννοια του «μακριά» και του «κοντά». Η απόσταση δεν εξυπηρετεί τον ίδιο για την διάθεση των προϊόντων τους στις λαϊκές αγορές της Αθήνας. Ωστόσο, λόγω της εγγύτητας, έχουν ευκολότερη πρόσβαση οι κάτοικοι των Αθηνών στο αγρόκτημά του.

Όσον αφορά τις πιέσεις που μπορεί να έχουν δεχθεί οι παραγωγοί για αλλαγή χρήσης γης, αναφέρθηκαν μόνο τρία περιστατικά: παραχώρηση γης για οικιστική χρήση, για φωτοβολταϊκά και για παρκινγκ σκαφών. Δύο από τους παραγωγούς που δέχθηκαν τις πιέσεις είπαν πως εν τέλει μετάνιωσαν που δεν ενέδωσαν στην προσφορά, καθώς δεν συμφέρει η γεωργική γη στον Μαραθώνα. Οι εκτάσεις είναι πολύ μικρές και, αρκετές από αυτές είναι, αναμειγμένες με τους οικισμούς. Τα στοιχεία αυτά θέτουν περιορισμούς ως προς τον τρόπο αξιοποίησής τους. Όπως ανέφερε και ένας τρίτος παραγωγός οι επενδύσεις που ευνοούνται σε αυτή την περιοχή είναι οι εντατικές, δηλαδή, *«να βγάζεις περισσότερα προϊόντα από μικρότερη έκταση»*.

6.10.2 Καταναλωτές και επιχειρήσεις εστίασης

Όλοι οι ερωτώμενοι του δείγματος αυτού αναγνωρίζουν πως η συνύπαρξη των αγροτικών εκμεταλλεύσεων και των οικισμών στον ίδιο χώρο επιβαρύνει τους κατοίκους. Ειδικότερα, οι ερωτώμενοι αναφέρθηκαν στη ρύπανση του νερού από τα φυτοφάρμακα, τη γενικότερη ρύπανση της ατμόσφαιρας *«όταν ραντίζουν»* και στις δυσάρεστες οσμές από τις κοπριές.

6.10.3 Ρυθμιστές

Ο ρυθμιστής από την πλευρά του Δήμου ισχυρίζεται ότι οι χώροι στους οποίους υπάρχουν γεωργικές εκμεταλλεύσεις θεωρούνται αγροτικές περιοχές, ιδιαίτερα ο κάμπος του Μαραθώνα. Έτσι, παρεμβάλλονται μόνο σπίτια. Οι κάτοικοι που διατηρούν σπίτια στις περιοχές αυτές γνωρίζουν εκ των προτέρων τι συνθήκες θα επικρατούν σε αυτές. Κατά συνέπεια, δε θεωρεί ότι υπάρχουν σημαντικές επιπτώσεις από τη συμβίωση του αγροτικού και του αστικού χώρου στην περιοχή του Μαραθώνα.

Ο ρυθμιστής από την πλευρά της Περιφέρειας αναφέρει ότι η συμβίωση αυτών των δύο χώρων δεν είναι και τόσο αρμονική. Υπεύθυνες για αυτή την κατάσταση είναι οι κακές γεωργικές πρακτικές που εφαρμόζουν οι παραγωγοί, οι οποίες δημιουργούν προβλήματα και έντονες αντιπαραθέσεις. Θεωρεί ως κυριότερη αιτία αυτής της κατάστασης τον μη καθορισμό των χρήσεων γης, καθώς δημιουργεί προβλήματα στον τρόπο χειρισμού της γης ως προς τις δραστηριότητες που επιτρέπονται σε αυτή. Τέλος, πιστεύει πως η γεωργική δραστηριότητα έχει περιοριστεί και βάλλεται από την εξάπλωση των οικισμών.

6.11 Πολιτικές και κίνητρα για την ανάπτυξη της περιαστικής γεωργίας του Μαραθώνα

Από τα επιμέρους ερωτήματα που τέθηκαν στους συμμετέχοντες της έρευνας σχετικά με τις πολιτικές και τα κίνητρα που δίδονται στους παραγωγούς για τη στήριξη της περιαστικής γεωργίας, η εικόνα που σχηματίστηκε είναι αυτή της έλλειψης πολιτικών και στρατηγικού σχεδιασμού από τους αρμόδιους φορείς.

Κανένας από τους ερωτώμενους παραγωγούς δεν έχει λάβει οποιαδήποτε μορφή ενίσχυσης. Αυτό έχει συμβεί καθώς ο Μαραθώνας αποτελεί βιώσιμη περιοχή ανάπτυξης της Αττικής, και κατά συνέπεια οι παραγωγοί της εν λόγω περιοχής δεν δικαιούνται επιδοτήσεων.

Σύμφωνα με τα λεγόμενα των κατοίκων, των επιχειρηματιών αλλά και του εκπροσώπου του Δήμου, οι προσπάθειες στήριξης της γεωργικής δραστηριότητας του Μαραθώνα από το Δήμο είναι μηδενικές. Όπως ανέφερε ο ρυθμιστής από τη μεριά του Δήμου, ακόμα και οι στόχοι που είχαν τεθεί στο Επιχειρησιακό Πρόγραμμα της περιόδου 2012-2014 δεν λήφθηκαν υπόψη και δεν υλοποιήθηκαν ποτέ.

Τέλος, ο προνομιακός συνομιλητής της Περιφέρειας Ανατολικής Αττικής ισχυρίζεται πως υπάρχουν ευρωπαϊκές και εθνικές νομοθεσίες για τη διατήρηση και τη στήριξη της παραγωγής σε τοπικό επίπεδο, όμως δεν υπάρχουν πολιτικές.

6.12 Ζητήματα γενικότερης φύσεως που εξετάστηκαν κατά την εμπειρική έρευνα

Προκειμένου να εντοπισθούν και άλλοι παράγοντες που ασκούν πιέσεις και περιορίζουν τη γεωργική δραστηριότητα των παραγωγών, τέθηκαν ερωτήσεις σχετικές με τις επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης και της εισχώρησης νέων αγροτών στο γεωργικό επάγγελμα προς τους παραγωγούς του Μαραθώνα.

6.12.1 Οικονομική κρίση

Αρκετοί παραγωγοί που διαθέτουν τα προϊόντα τους στις λαϊκές αγορές και τη λαχαναγορά δήλωσαν πως για αυτούς το μέλλον στο γεωργικό επάγγελμα δεν είναι πολύ ευόιο, δεδομένης της παρούσας οικονομικής κρίσης. Σύμφωνα με τους περισσότερους, ο τζίρος τους έχει μειωθεί 40% έως και 70%.

Άλλο ένα πρόβλημα που αντιμετωπίζουν είναι η περίσσεια μεγάλων ποσοτήτων τροφίμων. Συγκεκριμένα, οι παραγωγοί παράγουν πολύ περισσότερο από ότι αγοράζει ο κόσμος στις λαϊκές αγορές. Λογικό επόμενο της καταστάσεως αυτής είναι να αχρηστεύονται και να πετιούνται μεγάλες ποσότητες τροφίμων.

Η οικονομική κρίση και τα αδιέξοδα που έχει επιφέρει αυτή είναι οι μοναδικοί ικανοί λόγοι για εγκαταλείψουν τη γεωργική παραγωγή. Ήδη από τους ερωτώμενους παραγωγούς έχουν εγκαταλείψει εκτάσεις γης, προκειμένου να περιορίσουν την παραγωγή τους.

Τέλος, οι παραγωγοί που συνεργάζονται με τα σουπερμάρκετ δεν ανέφεραν να έχει πληγεί το εισόδημά τους από την οικονομική κρίση.

6.12.2 Νέοι αγρότες στην περιοχή

Δεν ήταν όλοι οι παραγωγοί ενήμεροι πάνω στο ζήτημα της εισχώρησης νέων αγροτών στη γεωργική δραστηριότητα του Μαραθώνα. Πιο συγκεκριμένα, υπήρξαν ερωτώμενοι που δεν έχουν αντιληφθεί την παρουσία ή έντονη δραστηριότητα από νέους αγρότες στην περιοχή. Ωστόσο εκείνοι που είναι γνώστες της κατάστασης δεν θεωρούν πως οι νέοι αγρότες είναι κατ' ανάγκη και ανταγωνιστές. Έτσι, για κάποιους παραγωγούς αποτελούν ανταγωνιστές, καθώς διεκδικούν μερίδιο της αγοράς. Άλλοι παραγωγοί, όμως, δεν τους αξιολογούν ως σημαντικούς ανταγωνιστές, αφού δε διαθέτουν τεχνογνωσία, είναι άπειροι και το γεωργικό επάγγελμα για αυτούς αποτελεί δευτερεύουσα πηγή εισοδήματος.

Σύμφωνα με το ρυθμιστή του Δήμου, είναι δύσκολη η ένταξη νέων αγροτών στο επάγγελμα, καθώς υστερούν σε πολλά σημεία σε σχέση με τους παλαιότερους γεωργούς. Το σημαντικότερο όλων είναι ότι δεν έχουν δική τους γη, καθώς η γη στο Μαραθώνα είναι πολύ ακριβή. Το γεγονός αυτό σε συνδυασμό με το υψηλό κεφάλαιο που απαιτείται για την επένδυση, καθιστά πολύ δύσκολη την είσοδό τους στο χώρο.

Κεφάλαιο 7 Συμπεράσματα

7.1 Η διάρθρωση αγροτικών εκμεταλλεύσεων και η νοοτροπία των παραγωγών του Μαραθώνα

Ο Μαραθώνας πρόκειται για μία περίπτωση περιαστικού αγροτικού χώρου στον οποίον ανέκαθεν κυριαρχούσαν οι παραδοσιακές αγρο-διατροφικές αλυσίδες (ή οι μικρές αλυσίδες εφοδιασμού γεωργικών ειδών). Η δυσαναλογία που παρουσιάστηκε στο δείγμα των παραγωγών ανάμεσα σε αυτούς που συνεργάζονται με σουπερμάρκετ και αυτούς που διαθέτουν τα προϊόντα τους στις λαϊκές αγορές, οφείλεται με βεβαιότητα στις συγκυρίες της περιόδου τέλεσης της εμπειρικής έρευνας, όμως αποτυπώνει και την υπαρκτή δυσαναλογία μεταξύ των δύο αυτών ομάδων παραγωγών. Πιο συγκεκριμένα, πράγματι η πλειονότητα των παραγωγών διαθέτει τα προϊόντα της μέσω των λαϊκών αγορών και εν συνεχεία μέσω εναλλακτικών αγορών, όπως είναι οι λαχαναγορές και η απευθείας πώληση στο χωράφι, ενώ ένας μικρός αριθμός παραγωγών συνεργάζεται με σουπερμάρκετ.

Η μη εναρμόνιση του εν λόγω χώρου στα σύγχρονα αγρο-διατροφικά συστήματα και κατ' επέκταση των πιο σύνθετων αγρο-διατροφικών αλυσίδων είναι αποτέλεσμα της εγγύτητάς του στο αστικό κέντρο της Αθήνας, της διάρθρωσης του χώρου υπό τον κανονιστικό ρόλο του αστικού κέντρου, της νοοτροπίας των αγροτών αλλά και των άμεσων οφελών από τη διάθεση των προϊόντων στις λαϊκές αγορές.

Καθοριστικής σημασίας φάνηκε να είναι η εγγύτητα του χώρου στο αστικό κέντρο της Αθήνας. Το πλεονέκτημα αυτό, που έχει αποκαλεστεί και ως «ιδιοτυπία» του χώρου, επιβάλλει άτυπα τη φύση των προϊόντων που μπορούν να καλλιεργούνται. Τα αποτελέσματα της έρευνας ανέδειξαν ως κυρίαρχη καλλιεργούμενη κατηγορία τα κηπευτικά. Πρόκειται για προϊόντα μικρής διάρκειας μετασυλλεκτικής ζωής και, για αυτό το λόγο, αρκετά απαιτητικά στη συντήρησή τους. Η μειωμένη απόσταση και ο μικρός χρόνος που χρειάζεται για τη μεταφορά των προϊόντων αυτών στις αστικές αγορές εξομαλύνει το ζήτημα της φθαρτότητας και τα υψηλά κόστη για τη συντήρηση των προϊόντων. Επιπλέον, δίνεται η δυνατότητα στους παραγωγούς να συγκομίζουν τα προϊόντα τους μία ημέρα πριν, ή και σε μικρότερο χρονικό διάστημα, από την πώλησή τους, γεγονός που μπορεί να

αξιοποιηθεί για τη διαπραγμάτευση καλύτερων τιμών πώλησής τους τόσο στις λαϊκές αγορές όσο και στα σουπερμάρκετ.

Οι πολλαπλές καταμήσεις της γης για την οικοπεδοποίηση της έχουν ως αποτέλεσμα οι γεωργικές εκμεταλλεύσεις να είναι περιορισμένου μεγέθους και άρα μειωμένης παραγωγής. Έτσι οι περισσότεροι παραγωγοί, βάσει των χαρακτηριστικών που δήλωσαν ότι φέρουν οι εκμεταλλεύσεις τους, δεν μπορούν να ανταποκριθούν στις απαιτήσεις των σουπερμάρκετ για μεγάλη και σταθερή παραγωγή σε ετήσια βάση. Οι μορφές επένδυσης που ευνοούνται είναι οι εντατικές καλλιέργειες κηπευτικών καλλιεργειών, είτε υπαίθριες είτε θερμοκηπιακές.

Όσον αφορά τη νοοτροπία των παραγωγών του Μαραθώνα, παρατηρήθηκε ότι οι παραγωγοί εκείνοι που επιλέγουν να διαθέτουν τα προϊόντα τους στις λαϊκές αγορές, στερούνται στρατηγικής και οράματος για τη βιωσιμότητα και το μέλλον της επιχείρησής τους. Μεγάλο μερίδιο ευθύνης για αυτή την κατάσταση μπορεί να αποδοθεί στον οικογενειακό χαρακτήρα των εκμεταλλεύσεων, ο οποίος δεσμεύει τρόπον τινά και ενίοτε εγκλωβίζει τους νέους διαδόχους ως προς την οργάνωση και τις αποφάσεις που αφορούν την αγροτική εκμετάλλευση σε παλαιότερες πρακτικές. Στους απογόνους δεν κληροδοτείται μόνο η επιχείρηση αλλά και η τακτική, οι πρακτικές και η κουλτούρα για τη διαχείρισή της που εφαρμόζονταν από τους προκατόχους. Πέραν αυτών, μεταξύ των μελών της οικογένειας που συμμετέχουν στην αγροτική εκμετάλλευση προκύπτουν συγκρούσεις κατά τη διαδικασία λήψης αποφάσεων που λειτουργούν ανασταλτικά στις προθέσεις των νεότερων μελών για βελτίωση της επιχείρησής.

Οι παραγωγοί αυτοί παρουσιάζονται δύσπιστοι και αρνητικοί απέναντι σε εναλλακτικές μεθόδους καλλιέργειας, όπως είναι η ολοκληρωμένη διαχείριση, η βιολογική γεωργία, και το ενδιαφέρον τους για την αναβάθμιση του προϊόντος τους (λ.χ. συσκευασία, πιστοποιήσεις ποιότητας) είναι μηδαμινό. Εκφράζουν φόβο απέναντι σε οτιδήποτε δεν κατανοούν, δε γνωρίζουν και δεν είναι σίγουροι για τα αποτελέσματά του, ενώ τρέφουν μια αδιαμφισβήτητη σιγουριά για τις πρακτικές που εφαρμόζουν επί σειρά ετών. Συντηρούν την επιχείρηση για το βιοπορισμό της οικογένειας και αναμένουν κέρδη από αυτήν για όσο διάστημα η επιχείρηση παραμείνει ζωντανή. Οι πράξεις τους όμως δυσχεραίνουν τη βιωσιμότητα της επιχείρησής, καθώς, όπως ειπώθηκε από αρκετούς παραγωγούς, έχουν μεγάλη περίσσεια προϊόντων που δεν απορροφώνται στις λαϊκές αγορές και αναγκαστικά πετιούνται. Το γεγονός αυτό καταδεικνύει την αδυναμία τους να προσαρμόσουν το μέγεθος της παραγωγής στην υπάρχουσα ζήτηση, δηλαδή να κινηθούν με ευελιξία στις περιστάσεις της αγοράς.

Η λαϊκή αγορά για αυτούς αποτελεί μία σίγουρη και σταθερή αγορά στο πέρασμα του χρόνου, χωρίς ιδιαίτερες απαιτήσεις, συγκριτικά με τα σουπερμάρκετ, ως προς τις προδιαγραφές κατά την παραγωγή και τη διάθεση των προϊόντων τους. Δε δέχονται πιέσεις για εκσυγχρονισμό και ανατροπή της νοοτροπίας τους για τη λειτουργία της επιχείρησής τους σε ζητήματα εμφάνισης, ποιότητας αλλά και είδος παραγόμενων προϊόντων. Έρχονται σε άμεση επαφή με τους καταναλωτές, επομένως είναι σε θέση να αντιληφθούν και να εκπληρώσουν άμεσα τις ανάγκες αυτών. Πληρώνονται μετρητοίς και επί τόπου. Είναι απόλυτα συμφιλιωμένοι με τον τρόπο

που παράγουν, δραστηριοποιούνται και διαθέτουν τα προϊόντα τους. Με αποτέλεσμα, να διατηρούν ακλόνητα τα χαρακτηριστικά και τη στρατηγική τους, ακόμα και υπό την απειλή της διεκδίκησης μεγαλύτερου μεριδίου της αγοράς από τα σουπερμάρκετ στον τομέα των οπωροκηπευτικών.

Επιπλέον, ο παράγοντας της εγγύτητας και της άμεσης διάθεσης των προϊόντων στις λαϊκές αγορές από τους ίδιους τους έχει προσδώσει το χαρακτηριστικό της ανεξαρτησίας και της αυτονομίας. Έτσι, δύσκολα προτίθενται να οργανωθούν σε ομάδες παραγωγών, ώστε να αντιμετωπίσουν τα μειονεκτήματα που απορρέουν από τη διάρθρωση του χώρου και τη στρατηγική που ακολουθούν.

Βάσει της τυπολογίας των αγροτικών κόσμων που παρατέθηκε στο κεφάλαιο 3 (ενότητα 3.3) και των στοιχείων που καταγράφηκαν παραπάνω, οι παραγωγοί αυτοί μπορούν να ενταχθούν στον αγροτικό κόσμο 2. Εκφράζουν την πλειονότητα του αγροτικού κόσμου του Μαραθώνα, και οι τακτικές οργάνωσης, παραγωγής και διάθεσης των γεωργικών τους προϊόντων περιγράφονται από την έννοια του παραδοσιακού και όχι του σύγχρονου –εξ ου και η δυσκολία εναρμόνισης με τις επιταγές των σύγχρονων αγρο-διατροφικών συστημάτων. Ουσιαστικά το παραδοσιακό στοιχείο είναι βαθιά ριζωμένο στη συνείδηση και την ιδιοσυγκρασία τους, για αυτό δεν προτίθενται να το αποτινάξουν.

Διαφορετικό σκεπτικό και φιλοσοφία φαίνεται να έχουν οι παραγωγοί που συνεργάζονται με σουπερμάρκετ και έχουν μεγαλύτερες γεωργικές εκμεταλλεύσεις. Επιδιώξη τους είναι η μεγιστοποίηση του κέρδους μέσω πρακτικών που τείνουν να προσδώσουν εξωστρέφεια στην εκμετάλλευσή τους. Οι πρακτικές τους συμβαδίζουν με τα παγκόσμια πρότυπα παραγωγής. Διαρκώς αποζητούν τρόπους να εξελίξουν τις μεθόδους παραγωγής τους, να αναβαθμίσουν την ποιότητα των προϊόντων τους και ταυτόχρονα να μειώσουν το κόστος παραγωγής τους. Είναι διατεθειμένοι να δημιουργήσουν συλλογικότητες –ομάδα παραγωγών- προκειμένου να προωθήσουν τα προϊόντα τους και εκτός της χώρας, σε αγορές του εξωτερικού. Εν ολίγοις, επιδιώκουν την αύξηση της ανταγωνιστικότητάς τους και τη διαφοροποίηση της παραγωγής τους.

Τα χαρακτηριστικά αυτής της ομάδας παραγωγών ταυτίζονται με εκείνα τα χαρακτηριστικά που παρατέθηκαν στην τυπολογία του αγροτικού κόσμου 1 (κεφάλαιο 3, ενότητα 3.3). Μέσα από τη γεωργική δραστηριότητά τους επιδιώκουν μία υψηλής αξίας και προσανατολισμένη στις εξαγωγές γεωργία. Χαρακτηρίζονται από επιχειρηματική ωριμότητα καθώς αξιοποιούν όλες τις πηγές πληροφόρησης και τις υποδομές εκείνες που είναι απαραίτητες ώστε να παραμείνουν ανταγωνιστικοί, και έχουν άμεση πρόσβαση σε υπηρεσίες χρηματοδότησης, και στα όργανα διαχείρισης κινδύνων προτού προβούν σε μία νέα επιχειρηματική κίνηση.

Τέλος, η διάρθρωση και τα χαρακτηριστικά των αγροτικών εκμεταλλεύσεων του Μαραθώνα, όπως προέκυψαν από την εμπειρική έρευνα, συγκλίνουν κατά πολύ με τα γενικά χαρακτηριστικά των αγροτικών εκμεταλλεύσεων του περιφερειακού αγροτικού χώρου στο σύνολό του (Μουσιδής *et al.*, 1996, κεφάλαιο 2, ενότητα 2.5). Μια γενική περιγραφή που μπορεί να αποδοθεί στις αγροτικές εκμεταλλεύσεις του Μαραθώνα, βάσει των στοιχείων που συλλέχθηκαν κατά την εμπειρική έρευνα είναι πως: αποτελούν κατά κύριο λόγο οικογενειακές αγροτικές εκμεταλλεύσεις, με

χαμηλό βαθμό εκμηχάνισης των εργασιών, στις οποίες θεωρείται δεδομένη η απασχόληση εργατικού δυναμικού σε μόνιμη βάση αλλά και σε εποχιακή βάση, όταν υπάρχει ένταση εργασιών στο χωράφι. Το μέγεθος των γεωργικών εκτάσεων, το είδος των προϊόντων που καλλιεργούνται και ο τρόπος της διάθεσης επηρεάζονται από την εγγύτητα και την εξάπλωση των αστικών κέντρων. Η εγγύτητα αυτή στο αστικό κέντρο της Αθήνας επιτρέπει σε μεγάλο βαθμό τη διατήρηση παραδοσιακών συστημάτων παραγωγής και διάθεσης των γεωργικών ειδών.

7.2 Ερμηνεία και σύγκριση της αντίληψης και των απόψεων των ομάδων που συμμετείχαν στην εμπειρική έρευνα

Για τη διεξαγωγή της εμπειρικής έρευνας στην περιοχή του Μαραθώνα δημιουργήθηκαν τρεις ομάδες κάθε μία από τις οποίες εκπροσωπούσαν από άτομα με σαφή ρόλο στην αγρο-διατροφική αλυσίδα: τους παραγωγούς, τους τοπικούς καταναλωτές και τους ιδιοκτήτες τοπικών επιχειρήσεων εστίασης, τους φορείς του Δήμου Μαραθώνος και της Περιφέρειας Ανατολικής Αττικής. Σε αυτά τα άτομα τέθηκαν ερωτήματα που εξέταζαν τις αντιλήψεις τους ως προς τις πιέσεις των σύγχρονων αγρο-διατροφικών συστημάτων, τη σημασία της γεωργικής δραστηριότητας για την ανάπτυξη της υπό μελέτη περιοχής, τον περιαστικό χαρακτήρα του Μαραθώνα, αλλά και γενικότερα ερωτήματα σχετικά με τις ασκούμενες πολιτικές για τη στήριξη της γεωργίας στην περιοχή, τις επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης, την είσοδο νέων αγροτών στο γεωργικό επάγγελμα.

Στόχος της ομαδοποίησης του δείγματος κατ' αυτό τον τρόπο ήταν να διαπιστωθεί κατά πόσο και με ποιον τρόπο αντιλαμβάνονται τη σχέση των σύγχρονων αγρο-διατροφικών συστημάτων, μέσω του ρόλου των σουπερμάρκετ, με τους παραγωγούς και το σύνολο της κοινότητας άτομα με διαφορετικά συμφέροντα και διαφορετικό βαθμό εμπλοκής στη γεωργική δραστηριότητα και την αγρο-διατροφική αλυσίδα. Εφόσον η μελέτη ήταν περιπτωσιολογική οι απαντήσεις που δόθηκαν εκφράζουν την ιδιαιτερότητα και τη μοναδικότητα του χώρου του Μαραθώνα, ως περιαστικός χώρος, αλλά και κοινότητα με μοναδικά στοιχεία ταυτότητας.

Στη συνέχεια παρατίθενται οι διαφορές και οι ομοιότητες μεταξύ αυτών των δύο ομάδων, αλλά και μεταξύ των ατόμων που τις αποτελούν.

7.2.1 Οι πιέσεις των σύγχρονων αγρο-διατροφικών συστημάτων

Οι πιέσεις που ασκούν τα σύγχρονα αγρο-διατροφικά συστήματα διερευνήθηκαν σε δύο επίπεδα. Το πρώτο αφορούσε τις πιέσεις που δέχονται οι παραγωγοί στο πλαίσιο της συνεργατικής τους σχέση με τα σουπερμάρκετ και το δεύτερο αφορούσε τις πιέσεις που δέχονται από τα σουπερμάρκετ οι καταναλωτές και οι επιχειρήσεις εστίασης κατέχοντας την ιδιότητα του πελάτη.

Όσον αφορά το πρώτο επίπεδο ανάλυσης των πιέσεων, παρατηρήθηκε μία αισθητή διαφοροποίηση ως προς τον τρόπο και το βαθμό αντίληψης των πιέσεων που

ασκούν τα σουπερμάρκετ μεταξύ των παραγωγών που διαθέτουν τα προϊόντα τους στις λαϊκές αγορές (και τις λαχαναγορές) και εκείνων που διαθέτουν τα προϊόντα τους και στα σουπερμάρκετ.

Η πρώτη ομάδα παραγωγών δεν είναι σε θέση να αξιολογήσει τις πιέσεις ή τις ευκαιρίες που μπορούν να ανακύψουν μέσα από μία άμεση συναναστροφή με τα σουπερμάρκετ. Οι όποιες πιέσεις δέχεται προκύπτουν με έμμεσο τρόπο, μέσω της συνύπαρξης και της δραστηριοποίησής των παραγωγών και των σουπερμάρκετ στην αγορά των ειδών μαναβικής. Στο δείγμα που εξετάστηκε διακρίνονται δύο τάσεις σε αυτήν τη κατηγορία παραγωγών. Υπάρχουν παραγωγοί που εκλαμβάνουν τα σουπερμάρκετ ως ισχυρό ανταγωνιστή στο λιανικό εμπόριο των κηπευτικών, καθώς αυτά αποσπών καταναλωτικό κοινό από τις λαϊκές αγορές. Και παραγωγοί που δεν τα αναγνωρίζουν ως παράγοντες πίεσης και συνεχίζουν απρόσκοπτα τις δραστηριότητές τους. Και στις δύο αυτές περιπτώσεις οι παραγωγοί δεν αναγνωρίζουν θετικά ή δεν ευαισθητοποιούνται από τις ευκαιρίες που μπορεί να προκύψουν μέσα από μία συνεργασία με σουπερμάρκετ, καθώς είναι κατασταλαγμένοι στον τρόπο διάθεσης των προϊόντων που παράγουν, μέσω των λαϊκών αγορών και των λαχαναγορών.

Αντιθέτως, η δεύτερη ομάδα παραγωγών είναι σε θέση να αξιολογήσει το ρόλο των σουπερμάρκετ μέσα από απτά στοιχεία που προκύπτουν από τη συνεργασία με αυτά. Οι παραγωγοί αυτοί δεν εντοπίζουν πιέσεις και ιδιαίτερους περιορισμούς που βάλλουν την ακεραιότητα και την επιβίωσή τους στο χώρο. Θεωρούν ότι οι όποιες πιέσεις ασκούνται εις βάρος τους, ιδίως στο ζήτημα των τιμών, είναι συνήθεις και αναμενόμενες στην αγορά είτε διαθέτουν τα προϊόντα τους στις λαϊκές αγορές είτε τα διαθέτουν στα σουπερμάρκετ. Οι συνεργασίες τους με καταστήματα σουπερμάρκετ τους κινητοποιούν να γίνονται πιο ανταγωνιστικοί, να εξελίσσουν την ποιότητα των προϊόντων τους και να βρίσκονται σε διαρκή επαφή με τις εξελίξεις στην αγορά. Εν ολίγοις να γίνονται καλύτεροι επαγγελματίες.

Αντίστοιχη αντίληψη με αυτούς φαίνεται να έχει και ο εκπρόσωπος της Περιφέρειας Ανατολικής Αττικής, ο οποίος αναγνωρίζει σημαντικές ευκαιρίες εξέλιξης και συμμόρφωσης των παραγωγών με τις παγκόσμιες και εθνικές νομοθεσίες και προδιαγραφές. Οι μόνες πιέσεις που αναγνωρίζει εις βάρος των παραγωγών εντοπίζονται στο στάδιο της διαπραγμάτευσης των τιμών με τα σουπερμάρκετ.

Ο εκπρόσωπος του Δήμου Μαραθώνος μέσα από την τοποθέτησή του στο ζήτημα των πιέσεων που ασκούν τα σουπερμάρκετ, αναγνωρίζει τη μέγιστη σημασία της λαϊκής αγοράς για την οικονομική ανάπτυξη του τόπου και τους παραγωγούς του Μαραθώνα. Ταυτόχρονα, αναγνωρίζει τις πιέσεις που ασκούν τα σουπερμάρκετ δηλώνοντας την επιφύλαξή του απέναντι σε αυτά, καθώς υποστηρίζει πως τα μειονεκτήματα που προκύπτουν από τη συνεργασία με τα σουπερμάρκετ υπερσχύουν από τα πλεονεκτήματα, ιδιαίτερα στην περίπτωση που υπάρχει αδυναμία από την πλευρά του παραγωγού να επαναχρηματοδοτήσει τη ροή της παραγωγής του.

Τέλος, οι περισσότεροι καταναλωτές και οι ιδιοκτήτες επιχειρήσεων εστίασης του δείγματος είναι ενήμεροι των πιέσεων που ασκούν τα σύγχρονα αγρο-διατροφικά συστήματα στους παραγωγούς όχι μόνο στην περιοχή του Μαραθώνα αλλά και σε

άλλες περιοχές της χώρας. Αυτό σημαίνει πως είναι γνώστες της κατάστασης αυτής και την αναγνωρίζουν ως πρόβλημα. Ως προς τους εαυτούς τους (δεύτερο επίπεδο ανάλυσης των πιέσεων των σύγχρονων αγρο-διατροφικών συστημάτων) δεν αντιλαμβάνονται πιέσεις από τα σουπερμάρκετ, αφού δηλώνουν πως προτιμούν και επιλέγουν να αγοράζουν τα είδη μαναβικής από τις λαϊκές αγορές.

Τα γενικά συμπεράσματα που προκύπτουν από τα παραπάνω είναι τα ακόλουθα:

Το ζήτημα των πιέσεων των σύγχρονων αγρο-διατροφικών συστημάτων, απέναντι στους παραγωγούς δεν έγινε ιδιαίτερα αισθητό μέσα από τις απαντήσεις των παραγωγών. Αυτό συμβαίνει αφού μία μεγάλη μερίδα παραγωγών δεν έχει άμεση επαφή με αυτά και ακολουθεί διαφορετικό τρόπο διάθεσης των γεωργικών προϊόντων (λαϊκή αγορά, λαχαναγορές) ενώ οι υπόλοιποι παραγωγοί που συνεργάζονται είναι ικανοποιημένοι.

Πιο συνολική άποψη επί του θέματος εκφράστηκε από τον εκπρόσωπο του Δήμου ο οποίος διατηρεί επαφές με παραγωγούς, που δε συμπεριλαμβάνονταν στο δείγμα, και είχαν ατυχείς εμπειρίες από συνεργασίες με σουπερμάρκετ.

Οι θέσεις των καταναλωτών και των ιδιοκτητών επιχειρήσεων εστίασης είναι εξίσου επιφορτισμένες από τα βιώματα παραγωγών με τους οποίους διατηρούν φιλική σχέση και επικοινωνία. Ενώ οι ίδιοι δεν θεωρούν τους εαυτούς τους αποδέκτες σημαντικών πιέσεων από τα σουπερμάρκετ.

Από την άλλη πλευρά, ο εκπρόσωπος της Περιφέρειας, προσέγγισε το ζήτημα με μεγαλύτερη αποστασιοποίηση, επαγγελματισμό και αντικειμενικότητα, μη γνωρίζοντας περιστατικά που έχουν λάβει χώρα σε τοπικό επίπεδο και υποστηρίζοντας τις θέσεις εκείνες που προάγει η Περιφέρεια για τη βελτίωση της ποιότητας των προϊόντων και την αναβάθμιση της γεωργικής παραγωγής.

7.2.2 Η ποιότητα των προϊόντων του Μαραθώνα

Ως προς την καταναλωτική συμπεριφορά και την αποδοχή των προϊόντων του Μαραθώνα σε τοπικό επίπεδο, παρατηρείται μία άτυπη εμπιστοσύνη –χωρίς εχέγγυα και πιστοποιήσεις ποιότητας- από τους καταναλωτές, τους ιδιοκτήτες επιχειρήσεων εστίασης και τον εκπρόσωπο του Δήμου.

Η εμπιστοσύνη που εξέφρασαν οι καταναλωτές και οι ιδιοκτήτες επιχειρήσεων εστίασης οφείλεται κατά κύριο λόγο στις προσωπικές σχέσεις που διατηρούν αυτοί με τους παραγωγούς. Ναι μεν γνωρίζουν πως αρκετοί παραγωγοί μπορεί να καταφεύγουν στην αλόγιστη χρήση φυτοφαρμάκων, όμως εξακολουθούν να θεωρούν τα προϊόντα του Μαραθώνα πολύ ποιοτικά και καλύτερα από εκείνα που διατίθενται στα σουπερμάρκετ. Για αυτούς εγγύηση ποιότητας αποτελεί η προσωπική γνωριμία με τους παραγωγούς οι οποίοι τους καθοδηγούν να επιλέξουν το καλύτερο και σε αρκετές περιπτώσεις τους προστατεύουν.

Ο εκπρόσωπος του Δήμου τόνισε όχι μόνο την ποιότητα αλλά και τη φήμη των προϊόντων του Μαραθώνα, η οποία, σύμφωνα με αυτόν, είναι γνωστή σε όλη τη χώρα.

Από την άλλη πλευρά, και σε αυτήν τη περίπτωση ο εκπρόσωπος της Περιφέρειας Ανατολικής Αττικής υπήρξε πιο αντικειμενικός. Αμφισβήτησε την ποιότητα των προϊόντων του Μαραθώνα, λόγω της εσφαλμένης χρήσης χημικών, και επεσήμανε πως υπάρχουν πολλά περιθώρια βελτίωσης.

Από την ανωτέρω περιληπτική καταγραφή των αντιλήψεων προκύπτει ότι η εκτίμηση και η εμπιστοσύνη απέναντι στην ποιότητα των προϊόντων του Μαραθώνα εντείνονται στις περιπτώσεις που υπάρχει κάποια σύνδεση με το συγκεκριμένο τόπο και τους ανθρώπους του. Για το λόγο αυτό τόσο οι κάτοικοι και οι επιχειρηματίες όσο και ο εκπρόσωπος του Δήμου Μαραθώνος δηλώνουν τόσο έντονη προτίμηση. Αντιθέτως, ο εκπρόσωπος της Περιφέρειας που δεν έχει καμία σύνδεση με τον τόπο, είναι σε θέση να κρίνει την ποιότητα της παραγωγής με επιστημονικά κριτήρια και σε σύγκριση με τις προδιαγραφές που τίθενται σε εθνικό και παγκόσμιο επίπεδο.

7.2.3 Η σημασία της γεωργίας για την ανάπτυξη του Μαραθώνα και οι πολιτικές που εφαρμόζονται για τη στήριξη αυτής

Η σημασία της γεωργικής δραστηριότητας για την τοπική οικονομία και την απασχόληση είναι κάτι που αναγνωρίζεται από όλους τους ερωτώμενους (τοπικούς καταναλωτές και επιχειρηματίες, φορείς του Δήμου και της Περιφέρειας) που συμμετείχαν στην εμπειρική έρευνα. Η εργασία των παραγωγών εκτιμάται σε μεγάλο βαθμό, καθώς συνεισφέρει στην οικονομία του τόπου καθ' όλη τη διάρκεια του έτους. Συγκεκριμένα, ως βασικοί άξονες της οικονομικής ανάπτυξης της περιοχής του Μαραθώνα αναφέρθηκαν ο τουρισμός και η γεωργία, με την τελευταία να υπερισχύει του τουρισμού ο οποίος είναι εποχιακός.

Σύγκλιση απόψεων παρατηρήθηκε και στο ζήτημα της ασκούμενης πολιτικής για τη στήριξη της γεωργίας. Το γενικό συμπέρασμα που διεξήχθη από όλους τους ερωτώμενους, συμπεριλαμβανομένων και των παραγωγών, είναι πως δεν υπάρχει ουσιαστική στήριξη του γεωργικού επαγγέλματος στον Μαραθώνα. Βάσει αυτών που ανέφεραν οι προνομιακοί συνομιλητές, αυτό οφείλεται: στο γεγονός ότι η εν λόγω περιοχή αποτελεί βιώσιμη περιοχή ανάπτυξης της Αττικής, με αποτέλεσμα οι παραγωγοί να μην δικαιούνται επιδοτήσεων, στην έλλειψη οργάνωσης του Δήμου Μαραθώνος στα γεωργικά ζητήματα και τη μη εφαρμογή του Επιχειρησιακού Προγράμματος, και, εν τέλει, στην απουσία πολιτικής για την εφαρμογή των νόμων.

7.2.4 Η σημασία του περιαστικού χαρακτήρα του Μαραθώνα

Όπως επισημάνθηκε παραπάνω στο πλαίσιο της γενικότερης περιγραφής του Μαραθώνα, η εγγύτητα της περιοχής αυτής στο αστικό κέντρο επηρεάζει όλους τους παραγωγούς που ρωτήθηκαν ως προς το τι θα καλλιεργήσουν και πώς θα το διαθέσουν. Εν ολίγοις, όλοι οι παραγωγοί αξιοποιούν και αντιλαμβάνονται το πλεονέκτημα της εγγύτητας στη Αθήνα. Η γειννίαση αυτή όμως επηρεάζει αποκλειστικά τις αποφάσεις που αφορούν την οργάνωση της αγροτικής εκμετάλλευσης. Στο σύνολο του δείγματος παραγωγών μόνο ένας δήλωσε να έχει

λάβει αποφάσεις που αφορούν την οικογένειά του και την επιχείρησή του λαμβάνοντας υπόψη την παράμετρος της εγγύτητας.

Από την πλευρά τους οι καταναλωτές, οι επιχειρηματίες και οι φορείς του Δήμου της Περιφέρειας περιορίζονται στην αναγνώριση των προβλημάτων που προκύπτουν από τη συνύπαρξη οικισμών και καλλιεργειών στον ίδιο χώρο.

7.2.5 Αντίληψη άλλων πιέσεων

Πέραν των πιέσεων που ενδέχεται να ασκούν τα σύγχρονα αγρο-διατροφικά συστήματα, οι παραγωγοί ρωτήθηκαν για τις πιέσεις που μπορεί να υφίστανται τόσο από την οικονομική κρίση όσο και από την είσοδο νέων αγροτών στο γεωργικό επάγγελμα.

Ως προς το πρώτο ζήτημα της οικονομικής κρίσης υπήρχε μία διαφοροποίηση στην αντίληψη μεταξύ των παραγωγών που συνεργάζονται με σουπερμάρκετ και των παραγωγών που δεν συνεργάζονται με αυτά. Συγκεκριμένα, μόνο οι δεύτεροι δήλωσαν να έχουν υποστεί οικονομικό πλήγμα στα χρόνια της οικονομικής ύφεσης. Αντιθέτως, οι παραγωγοί που συνεργάζονται με σουπερμάρκετ έδειξαν να μην επηρεάζονται σημαντικά.

Η διάσταση αυτή στην αντίληψή τους μπορεί να αιτιολογείται από την καλύτερη οργάνωση και οχύρωση των παραγωγών εκείνων που δραστηριοποιούνται στον χώρο των σουπερμάρκετ σε σχέση με τους υπολοίπους που αρκούνται στη διάθεση των προϊόντων τους χωρίς να προνοούν ιδιαίτερα για το μέλλον της επιχείρησής τους.

Ως προς το ζήτημα της εισόδου νέων αγροτών στο γεωργικό κλάδο, η πλειονότητα των παραγωγών δεν έδειξε να αισθάνεται κάποια απειλή. Ναι μεν οι νέοι αγρότες αποτελούν ανταγωνιστές, αφού δραστηριοποιούνται στον ίδιο χώρο, όμως στερούνται γνώσεως, εμπειρίας ετών και παραγωγικών συντελεστών.

7.3 Προσδιορισμός της ανθεκτικότητας του Μαραθώνα

Ο Μαραθώνας ως αγροτική περιοχή έχει κατορθώσει να αντισταθεί στο μετασχηματισμό του και την προσαρμογή του στις επιταγές των σύγχρονων αγρο-διατροφικών συστημάτων. Η ανθεκτικότητα της περιοχής έναντι των πιέσεων που ασκούν αυτά έγκειται στη διατήρηση της (παραδοσιακής) ταυτότητας της αγροτικής παραγωγής. Όπως επέδειξαν τα αποτελέσματα της εμπειρικής μελέτης, η περιοχή του Μαραθώνα έχει μείνει σε μεγάλο βαθμό πιστή στη «λιτή» διαμόρφωση της αγρο-διατροφικής αλυσίδας, με σταθερή προτίμηση στο παραδοσιακό λιανικό εμπόριο – λαϊκές αγορές- για τη διάθεση των γεωργικών προϊόντων. Το ισχύον αγρο-διατροφικό σύστημα της περιοχής θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως δομημένο αγρο-διατροφικό σύστημα (κεφάλαιο 3, ενότητα 3.4), καθώς, ενώ τα παραδοσιακά αγρο-διατροφικά συστήματα εξακολουθούν να είναι διαδεδομένα στην τοπικότητα, οι οργανωμένες αλυσίδες εφοδιασμού ξεκινούν να διεκδικούν δυναμικά μερίδιο στην αγορά.

Οι αγροτικές επιχειρήσεις έχουν διατηρηθεί χάρη: στην εγγύτητά τους στο αστικό κέντρο της Αθήνας αλλά και χάρη στη στήριξη και εμπιστοσύνη της τοπικής κοινωνίας.

Μέσα από την παράθεση και τη σύγκριση των αντιλήψεων και των απόψεων των ομάδων που συμμετείχαν στην έρευνα διαπιστώθηκε πως μεταξύ των παραγωγών και της τοπικής κοινωνίας υπάρχει ένας ισχυρός δεσμός. Αυτή η σχέση εκφράζεται μέσα από την εμπιστοσύνη και την προτίμηση των κατοίκων και των επιχειρηματιών απέναντι στους παραγωγούς και τα προϊόντα του Μαραθώνα. Σε πρακτικό επίπεδο, η τοπική κοινωνία στηρίζει την παραγωγή του τόπου, επιλέγει τις λαϊκές αγορές και φαίνεται να μην προστρέχει στα σουπερμάρκετ τόσο συχνά ή με την ίδια ευχαρίστηση.

Από την πλευρά τους οι παραγωγοί, παρά τον ασφυκτικό κλοιό που έχουν δημιουργήσει τα σουπερμάρκετ στην αγορά των οπωροκηπευτικών, είναι ικανοποιημένοι με τον τρόπο που διαθέτουν τα προϊόντα τους στις λαϊκές αγορές και στη λαχαναγορά (οι επιχειρήσεις εστίασης και τα μανάβικα δεν αποφέρουν σημαντικά οικονομικά οφέλη). Μένουν αμετακίνητοι επί χρόνια σε αυτή τη στρατηγική, καθώς πέρα από το ότι δεν μπορούν να κινηθούν με ευελιξία στις εκσυγχρονιστικές απαιτήσεις της αγοράς στα ζητήματα ασφάλειας τροφίμων, οι λαϊκές αγορές αποτελούν μία παράδοση για αυτούς. Στην πραγματικότητα, η διάθεση των προϊόντων τους μέσω των λαϊκών αγορών είναι πλήρως προσαρμοσμένη στη διάρθρωση του χώρου (λ.χ. μικρός κλήρος γης) και στον παράγοντα της εγγύτητας στο αστικό κέντρο.

Οι πρακτικές που εφαρμόζουν δεν είναι βιώσιμες και θα μπορούσαν να τους καταστήσουν ευάλωτους απέναντι στις πιέσεις που προκύπτουν από τη συνύπαρξη των λαϊκών αγορών και των σουπερμάρκετ (παραδοσιακής και σύγχρονης αγρο-διατροφικής αλυσίδας) στο λιανικό εμπόριο οπωροκηπευτικών. Παρ' όλα αυτά, το δείγμα παραγωγών που εξετάστηκε δεν ανέφερε προβλήματα βιωσιμότητας εξαιτίας αυτής της συνύπαρξης αλλά εξαιτίας της οικονομικής κρίσης. Για αρκετά χρόνια οι λαϊκές αγορές επέφεραν σημαντικά κέρδη στους παραγωγούς της περιοχής. Αυτή την εποχή, υπό την επιρροή της οικονομικής κρίσης το εισόδημα των παραγωγών έχει μειωθεί. Ωστόσο οι παραγωγοί εξακολουθούν να βιοπορίζονται και να επιβιώνουν.

Σε αντίθεση με αυτούς τους παραγωγούς, οι παραγωγοί που συνεργάζονται με τα σουπερμάρκετ όχι μόνο επιβιώνουν, αλλά εξελίσσονται σε επικερδείς επιχειρήσεις. Παρ' όλα αυτά, αποτελούν μία μικρή μερίδα του αγροτικού κόσμου στον Μαραθώνα. Κινούνται σε διαφορετική τροχιά από ότι οι υπόλοιποι παραγωγοί της κοινότητας. Έχουν προσαρμοστεί και εναρμονιστεί πλήρως στην παγκοσμιοποιημένη λογική των σύγχρονων αγρο-διατροφικών συστημάτων που επικεντρώνεται στην ποιότητα και την ασφάλεια των τροφίμων και τις φιλοπεριβαλλοντικές πρακτικές καλλιέργειας.

Συνεπώς, μέσω των στοιχείων που συλλέχθηκαν από τον Μαραθώνα, μπορεί να ειπωθεί πως διακρίνονται οι ακόλουθες μορφές ανθεκτικότητας: η ανθεκτικότητα με κριτήριο τη διατήρηση της ταυτότητας, η ανθεκτικότητα με κριτήριο την προσαρμοστική ικανότητα, αλλά και η ανθεκτικότητα που αποδίδεται στα στοιχεία ταυτότητας του περιαστικού αγροτικού χώρου.

Η ανθεκτικότητα που στηρίζεται στη διατήρηση της ταυτότητας χαρακτηρίζει σχεδόν το σύνολο του περιαστικού αγροτικού χώρου του Μαραθώνα. Αφορά τους παραγωγούς εκείνους που διαθέτουν τα προϊόντα τους με άμεσο τρόπο στους καταναλωτές (λαϊκή αγορά, απευθείας πώληση στο χωράφι). Αυτοί οι παραγωγοί παραμένουν στο «πεδίο έλξης» (Carpenter *et al.*, 2001, κεφάλαιο 1, ενότητα 1.3), που στην προκειμένη περίπτωση μεταφράζεται στη γεωργική δραστηριότητα, παρά την κυριαρχία των σουπερμάρκετ στην αγρο-διατροφική αλυσίδα, και διατηρούν την «αυτό-οργάνωση» (Carpenter *et al.*, 2001, κεφάλαιο 1, ενότητα 1.3) και την αυτονομία τους, διαθέτοντας οι ίδιοι τα προϊόντα που παράγουν.

Αυτή η μορφή ανθεκτικότητας ενισχύεται και από την τοπική κοινωνία με τη στήριξη που παρέχει στους παραγωγούς. Έχει αναπτυχθεί ένα ισχυρό κοινωνικό κεφάλαιο, μέσα από τις στενές σχέσεις και τις συνεργασίες που δημιουργούνται ανάμεσα στους παραγωγούς και άτομα της κοινότητας που δεν εμπλέκονται άμεσα με τη γεωργική δραστηριότητα. Το κοινωνικό κεφάλαιο προσδίδει συνοχή στα μέλη της κοινότητας, ώστε στο σύνολό τους να διατηρούν την ταυτότητά τους και να αντιστέκονται στην εναρμόνισή τους στα σύγχρονα αγρο-διατροφικά συστήματα. Έτσι, ο Μαραθώνας έχει κατορθώσει να διατηρήσει τη διάθεση των γεωργικών προϊόντων μέσω μικρών αγρο-διατροφικών αλυσίδων (τις λαϊκές αγορές και την απευθείας πώληση στο χωράφι) και τις σχέσεις παραγωγών και κατοίκων σταθερά στο πέρασμα του χρόνου. Η συγκεκριμένη δομή παραγωγής, διάθεσης και οργάνωσης συνιστά στοιχείο ταυτότητας αναλλοίωτο στο χρόνο και τις μεταβολές που αυτός επιφέρει.

Από την άλλη πλευρά, η δεύτερη μορφή ανθεκτικότητας περιγράφει μόνο μία μερίδα παραγωγών της περιοχής του Μαραθώνα, εκείνους τους παραγωγούς που συνεργάζονται με τα σουπερμάρκετ. Η αυξημένη προσαρμοστική ικανότητα που παρουσιάζουν στις απαιτήσεις των σύγχρονων αγρο-διατροφικών συστημάτων, αλλά και η καλύτερη διαχείριση των οικονομικών της επιχείρησής τους τους επιτρέπουν να απορροφούν τις όποιες πιέσεις και να εξελίσσονται προς το καλύτερο. Οι παραγωγοί αυτοί φαίνεται να ωφελούνται από τις θετικές παράπλευρες συνέπειες της παγκοσμιοποίησης των αγρο-διατροφικών συστημάτων. Έχουν μεγαλύτερη και ευκολότερη πρόσβαση σε ευρύτερα οικονομικά και κοινωνικά δίκτυα και έτσι μπορούν να εξομαλύνουν τις όποιες διαταραχές υφίστανται ως επαγγελματικός κλάδος αλλά και ως μέρος της σύγχρονης αγρο-διατροφικής αλυσίδας. Συνεπώς, εκφράζουν την οπτική εκείνη που τάσσεται υπέρ της παγκοσμιοποίησης για την ενίσχυση της ανθεκτικότητας της κοινότητας (κεφάλαιο 1, παράγραφος 1.6).

Η τρίτη περίπτωση ανθεκτικότητας αφορά και τις δύο κατηγορίες παραγωγών που σχηματίστηκαν (εκείνους που δε συνεργάζονται με σουπερμάρκετ και εκείνους που συνεργάζονται με σουπερμάρκετ) και σχετίζεται με τη χωρική ταυτότητα του περιαστικού χώρου, δηλαδή τη θέση του κοντά στο αστικό κέντρο. Η εγγύτητα του Μαραθώνα στο αστικό κέντρο της Αθήνας ευνοεί τους παραγωγούς της περιοχής στο σύνολό τους, είτε ακολουθούν τις παραδοσιακές πρακτικές είτε ακολουθούν τις σύγχρονες πρακτικές, καθώς συμβάλλει στην καλύτερη δικτύωση και πρόσβαση των αγροτών στις αγορές. Η γειννίαση με το αστικό κέντρο είναι ο παράγοντας εκείνος που ευνοεί την καλλιέργεια των κηπευτικών, επιτρέπει την άμεση διάθεση και τη

διαπραγμάτευση καλύτερων τιμών λόγω φρεσκάδας των προϊόντων και περιορίζει τα μεταφορικά κόστη, και σε αρκετές περιπτώσεις καθιστά τους παραγωγούς προτιμητέους από τα σουπερμάρκετ. Είναι πολύ πιθανό η γεωργική δραστηριότητα να ήταν ασύμφορη για τους περισσότερους παραγωγούς εάν δεν υπήρχε αυτή η ευκολία της εγγύτητας του Μαραθώνα στην Αθήνα. Η ανθεκτικότητα αυτή δρα ενισχυτικά στις προηγούμενες δύο μορφές ανθεκτικότητας, της ταυτότητας και της προσαρμοστικής ικανότητας απέναντι στις πιέσεις των σύγχρονων αγρο-διατροφικών συστημάτων, καθώς ενθαρρύνει και πλαισιώνει την επιχειρηματική δράση των παραγωγών της περιοχής.

Βάσει των προαναφερθέντων, το σύνολο της τοπικότητας του Μαραθώνα επιδεικνύει ανθεκτικότητα απέναντι στις πιέσεις των σύγχρονων αγρο-διατροφικών συστημάτων. Η ανθεκτικότητα αυτή απορρέει από τις επιμέρους και διαφορετικής μορφής ανθεκτικότητες της ταυτότητας και της αυξημένης προσαρμοστικής ικανότητας, από το ισχυρό κοινωνικό κεφάλαιο που χαρακτηρίζει τις κοινωνικές ομάδες που συνθέτουν τον Μαραθώνα, αλλά και από την ανθεκτικότητα που προσδίδει η γεωγραφική θέση της εν λόγω περιοχής.

Τέλος, τα παραπάνω συμπεράσματα σχετικά με την ανθεκτικότητα του Μαραθώνα απέναντι στις πιέσεις των σύγχρονων αγρο-διατροφικών συστημάτων αφορούν αποκλειστικά αυτή την περιοχή. Δεν μπορούν να γενικευτούν και δεν εκφράζουν το σύνολο του περιφερειακού αγροτικού χώρου, καθώς υπάρχει σημαντική διαφοροποίηση των διαφόρων τοπικοτήτων ως προς τη διάρθρωση του χώρου, την κοινωνική σύνθεση, την οικονομική ανάπτυξη, τους φυσικούς πόρους, τις κοινωνικο-οικονομικές αλληλεπιδράσεις που αναπτύσσονται με τον περιβάλλοντα χώρο και εντός της ίδιας της τοπικότητας, τα συμφέροντα που αναπτύσσονται από τα ενδιαφερόμενα μέρη. Κατά συνέπεια, υπάρχει διαφοροποίηση μεταξύ των τοπικοτήτων και ως προς την προσαρμογή και την αντίδραση στις διαταραχές, άρα και τη μορφή ανθεκτικότητας που θα αναπτύξουν αυτές.

Βιβλιογραφία

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Adger, W.N. (2000) Social and ecological resilience: are they related? *Progress in Human Geography*. 24 (3), 347-364.

Adger, W.N. (2006) Vulnerability. *Global Environmental Change*, 16, 268-281

Ahner, D. (2010) Regional Policy, an integrated approach. Panorama inforegio 34.3, http://ec.europa.eu/regional_policy/sources/docgener/panorama/pdf/mag34/mag34_en.pdf

Allen, A., Nilvo L.A. da Silva, Corubolo, E. (1999) Environmental Problems and Opportunities of the Peri-urban Interface and their Impact Upon the Poor. The Development Planning Unit. Draft for discussion.

Allen, A. (2003) Environmental planning and management of the peri-urban interface: perspectives on an emerging field. *Environment & Urbanization*, 15(1).

Atkins, P. & I. Bowler (2001) *Food in Society: Economy, Culture, Geography*. London: Arnold.

Baker, J. & H. Wallevik (2003) Poverty and wealth at the rural-urban interface: An actor-centred perspective from Northern Tanzania. *Environment & Urbanization*, 15 (2). 157-170.

Beck, U. (1992) *Risk Society: Towards a New Modernity*. Beverly Hills: Sage Publications.

Bell, S., Alves, S., Silveirinha de OE, Zuin, A (2010) Migration and land use change in Europe. A review. *Living Rev Landscape Res* 4(2). On line article. <http://www.livingreviews.org/Irlr-2010-2>

Bengs C., Schmidt-Thomé, K. (2006) *ESPON 1.1.2 Urban-rural relations in Europe. Final report*. ESPON, Luxembourg. Online access. www.espon.eu.

Bertrand, N. (2007) Introduction: ESDP ideals and the inheritance or rural planning failures. In: N. Bertrand, V. Kreibich (Ed.) *Europe's city-regions competitiveness: growth regulation and peri-urban land management*. Van Gorcum, Assen, pp 1-35.

- Bodin, O., Crona, B.I. (2008) Management of natural resources at the community level: exploring the role of social capital and leadership in a rural fishing community. *World Development* 36(12), 2763-2779.
- Bonanno, A. (1989) Decentralization, informalization and the agricultural labour market. In: A. Bonanno (Ed.) *Sociology of Agriculture*. New Delhi: Concept. pp 119-132.
- Bonanno, A. (1991a) The globalization of the agricultural and food system and theories of the state. *International Journal of Sociology of Agriculture and Food*, 1. 15-30.
- Bonanno, A. (1991b) The policy setting in the restructuring of the agricultural and food system. Testimony prepared for the Parliament Groups of PDS of Italy. Rome, Italy, Chamber of Deputies, April.
- Bonanno, A. (1993) Globalization of the Agricultural and Food Sector: The Crisis of Contradictory Convergence. In: A. Bonanno (Ed.), *The Agricultural and Food Sector in the New Global Era*. New Delhi: Concept Publishing Company.
- Bonanno, A., Busch, L., Friedland, W., Gouveia, L., Mingione, E. (Ed.) (1994) *From Columbus to ConAgra: The Globalization of Agriculture and Food*. Lawrence: University Press of Kansas, Lawrence.
- Bourdieu, P. (1984) *Distinction: A social critique of the judgement of taste*. London: Routledge, Kegan Paul.
- Bourdieu, P. (1986) The forms of capital. In: J. Richardson, (Ed.), *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education* (pp 241-285). New York: Greenwood.
- Bowler, I. (ed.) (1992): *The Geography of Agriculture in Developed Market Economies*. London: Longman,
- Brand, F.S. and K. Jax (2007) Focusing the meaning(s) of resilience: resilience as a descriptive concept and a boundary object. *Ecology and Society*, 12(1). Article no. 23.
- Boyd, W., Watts, M. (1997) Agro-industrial just in-time: The chicken industry and post-war American capitalism. In: Goodman, D., Watts, M.J., (Ed.), *Globalizing Food: Agrarian Questions and Global Restructuring*. London: Routledge. pp 192-225
- Briggs, J. (1991) The Peri-urban Zone of Dar es Salaam, Tanzania: Recent Trends and Changes in Agricultural Land Use. *Transactions of the Institute of British Geographers*, 16 (3). 319-331.
- Brook, R., Davila, J. (2000) *The Peri-urban Interface: A Tale of Two Cities*. Bangor/London: Univ. Wales, Dev. Plan. Unit., Univ. Coll. London.

Brown, O. & C. Sander (2007), Supermarket Buying Power: Global Supply Chains and Smallholders Farmers. *International Institute for Sustainable Development*.

Burch, D. & G. Lawrence (2005) Supermarket own brands, supply chains and the transformation of the agri-food system. *International Journal of Sociology of Agriculture and Food* 13,(1).

Carney, D. (Ed.) (1998) Sustainable Rural Livelihoods: What contributions can we make? London: Department for International Development.

Carpenter, S.R., Walker, M., Anderies, J.M., Abel, N. (2001) From metaphor to measurement: Resilience of what to what? *Ecosystems*. 4, 765-781.

Carstensen, P. (2000) *Concentration and the Destruction of Competition in Agricultural Markets: The Case of Change in Public Policy*. Wisconsin Law Review Spring.

Caruso, G. (2001) Peri-urbanisation. The situation in Europe. A bibliographical note and survey of studies in the Netherlands, Belgium, Greta Britain, Germany, Italy and the Nordic countries. Report prepared for DATAR, France.

CEMAT (2007) Spatial development glossary. Council of Europe, Strasbourg.

CESE 1209/2004 Opinion of the European Economic and Social Committee on Agriculture in peri-urban areas, Brussels, 16 September 2004.

Champion, A.J. (1999) Urbanization and Counterurbanization. In: M. Pacione (Ed.) *Applied Geography: An Introduction to Useful Research in Physical, Environmental and Human Geography*. London, New York: Routledge. pp 347-357.

Chen, K. & K. Stamoulis (2008) The changing nature and structure of agri-food systems in developing countries: Beyond the farm gate. In: McCullough, E.B., Pingali, P.L., Stamoulis, K.G (Ed.), *The Transformation of Agri-Food Systems: Globalization, Supply Chains and Smallholder Farmers*. London & New York: Earthscan and FAO. pp 143-158.

Codron, J.M., Bouhsina, Z., Fort, F., Coudel, E., Puech, A. (2004) Supermarkets in low-income Mediterranean countries: impacts in horticulture systems. *Development Policy Review* 22 (5), 587-602.

Constance, D.H. and W.D. Heffernan (1991) The global poultry agro/food complex. *International Journal of Sociology of Agriculture and Food*, 1. 126-142.

Consumers International (2012) The relationship between supermarkets and suppliers: what are the implications for consumers. European Union.

- Cox, R., Holloway, L., Venn, L., Dowler, L., Ricketts-Hein, J., Kneafsey, M., Tuomainen, M. (2008) Common Ground? Motivations for Participation in a Community Supported Agriculture Scheme. *Local Environment* 13 (3), 203-218.
- Cumming, G.S. and J. Collier (2005) Change and identity in complex systems. *Ecology and Society*. 10 (29).
- Cumming, G.S. (2011) *Spatial Resilience in Social-Ecological Systems*. Springer Science and Business Media.
- Cutter, S.L, Barnes, L., Berry, M., Burton, C., Evans, E., Tate, E., Webb, J. (2008) A place-based model for understanding community resilience to natural disasters. *Global Environmental Change*. 18. 598-606.
- Davidson, D.J. (2010) The applicability of the concept of resilience to social systems: some sources of optimism and nagging doubts. *Society and Natural Resources*. 23, 1135-1149.
- De Haan, J., Rotmans, J. (2011) Patterns in transitions: understanding complex chains of change. *Technological Forecasting and Social Change* 78, 90-102.
- Douglass, M. (1998) "A Regional Network Strategy for Reciprocal Rural-urban Linkages. An Agenda for Policy Research with Reference to Indonesia." In: *Third World Planning Review*, Vol 20, No 1.
- ECN (European Competition Network) (2012) ECN activities in the food sector. Report on competition law enforcement and market monitoring activities by European competition authorities in the food sector. May 2012.
- EEA (European Environment Agency) (2006) Urban sprawl in Europe. The ignored challenge. *EEA report 10/2006*, Copenhagen.
- EY, Cambridge Econometrics Ltd., Arcadia International (2014) Background of the study. In: *The economic impact of modern retail on choice and innovation in the EU food sector. Final Report. November 2014*. Luxembourg: European Union.
- FAO (2003) Globalization in Food and Agriculture. In J. Bruinsma (Ed.), *World Agriculture: towards 2015/2030, An FAO Perspective*. London & New York: Earthscan and FAO. pp 265-296.
- Farm Foundation (2006) Future of Animal Agriculture in North America
- Fine, B. (1998) *The Political Economy of Diet, Health and Food Policy*. London: Routledge.
- Folke, C. (2006) Resilience: the emergence of a perspective for social-ecological system analyses. *Global Environmental Change*. 16 (3), 253-267.

- Friedberg, S. (2001) Gardening on the Edge: The Social Conditions of Unsustainability on an African Urban Periphery. *Annals of the Association of American Geographers*, 91 (2). 349-369.
- Friedland, W. (1984): Commodity systems analysis: an approach to the sociology of agriculture. In: H. Schwarzweller (ed.) *Research in Rural Sociology of Agriculture*. Greenwich, CT: JAI Press, 221-235.
- Friedmann, H. & P. McMichael (1989) Agriculture and the state system. *Sociologia Ruralis*, 29 (2), 93-117.
- Friedmann, H. (1991) Changes in the international division of labour: Agri-food complexes and export agriculture. In: W.H. Friedland et al. (Ed.), *Towards a New Political Economy of Agriculture*. Boulder: Westview Press.
- Garreau, J. (1991) *Edge City: Life on the New Frontier*. New York: Anchor Books.
- Geels, F. (2011) The multi-level perspective on sustainability transitions: responses to seven criticisms. *Environmental Innovation and Societal Transitions* 1(1), 24-40.
- Giddens, A. (1990) *The Consequences of Modernity*. Stanford: Stanford University Press.
- Global G.A.P. (2012) Putting Food Safety and Sustainability on the Map. Global G.A.P. http://www.globalgap.org/uk_en/who-we-are/
- Goodman, D. (1994) World-scale processes and agro-food systems: critique and agenda. *Working Paper 94-11*, Centre for the Study of Social Transformations, University of California, Santa Cruz
- Goodman, D. & M. Watts (Ed.) (1997) *Globalizing Food: Agrarian Questions and Global Restructuring*. London: Routledge.
- Goodman, D. (2004) Rural Europe redux? Reflections on alternative agro-food networks and paradigm change. *Sociologia Ruralis*, 44 (1), 3-16.
- Gray, J. (2002) *False Dawn: the Delusions of Global Capitalism*. London: Granta Books second ed.
- Gross, J.S. (2009) Sustainability versus resilience: what is the global urban future and can we plan for change? *Community Resilience: A Cross-cultural Study. Revitalizing Community Within and Across Boundaries*. A Fetzer Institute –Wilson Center Seminar. Washington D.C.
- Gunderson, L.H. (2000) Resilience in theory and practice. *Annual Review of Ecology and Systematics*. 31, 425-439.

- Gunderson, L.H. & C.S. Holling, editors. (2002) *Panarchy: understanding transformations in human and natural systems.*, Washington, D.C., USA: Island Press.
- Harvey, M., McMeekin, M., Warde, A. (2004) Introduction. Food and quality. In: M. Harvey, M. McMeekin, A. Warde (Ed.) *Qualities of Food*. Manchester: Manchester University.
- Harvey, D. (2006) *The Limits to Capital*. London: Verso
- Holling, C. S. (1973) Resilience and stability of ecological systems. *Annual Review of Ecology and Systematics* 4,1-24.
- Holling, C.S. (1995) "What Barriers? What Bridges?" In: *Barriers and Bridges to the Renewal of Ecosystems and Institutions*. Edited by: L. H. Gunderson, C.S. Holling, S. Light. New York: Columbia University Press.
- Holling, C.S. & G.K. Meffe (1996) Command and control and the pathology of natural resource management. *Conservation Biology*. 10(2), 328-337.
- Holmgren, D. (2009) *Future Scenarios: How Communities Can Adapt to Peak Oil and Climate Change*. Green Press, White River Jc (VT)
- Hopkins, R. (2010) *Localization and Resilience at the Local Level: The Case of Transition Town Tontes (Devon, UK)*, PhD Thesis, School of Geography, Earth and Environmental Sciences, University of Plymouth, UK.
- Hughes, A. (1996) Forging New Cultures of Food Retailer-Manufacturer Relations? In: N. Wrigley, M. Lowe (Ed.), *Retailing Consumption and Capital: Towards a New Retail Geography*. Harlow: Longman: 90-115.
- Humphrey, J. & O. Memedovic (2006) Global Value Chains in the Agrifood Sector. Working Papers. Vienna: UNIDO.
- Iaquinta, D.L. & A.W. Drescher (2000) *Defining Peri-urban: Understanding Rural-Urban Linkages and Their Connections to Institutional Contexts*. Paper presented at the Tenth World Congress of the International Rural Sociology Association, Rio de Janeiro, August 1, 2000.
- Ilbery, B., Bowler, I. (1998) From agricultural productivity to post-productivism. In: B Ilbery, (Ed.), *The Geography of Rural Change*. London: Longman.
- Ilbery, B., Maye, D. (2005) Alternative (shorter) food supply chains and specialist livestock products in the Scottish and English border. *Environment and Planning A*, 37(5). 823-844.
- Ingram, G.K. (1998) "Patterns of Metropolitan Development: What Have We Learned?" *Urban Studies*, 35 (7).

Ingram, J. (2009) Food system concepts. In: R. Rabbinge, A. Linnemann, (Ed.), *Forward Look, European Food Systems in a Changing World*. ESF (European Science Foundation) COST. Brussels. pp 9-14.

Janssens, W., (2010) Women's empowerment and the creation of social capital in Indian villages. *World Development* 38 (7), 974-988.

Jansson, T., Baker, M., Hasler, B., Helming, J., Kaae, B., Lemouel, P., Neye, S., Ortiz, R., Nielsen, T.S., Verhoog, D., Verkerk, H. (2009) The SIAT model chain. SENSOR report series 2009/2. Leibniz-Centre for Agricultural Landscape Research (ZALF), Munchenberg.

JRC (Joint Research Centre) (2013) *Short Food Supply Chains and Local Food Systems in the EU. A State of Play of the Socio-Economic Characteristics*. Luxembourg: European Union.

Kruger, P. (2006) Taking advantage of rural assets as a coping strategy for the urban poor: The case of rural-urban interactions in Botswana. In: C. Tacoli (Ed.) *The Earthscan Reader in Rural-Urban Linkages*. London: Earthscan, International Institute for Environment and Development, pp 229-243.

Lederach, P. (2009) Resilience and healthy communities: an exploration of image and metaphor. *Community Resilience: A Cross-cultural Study. Revitalizing Community Within and Across Boundaries*. A Fetzer Institute –Wilson Center Seminar. Washington D.C.

Lee, J., Gereffi, G., Beauvais, J. (2010) Global value chains and agrifood standards: Challenges and possibilities for smallholders in developing countries. *PNAS*, 109 (31).

Loibl, W. Bell, S. (2011) Population and migration, In: A. Priorr, J. Ravetz, I. Tosics (Ed.) *Peri-urbanization in Europe*. Copenhagen: Academic Books Life Sciences, pp 50-55.

Magis, K., (2010) Community resilience: an indicator of social sustainability. *Society and Natural Resources*. 23,401-416

Maguire, B., Hagan, P. (2007) Disasters and communities: understanding social resilience. *The Australian Journal of Emergency Management*. 22. 16-20

Mainie, Ph., Mailland, H.D. (1983) L' Agriculture Peri-urbaine: lieu privilegie d' experimentation sociale. *Economie Rurale*, 155 mai-juin 1983.

Marguire, B., Cartwright, S. (2008) *Assessing a community's capacity to manage change: A resilience approach to social assessment*, Social Science Program- Bureau of Social Sciences. Australian Government, May 2008.

- Marsden, T. (1997) Creating Space for Food: The Distinctiveness of Recent Agrarian Development. In: D. Goodman, M. Watts (Ed.), *Globalizing Food: Agrarian Questions and Global Restructuring*. London: Routledge: 169-191.
- Marsden, T., Banks, J., Bristow, G. (2000) Food supply chain approaches: exploring their role in rural development. *Sociologia Ruralis*, 40(4): 424-438.
- Maruyama, M. & L.V. Trung (2007) Supermarkets in Vietnam: Opportunities and Obstacles. *Asian Economic Journal* 2007, 21 (1), 19-46.
- McCullough, E.B., Pingali, P.L., Stamoulis, K.G. (2008) Small Farms and the Transformation of Food Systems: An Overview. In: McCullough, E.B., Pingali, P.L., Stamoulis, K.G (Ed.), *The Transformation of Agri-Food Systems: Globalization, Supply Chains and Smallholder Farmers*. London & New York: Earthscan and FAO. pp 3-46.
- McGee, T. (1997) Globalization, Urbanization and the Emergence of Sub-Global Regions. In: R.F. Watters. T. McGee (Ed.) *Asia Pacific: New Geographies of the Pacific Rim*. London: Hurst and Company.
- McManus, P., Walmsley, J., Argent, N., Baum, S., Bourke, S., Martin, J., Pritchard, B., Sorensen, T. (2012) Rural Community and Rural Resilience: What is important to farmers in keeping their country towns alive? *Journal of Rural Studies*. 28. 20-29
- McMichael, P. (Ed.) (1994) *The Global Restructuring of Agro-food Systems*. Ithaca: Cornell University Press.
- Meert, H., Van Huylenbroeck, G., Vernimmen, T., Bourgeois, M., Van Hecke, E., (2005) Farm household survival strategies and diversification on marginal farms. *Journal of Rural Studies*, 21. 81-97
- Mellor, M. (1997) Women, nature and the social construction of economic man. *Ecological Economics*, 20. 129-140.
- Morello, J. (1995) Manejo de Agrosistemas Peri-Urbanos, Centro de Investigaciones, Ambientales. FAUD, UNMdP, Mar del Plata.
- Munton, R. (2009) Rural land ownership in the United Kingdom: changing patterns and future possibilities for land use. *Land Use Policy*, 26.S54-S61.
- Murdoch, J., Miele, M. (1999) 'Back to nature': changing 'worlds of production' in the food sector. *Sociologia Ruralis*, 39 (4), 465-483.
- Murdoch, J., Marsden, T.K., Banks, J. (2000) Quality, nature and embeddedness, some theoretical considerations in the context of food sector. *Economic Geography*, 76 (2), 107-125.

Narain, V. (2010) Peri-urban water security in a context of urbanization and climate change: A review of concepts and relationships. Peri-urban Water Security Discussion Paper Series, No 1, saciWATERS

Neal, S., (2009) *Rural Identities: Ethnicity and Community in the Contemporary English Countryside*. Ashgate. Aldershot.

Nilsson, K., Pauleit, S., Bell, S., Aalbers, C., Nielsen, S. (2013) Introduction. In: K. Nilsson, S. Pauleit, S. Bell, C. Aalbers, T.S. Nielsen (Ed.) *Peri-urban Futures: Scenarios and Models for Land-use Change in Europe*. Springer Berlin Heidelberg. pp 1-9.

Nordregio (2005) ESPON 1.1.1 Potentials for polycentric development in Europe. Final report. ESPON, Luxembourg. www.espon.eu.

OECD (1979) L' agriculture dans l' Aménagement des crises peri-urbaines. *Vol. I: Synthèse, Recommendations du Conseil de l' OECD adoptées le 14 Mars 1979*, Paris.

OECD (2006) Promoting Pro-Growth; Agriculture. *DAC Guidelines and Reference Series, A DAC Reference Document*. Paris: Organizations for Economic Co-operation and Development.

OECD (2009) Farmland Conversion: the Spatial Dimension of Agricultural and Land-use Policies.

O' Hara, S. & S. Stagl (2001) Global food markets and their local alternatives: a socio-ecological economic perspective. *Population and Environment*, 22. 533-553

Pelling, M. (2003) *The Vulnerability of Cities: Natural Disasters and Social Resilience*. London: Earthscan.

Phillips, D., Williams, K., Andrews, G., Clarke, J., Carter, M. (1999) Literature review on peri-urban natural resource conceptualization and management approaches. *Final Tech. Rep. Proj. R6949*, DFID Nat. Resour. Syst. Program. Nottingham/Univ. Liverpool.

Pimbert M., Thompson, J., Vorley, B., Fox, T., Kanji, N., Tacoli, C. (2001) Global restructuring, agri-food systems and livelihoods. International Institute for Environment and Development. Gatekeeper Series 100. London: Gatekeeper.

Pierr. A. (2011) "Agricultural and Rural Development Policies". In: Pierr, A., Ravetz, J., Tosics, I., (responsible authors & editors), *Peri-urbanisation in Europe: Towards a European Policy to Sustain Urban-Rural Futures. A Synthesis Report*. PLUREL. Copenhagen: Forest & Landscape University of Copenhagen. pp 96-101.

Pisano, U. (2012) Resilience and Sustainable Development: Theory of resilience, systems thinking and adaptive governance. *ESDN Quarterly Report No 26*.

- Planck, U., Ziche, J. (1979) *Land-und Agrarsoziologie*, Stuttgart.
- Poppe K.J., Vrolijk, H.C., Bommel, K.H.M., van Veen, H.B. (2005) Observations on farm structure in Europe. In: Proceedings of "Congress of the IAEE", Brisbane Australia, August 15.
- Pugliese, E. (1991) Agriculture and the new division of labour. In: W.H. Friedland (Ed.), *Towards a New Political Economy of Agriculture*. Boulder: Westview Press. pp 197-150.
- Putnam, R. (1993) The prosperous community: social capital and public life. *The American Prospect* 13, 35-42.
- Rakodi, C. (2002) *Urban Livelihoods; A People-Centred Approach to Reducing Poverty*. London: Earthscan.
- Ravetz, J., Fertner, C., Nielsen, T.S. (2013) The dynamics of peri-urbanization. In: K. Nilsson, S. Pauleit, S. Bell, C. Aalbers, T.S. Nielsen (Ed.) *Peri-urban Futures: Scenarios and Models for Land-use Change in Europe*. Springer Berlin Heidelberg. pp13-44.
- Reardon, T, Timmer, C.P., Berdegue, J.A. (2003) The Rise of Supermarkets and Private Standards in Developing Countries: Illustrations from the Produce Sector and Hypothesized Implications for Trade. (Paper presented at the Agricultural Policy Reform and the WTO: Where are we heading? Capri: 23-26 June, 2003) p.5
- Reardon, T. & J.F.M. Swinnen (2004) Agrifood sector liberalization and the rise of supermarkets in former state-controlled economies: a competitive overview. *Development Policy Review*, 22(5), 515-523.
- Renting, H., Roep, D., Knickel, K. (2002) A methodological toolbox for assessing the socio-economic impact of rural development practices. IMPACT Working Paper. Wageningen: Wageningen University.
- Renting, H., Marsden, T.M., Banks, J. (2003) Understanding alternative food network: exploring the role of short food supply chains in rural development. *Environment and Planning A*, 35. 393-411.
- Robinson, G.M. (1990) *Conflict and change in the countryside: rural society, economy and planning in the developed world*. London: Belhaven Press.
- Robinson, G.M. (2004) *Geographies of Agriculture: Globalization, Restructuring and Sustainability*. Harlow: Pearson Education Limited.
- Roep, D., Wiskerke, H (Ed.) (2006) *Nourishing Networks (Fourteen Lessons about creating sustainable food supply chain*, Rural Sociology Group of Wageningen University and Reed Business Information, Doetinchem.

Rofo, M.W. (2009) Globalization, gentrification and spatial hierarchies in and beyond New South Wales: the local/global nexus. *Geographical Research* 47(3), 292-305

RUPRI (1998). "Defining 'Rural': Definitions of Rural Areas in the U.S.", in Rural Policy Context, The Rural Policy Research Institute, <http://rupri.org/ruralcontext/defining/urbanareas.html>

Schneider, A. & C. Woodstock (2008) Compact, dispersed, fragmented, extensive? A comparison of urban expansion in twenty-five global cities using remotely sensed, data pattern metrics and census information. *Urban Stud* 45, 659-692.

Schucksmith, M, (1993) Farm household behavior and the transition to post-productivism. *Journal of Agricultural Economics*, 44. 466-478.

Severi, C., Rota, C., Zanasi, C. (2010) The Resilience Approach Contribution to Rural Communities Social Assessment for Social Sustainability-Based Strategies Implementation. In: *Knowledge-Based Sustainable Value-added Food Chains: Innovative Tools for Monitoring Ethical, Environmental and Socio-economic impacts and implementing EU-Latin America shared strategies* (2010).

Shoard, M. (2002) Edgelands. In: J. Jenkins (Ed.) *Remarking the Landscape: The Changing Face of Britain*. London: Profile Books. pp 117-146.

Simon, D., MacGregor, D., Nsiah-Gyabaah, K., Thompson, D. (2003) Poverty Elimination, North-South Research Collaboration, and the Politics of the Participatory Development. *Development in Practice*, 13 (1). 40-56.

Simon, D. (2008) Urban Environments: issues on the peri-urban fringe. *Annual Review of Environment and Resources*, 33. 167-185.

Sonnino, R., Marsden, T. (2006) Beyond the divide: rethinking relationships between alternative and conventional food networks in Europe. *Journal of Economic Geography*, 6. 181-199.

Sorensen, A., Epps, R., (2005a) From Thucydides to Florida: stable adaptation, social depth, and the seamless generation of unforeseen future. In: Hodgkinson, A. (Ed.), *The Regional Development Cocktail- Shaken not Stirred, Refereed Proceedings of the ANZRSAI Inc 28th Annual Conference*. Wollongong, Sept 2004, pp 229-248.

Sorensen, A., Epps, R., (2005b) The idea of stable adaptation and its origins. In: Mather, A. (Ed.), *Land Use and Rural Sustainability, International Geographical Union Commissions on Land Use/Cover Change and the Sustainability of Rural Systems*, University of Aberdeen, pp 1-10.

Tallontire, A., Greenhalgh, P. (2005) Establishing CSR drivers in agribusiness. Final Report for Foreign Investment Advisory Service International Finance Corporation & World Bank. Natural Resources Institute.

Territorial Agenda of the European Union 2020, Towards an Inclusive, Smart and Sustainable Europe of Diverse Regions (agreed at the Informal Ministerial Meeting of Ministers responsible for Spatial Planning and Territorial Development on 19th May, 2011, Godollo, Hungary)

Thomas, D. (1974) The urban fringe: approaches and attitudes. In: J.H. Johnson (Ed.) *Suburban Growth, Geographical Process at the Edge of Western City*. Aberdeen: Aberdeen University Press.

Thompson J., Millstone, E., Scoones, I., Ely, A., Marshall, F. (2007) Agri-food system dynamics: pathways to sustainability in an era of uncertainty. STEPS Working Paper 4. –Brighton: The STEPS Centre.

Trail, W.B. (2006) The rapid rise of supermarkets? *Development Policy Review*, 24(2), 163-174.

UNEP (2012) Responsible Resource Management for a Sustainable World: Findings from the International Research Panel.

UNEP (2013) Agriculture. In: *Green Economy and Trade: Trends, Challenges and Opportunities*. <http://unep.org/greeneconomy/GreenEconomyandTrade>

Van der Ploeg, J.D., Renting, H., Brunori, G., Knickel, K., Mannion, J., Marsden, T.K., de Roest, K., Sevilla-Gusman, E., Ventura, F. (2000) Rural development: from practices and policies towards theory. *Sociologia Ruralis*, 40 (4), 391-408.

Van Rheenen, T., Mengistu, T. (2009) Rural areas in transition: a developing world perspective. In: Brower, F., Van der Heide, C., (Ed.) *Multifunctional Rural Land Management: Economics and Policies*. London: Earthscan, pp 319-334.

Vorley, W.T.(2001) The Chains of agriculture: Sustainability and the restructuring of agri-food markets. WSSD Paper. London: International Institute for Environment and Development.

Vorley, B. (2002) Sustaining Agriculture: Policy, Governance, and the Future of Family Based Farming. International Institute for Environment and Development. London.

Vorley, B. (2003) *Food, Inc.: Corporate Concentration from Farm to Consumer*. IIED. London.

Vorley, B. & T. Fox (2004) Global Food Chains –Constraints and Opportunities for Smallholders. Prepared for the OECD DAC POVNET, Agriculture and Pro-poor Growth Task Team, Helsinki Workshop, 17-18 June 2004.

Vorley, B. (2006) Supermarkets and Afri-food Supply Chains in Europe: Supply Chains in Europe: Partnership and Protest. In: Burch & Lawrence (Ed.), *Supermarkets*

and Agri-food supply chains: Transformations in the Production and Consumption of foods. [Unpublished]

Walker, B., Holling, C.S., Carpenter, S.R., Kinzig, A. (2004) Resilience, adaptability and transformability in social-ecological systems. *Ecology and Society*. 9(2),5.

Walker, B. and J.A. Meyers (2004) Thresholds in ecological and socio-ecological system: a developing database. *Ecology and Society*. 9(2), 3.

Walker, B., Salt, D. (2006) *Resilience Thinking: Sustaining Ecosystems and People in a Changing World*. Washington: Island Press.

Watts, M. & D. Goodman (1997) Agrarian Questions: Global Appetite, Local Metabolism: Nature, Culture and Industry in fin de siècle Agro-Food Systems. In: D. Goodman, M Watts (Ed.) *Globalizing Food-Agrarian Questions and Global Restructuring*. London/New York: Routledge.

Webster, D. (2002) *On the Edge: Shaping the Future of Peri-Urban East Asia*. Stanford: Stanford University Press.

Whatmore, S., Stassart, P., Renting, H. (2003) What's alternative about alternative food networks? *Environment and Planning*, 35. 389-391.

Wiggering, H., Muller, K., Werner, A., Helming, K. (2003) The concept of multifunctionality in sustainable land development. In: K. Helming, H. Wiggering (Ed.) *Sustainable Development of Multifunctional Landscapes*. Berlin: Springer. pp 3-18.

Wilkinson, K. (1991) *The Community in Rural America*. New York: Greenwood Press.

Wilkinson, A., Henrichs, T., Hurley, P. (2009) Analyzing the future of European food systems in a changing world. In: R. Rabbinge, A. Linnemann, (Ed.), *Forward Look, European Food Systems in a Changing World*. ESF (European Science Foundation) COST. Brussels.

Wilson, G. A. (2012) *Community Resilience and Environmental Transitions*. London: Earthscan.

Woltjer, J. (2014) A global review on peri-urban development and planning. *Jurnal Perencanaan Wilayah dan Kota*, 25 (1). 1-16 .

Young, L.M., Hobbs, J.E. (2002) Vertical linkages in agri-food supply chains: Changing roles for producers, commodity groups and government policy. *Rev. Agric. Econ.*, 24. 428-441.

Zasada, I. (2011) Multi-functional peri-urban agriculture-A review of societal demands and the provision of goods and services by farming. *Land Use Policy*, 28. 639-648.

Zasada, I., Loibl, W., Berges, R., Steinnocher, K., Kostl, M., Piorr, A., Werner, A. (2013) Rural-Urban Regions: A Spatial Approach to Define Urban-Rural Relationships in Europe. In: K. Nilsson, S. Pauleit, S. Bell, C. Aalbers, T.S. Nielsen (Ed.) *Peri-urban Futures: Scenarios and Models for Land-use Change in Europe*. Springer Berlin Heidelberg. pp 45-68.

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Δαουτόπουλος, Γ.Α. (2002) *Μεθοδολογία Κοινωνικών Ερευνών*. Θεσσαλονίκη: ΖΥΓΟΣ, (γ' έκδοση).

ΕΕΚ (Επιτροπή των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων) (1988) Το Μέλλον του Αγροτικού Κόσμου. Βρυξέλλες.

Η Μεγάλη Αμερικανική Εγκυκλοπαίδεια, Γενική, Παγκόσμιος, Σύγχρονος (1968). Αθήνα: Κ. ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ-Δ.ΚΙΤΣΙΑ & Σια, Τόμος ΙΕ'.

Κοκκώσης, Χ. (1994) Η Περιβαλλοντική Προστασία στις Πολιτικές Αστικής και Περιφερειακής Ανάπτυξης», στο: Γετίμης, Π.-Καυκαλάς, Γ.-Μαραβέγιας, Ν (επιμ.), Αστική και Περιφερειακή Ανάπτυξη, Αθήνα, 1994.

Κοτζαμάνης,, Β., Ντυκέν, Μ.Ν. (2012) Ο πληθυσμός της Ελλάδας μειώνεται; Μια πρώτη κριτική ανάλυση των προσωρινών αποτελεσμάτων της απογραφής του 2011. *Δημογραφικά Νέα, Demo News, ΕΔΚΑ*, Ιανουάριος-Φεβρουάριος 2012, Τεύχος 17°.

Κυριαζή, Ν. (2002) *Η Κοινωνιολογική Έρευνα, Κριτική Επισκόπηση των Μεθόδων και των Τεχνικών*. Αθήνα: ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΓΡΑΜΜΑΤΑ (ε' έκδοση)

Μουσιδής Α., Ζιώγα Ν., Ντυκέν, Μ.Ν. (1996) *Περισστικός Αγροτικός Χώρος: Λειτουργίες Μεταμορφώσεις-Προοπτικές*. Αθήνα: Αγροτική Τράπεζα Ελλάδος, Διεύθυνση Μελετών και Προγραμματισμού.

ΦΕΚ Α'244/1997, Νόμος Υπ' αριθμόν 2539, Συγκρότηση της Πρωτοβάθμιας Τοπικής Αυτοδιοίκησης» .

ΦΕΚ Α' 87/2010, Νόμος Υπ' αριθμόν 3852, «Νέα Αρχιτεκτονική της Αυτοδιοίκησης και της Αποκεντρωμένης Διοίκησης-Πρόγραμμα Καλλικράτης».

ΦΕΚ Α' 118/2014, Ν.4264/2014: Άσκηση εμπορικών δραστηριοτήτων εκτός καταστήματος και άλλες διατάξεις.

ΦΕΚ Α΄ 156/1-8-2014, Ν. 4277/2014: Νέο Ρυθμιστικό Σχέδιο Αθήνας Αττικής και άλλες διατάξεις

Χαρουτουγιάν, Σ. (2013) Οι κρυφοί πύλώνες της νέας ΚΑΠ. ΕΛΓΟ, Δήμητρα, Έρευνα και Ποιότητα [παρουσίαση, 15-10-2013].

Διαδικτυακοί τόποι

Bourdieu, P. (1986) The Forms of Capital

<<https://www.marxists.org/reference/subject/philosophy/works/fr/bourdieu-forms-capital.htm#n11>>

European Parliamentary Research Service, Urban and Peri-Urban Agriculture

<<http://epthinktank.eu/2014/06/18/urban-and-peri-urban-agriculture>>

NRSP (Natural Resources Systems Programme)

<http://www.nrsp.org.uk/1_2.aspx>

RUPRI, Rural Policy Research Institute

<<http://www.rupri.org/about-rupri/>>

SUS-CHAIN

<<http://www.sus-chain.org/>>

ΒΙΚΙΠΑΙΔΕΙΑ, Δήμος Νέας Μάκρης

<https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%94%CE%AE%CE%BC%CE%BF%CF%82_%CE%9D%CE%AD%CE%B1%CF%82_%CE%9C%CE%AC%CE%BA%CF%81%CE%B7%CF%82>

ΒΙΚΙΠΑΙΔΕΙΑ, Κοινότητα Βαρνάβα.

<https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%9A%CE%BF%CE%B9%CE%BD%CF%8C%CF%84%CE%B7%CF%84%CE%B1_%CE%92%CE%B1%CF%81%CE%BD%CE%AC%CE%B2%CE%B1>

ΒΙΚΙΠΑΙΔΕΙΑ, Κοινότητα Γραμματικού

<https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%9A%CE%BF%CE%B9%CE%BD%CF%8C%CF%84%CE%B7%CF%84%CE%B1_%CE%93%CF%81%CE%B1%CE%BC%CE%BC%CE%B1%CF%84%CE%B9%CE%BA%CE%BF%CF%8D>

Δημόσια Δεδομένα, Ανοιχτά Δεδομένα, geodata.gov.gr

<<http://www.geodata.gov.gr/geodata/>>

Δήμος Μαραθώνος, Γραμματικό

<<http://site.marathon.gr/grammatiko.html>>

Δήμος Μαραθώνος, Νέα Μάκρη

<<http://site.marathon.gr/nea-makri.html>>

Ελληνική Στατιστική Αρχή (ΕΛ.ΣΤΑΤ)

<<http://www.statistics.gr/portal/page/portal/ESYE> >

Ευρωπαϊκή Επιτροπή, Ευρώπη 2020

<http://ec.europa.eu/europe2020/europe-2020-in-a-nutshell/index_el.htm>

Νόμος και Φύση

<http://www.nomosphysis.org.gr/articles.php?artid=3675&lang=1&catpid=1#_ftn1>

Υπουργείο Αγροτικής Ανάπτυξης και Τροφίμων-Διοικητικός Τομέας Πόρων και Υποδομών, Ειδική Υπηρεσία Διαχείρισης του Προγράμματος «Αγροτική Ανάπτυξη της Ελλάδας 2007-2013» , ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΑΓΡΟΤΙΚΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ 2007-2013, «ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΜΠΑΛΤΑΤΖΗ»

<<http://www.agrotikianaptixi.gr/index.php?op=Axis&todo=Load&id=03f68714dba796f8> >

Παράθεμα:

**Ερωτηματολόγια εμπειρικής
έρευνας**

Ερωτηματολόγιο Α

---

1. Προσωπικά στοιχεία ερωτώμενου

1.1 Ονοματεπώνυμο	
1.2 Ηλικία	
1.3 Χρόνια ενασχόλησης με το αγροτικό επάγγελμα:	
1.4 Άλλη επαγγελματική ιδιότητα πέραν της αγροτικής: Η γεωργική δραστηριότητα είναι η κύρια ενασχόλησή σας;	
1.5 Επίπεδο εκπαίδευσης	
1.6 Οικογενειακή κατάσταση	

2. Διαρθρωτικά στοιχεία της εκμετάλλευσης

2.1 Αγροτεμάχιο	2.2 Καλλιέργεια	2.3 Έκταση	2.4 Ιδιοκτησιακό καθεστώς

2.5 Ποιες γεωργικές πρακτικές/ μεθόδους καλλιέργειας εφαρμόζετε στο χωράφι; <ul style="list-style-type: none"> - Ολοκληρωμένη διαχείριση - βιολογική καλλιέργεια - συμβατική καλλιέργεια Ποιοι είναι οι λόγοι της επιλογής αυτής;	
2.6 Υπάρχουν εκτάσεις που έχετε εγκαταλείψει; Ποιοι λόγοι οδήγησαν στην	

<p>εγκατάλειψη της γης;</p> <p>*π.χ. υποβάθμιση των εδαφών και των φυσικών πόρων, μικρό μέγεθος γης, έλλειψη οικονομικών κινήτρων, περιορισμένη ανταγωνιστικότητα, απασχόληση σε άλλους τομείς της οικονομίας</p>	
<p>2.7 Απασχολούνται άτομα από την οικογένειάς σας; Με ποιον τρόπο συμμετέχουν</p>	
<p>2.8 Πόσοι απασχολούνται στην εκμετάλλευση;</p> <ul style="list-style-type: none"> - Μόνιμοι εργαζόμενοι - Εποχιακοί εργαζόμενοι 	

3. Η αγρο-διατροφική αλυσίδα.

<p>3.1 Με ποιο κριτήριο έχετε επιλέξει την καλλιέργεια; π.χ. ζήτηση, εποχικότητα, απαιτήσεις υπεραγορών.</p>	Καλλιέργεια	Κριτήριο 1	Κριτήριο 2
<p>3.2 Έχετε αλλάξει καλλιέργεια; Για ποιο λόγο αλλάξατε;</p>	Αλλαγή από...	Σε..	Κριτήριο
<p>3.3 Σε τι βαθμό καλύπτετε την παραγωγή σας με μηχανήματα; Σε ποιες εργασίες τα χρησιμοποιείτε;</p>			
<p>3.4 Με ποιον τρόπο διαθέτετε τα προϊόντα σας ; -σε λαϊκές αγορές χωρίς μεσάζοντες - συνεργασία με super market, -πώληση επί τόπου/σε τοπικές αγορές του Μαραθώνα -συνδυασμός των παραπάνω</p> <p>...και σε τι ποσοστό στην κάθε αγορά;</p>	Προϊόν	Αγορά 1	Αγορά 2
<p>3.5 Γιατί έχετε επιλέξει αυτόν τον τρόπο; Με ποιον τρόπο σας συμφέρει/ωφελεί;</p>	Τρόπος 1:		
	Τρόπος 2:		

3.6 Γιατί δεν έχετε επιλέξει τους άλλους τρόπους; Υπάρχουν εμπόδια ή δυσκολίες;	Τρόπος 1:
	Τρόπος 2:
3.7 Συγκριτικά πού έχετε μεγαλύτερα κέρδη;	Τρόπος 1:
	Τρόπος 2:

3.8. Σε περίπτωση συνεργασίας με σουπερμάρκετ:	
3.8.1 Ποια είναι η πολιτική τιμολόγησης; Πώς καθορίζεται η τιμή στην οποία πουλάτε το προϊόν σας; Μετά από πόσο διάστημα πληρώνεστε;	
3.8.2 Δέχετε πιέσεις για μείωση των τιμών σας;	
3.8.3 Ποιες οι δικές σας δεσμεύσεις απέναντι στο supermarket; (μέθοδοι καλλιέργειας, μέγεθος παραγωγής, ποιότητα, εμφάνιση προϊόντων, χρόνος παράδοσης)	
3.8.4 Πώς διαθέτετε το προϊόν σας; Πρέπει να είναι συσκευασμένο;	
3.8.5 Πώς ξεκίνησε η συνεργασία σας με το supermarket; Ποια ήταν η διαδικασία ένταξης;	
3.8.6 Ποιες είναι οι δεσμεύσεις του super market απέναντί σας;	
3.8.7 Ποιες ήταν οι προϋποθέσεις για να συνεργαστείτε με το supermarket;	
3.8.8 Εφαρμόζετε κάποια πρότυπα πιστοποίησης ποιότητας;	
3.8.9 Τα προϊόντα σας στο supermarket πωλούνται με	

ιδιωτική ετικέτα, δηλαδή ως προϊόντα του supermarket;	
3.8.10 Είστε ικανοποιημένος/-η από τη συνεργασία σας;	

4. Συλλογική δράση

4.1 Είστε ενταγμένος/-η στον συνεταιρισμό του Μαραθώνα; Ποια τα οφέλη; Ποια τα προβλήματα;	
4.2 Ανήκετε σε κάποια ομάδα παραγωγών; Ποια τα οφέλη; Ποια τα προβλήματα;	
4.3 Θα σας ενδιέφερε να σχηματίσετε ομάδα παραγωγών; Με ποιον τρόπο πιστεύετε ότι θα σας βοηθούσε μία τέτοια προσπάθεια;	

5. Διαφοροποίηση

5.1 Κάνετε προσπάθειες για να είναι πιο ανταγωνιστικό το προϊόν σας/ για να αυξήσετε τα κέρδη σας, μέσω:	
5.1.1 καλλιεργητικών μεθόδων/τεχνικών; Π.χ. βιολογική καλλιέργεια, υψηλές τεχνολογίες	
5.1.2 τυποποίησης (π.χ. συσκευασία), καθετοποίηση της παραγωγής ;	
5.1.3 εναλλακτικών τρόπων διάθεσης των προϊόντων;	
5.1.4 πιστοποιήσεων ποιότητας;	

5.1.5 συνεργασίας με τοπικές επιχειρήσεις;	
5.1.6 αγροτουρισμού;	

6. Παρεμβάσεις και κίνητρα από τις πολιτικές της ΚΑΠ.

<p>6.1 Έχουν λάβει ενισχύσεις από την ΚΑΠ; Πώς επέδρασαν αυτές; 1^{ος} Πυλώνας της ΚΑΠ 2007-2013 2^{ος} Πυλώνας της ΚΑΠ 2007-2013:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Εκσυγχρονισμός των γεωργικών εκμεταλλεύσεων. - Εγκατάσταση νέων γεωργών (ηλικίας κάτω των 40 ετών) - Αύξηση της αξίας των γεωργικών προϊόντων - Συμμετοχή γεωργών σε συστήματα για την ποιότητα των τροφίμων (για βιοκαλλιεργητές) - Γεωργό-περιβαλλοντικές ενισχύσεις (για βιοκαλλιεργητές) - Διαφοροποίηση προς μη γεωργικές δραστηριότητες (για μείωση υπο-απασχόλησης στο γεωργικό τομέα) <p>Ανταγωνιστικότητα (π.χ. στήριξη επιχειρήσεων μεταποίησης)</p>	
6.2 Είναι ενταγμένοι σε κάποιο περιβαλλοντικό πρόγραμμα;	

7. Γενικές ερωτήσεις

7.1 Πώς έχει επιδράσει η οικονομική κρίση στο εισόδημα και τη γεωργική σας δραστηριότητα;	
7.2 Είστε ικανοποιημένοι από τις υποδομές του χώρου;	
7.3 Έχετε δεχθεί πιέσεις για να παραχωρήσετε τη γη σας σε άλλες χρήσεις;	

Τι συμφέρει περισσότερο: γεωργική χρήση ή άλλη χρήση;	
7.4 Έχετε σκεφτεί να εγκαταλείψετε τη γεωργία (το γεωργικό επάγγελμα);	
7.5 Υπάρχουν νέο-εισερχόμενοι αγρότες στην περιοχή; Αποτελούν ανταγωνιστές για εσάς;	

7.6 Πώς συμβάλλει η εγγύτητα της περιοχής στο αστικό κέντρο (Αθήνα) στη διαδικασία λήψης αποφάσεων για:	
7.6.1 την επιλογή της καλλιέργειας;	
7.6.2 την εφαρμογή επιμέρους πρακτικών στην καλλιέργειά σας, όπως είναι η βιολογική γεωργία;	
7.6.3 τις επενδύσεις που έχετε ή σκοπεύετε να κάνετε στην εκμετάλλευσή σας;	
7.6.4 στην πώληση και τη διαχείριση της παραγωγής σας;	
7.6.5 την αλλαγή χρήσης γης; τον περιορισμό ή την επέκταση της καλλιέργειάς σας;	
7.6.6 την προοπτική του νοικοκυριού; Δηλαδή να διατηρήσει τη γεωργία ως βασική ή δευτερεύουσα πηγή εισοδήματος. Τα μέλη του να απασχολούνται και με άλλες δραστηριότητες στον Μαραθώνα ή και στην Αθήνα.	
7.7 Ποια είναι τα πλεονεκτήματα και ποια τα μειονεκτήματα της εγγύτητας του αστικού κέντρου: -ως προς τη γεωργική σας δραστηριότητα -ως προς την ποιότητα ζωής σας.	
7.8 Σχέδια για το μέλλον:	

Υπάρχουν προοπτικές συνέχειας της επιχείρησης από κάποιο μέλος της οικογένειας ή πώλησης σε τρίτους;	
---	--

Ερωτηματολόγιο Β

---

1. Προσωπικά στοιχεία ερωτώμενου

1.1 Ονοματεπώνυμο:	
1.2 Ηλικία:	
1.3 Επάγγελμα:	
1.4 Όνομα επιχείρησης: * (στην περίπτωση παροχής υπηρεσιών τροφίμων)	
1.5 Οικογενειακή κατάσταση:	
1.6 Ενασχόληση /σχέση με τη γεωργία:	

2. Αντίληψη των πιέσεων που δέχονται οι παραγωγοί από τα σύγχρονα αγρο-διατροφικά συστήματα.

Τα τελευταία χρόνια φαίνεται ότι οι υπεραγορές έχουν διεισδύσει στην εφοδιαστική αλυσίδα γεωργικών ειδών παραμερίζοντας έως ένα βαθμό τις λαϊκές αγορές και άλλου είδους αγορές και επιβάλλοντας νέες προδιαγραφές παραγωγής στους αγρότες.	
2.1 Πώς αντιλαμβάνεστε τις πιέσεις ή τη σχέση των σύγχρονων αγρο-διατροφικών συστημάτων (υπεραγορών) απέναντι/με στους/τους αγρότες ως προς	
2.1.1 Τις τιμές πώλησης παραγωγού προς τα σούπερ μάρκετ;	
2.1.2 Τις απαιτήσεις των σούπερ μάρκετ για τυποποίηση/συσκευασία;	
2.1.3 Την εφαρμογή συστημάτων πιστοποίησης ποιότητας;	
2.1.4 Τη συνέπεια στην πληρωμή των παραγωγών;	
2.1.5 Το μέγεθος της παραγωγής;	
2.1.6 Τον αποκλεισμό παραγωγών που δεν πληρούν τα παραπάνω (μεσαίοι, μικροί παραγωγοί);	

2.2 Πώς αντιλαμβάνεστε τις πιέσεις ή τη σχέση των σύγχρονων αγρο-διατροφικών συστημάτων (υπεραγορών) απέναντι/με σε/με εσάς, ως καταναλωτή/πελάτη, ως προς

2.2.1 Τις τιμές των προϊόντων στα ράφια σε σχέση με τις λαϊκές και τοπικές αγορές;	
2.2.2 Την ποιότητα;	
2.2.3 Την ασφάλεια τροφίμων με τις πιστοποιήσεις;	
2.2.4 Την ικανοποίηση από την εξυπηρέτηση;	
2.2.5 Την επάρκεια προϊόντων;	

3. Προσωπικές προτιμήσεις

3.1 Από πού προμηθεύεστε τα γεωργικά προϊόντα; (τοπική αγορά, λαϊκή αγορά, σουπερμάρκετ, απευθείας από τον παραγωγό);	Τύπος προϊόντος	Είδος Αγοράς
3.2 Πού οφείλεται αυτή η προτίμηση; <ul style="list-style-type: none"> - Τιμή - Ποιότητα - Εξωτερική εμφάνιση (π.χ. συσκευασία) - Εξυπηρέτηση (π.χ. ανθρώπινες σχέσεις) 		
3.3 Ποια είναι τα πλεονεκτήματα και ποια τα μειονεκτήματα της λαϊκής αγοράς για εσάς, ως καταναλωτής/επιχειρηματίας;		
3.4 Ποια είναι τα πλεονεκτήματα και ποια τα μειονεκτήματα των σουπερμάρκετ για εσάς ως καταναλωτής/επιχειρηματίας;		
3.5 Ποια είναι τα πλεονεκτήματα και ποια τα μειονεκτήματα της τοπικής αγοράς ή της απευθείας αγοράς από τον παραγωγό;		

*Ερωτήματα αποκλειστικά προς τους ιδιοκτήτες των επιχειρήσεων εστίασης:
Συνθήκες συνεργασίας επιχειρήσεων και παραγωγών Μαραθώνα

<p>3.6 Τι είδους εγγυήσεις χρειάζεστε από τον προμηθευτή σας*; -ποιότητας -συνέπειας -πληρωμή, κλπ.</p> <p>Τι προδιαγραφές (λ.χ. ποιότητας, ασφάλειας, εμφάνισης, φρεσκάδας) πρέπει να πληρούν τα προϊόντα που προμηθεύεστε;</p>	
<p>3.7 Οι εγγυήσεις αυτές τηρούνται από τον προμηθευτή σας;</p>	
<p>3.8 Ο βαθμός ικανοποίησης από τη συνεργασία σας με τον συγκεκριμένο προμηθευτή;</p>	

4.Γνώμη για την τοπική παραγωγή

<p>4.1 Εμπιστεύεστε τα προϊόντα των τοπικών παραγωγών;</p> <ul style="list-style-type: none"> - Ως προς την ποιότητα - Τη γεύση - Τον τρόπο με τον οποίον καλλιεργούνται. 	
<p>4.2 Καλύπτουν τις ανάγκες σας;</p>	
<p>4.3 Πώς αξιολογείτε την προσπάθειά τους;</p>	

5. Αναγνώριση της σημασίας και του ρόλου της γεωργικής δραστηριότητας για την περιοχή του Μαραθώνα.

5.1 Πώς κρίνετε τη «συμβίωση» της γεωργικής δραστηριότητας με τον αστικό χώρο; Έχει επιπτώσεις η συμβίωση αυτή στην ποιότητα των προϊόντων (π.χ. λόγω ρύπανσης)	
5.2 Ποια είναι η σημασία της γεωργίας για την περιοχή; -για το τοπίο; -την οικονομική ανάπτυξη της περιοχής; -τον κόσμο που απασχολεί;	
5.3 Έχει υποστεί μεταβολές η γεωργική δραστηριότητα (επέκταση/συρρίκνωση); Ποιοι παράγοντες έχουν συμβάλει προς αυτή την κατεύθυνση (της συρρίκνωσης ή της επέκτασης);	
5.4 Πιστεύετε ότι ο Μαραθώνας μπορεί να αρκεστεί για την τροφοδότησή του στην τοπική παραγωγή;	

6. Αναγνώριση του ρόλου των θεσμικών οργάνων της τοπικής κοινότητας για τη στήριξη και την προώθηση της γεωργικής δραστηριότητας του Μαραθώνα.

6.1 Γνωρίζετε ενέργειες του Δήμου που ενθαρρύνουν την τοπική παραγωγή; Πώς εκτιμάτε το ρόλο του Δήμου;	
--	--

Ερωτηματολόγιο Γ

---

1. Στοιχεία δημόσιου φορέα και προσωπικά στοιχεία ερωτώμενου

1.1 Δημόσιος φορέας:	
1.2 Ονοματεπώνυμο ερωτώμενου:	
1.3 Επαγγελματική ιδιότητα/θέση:	
1.4 Ηλικία:	

2. Η αντίληψη των πιέσεων που δέχονται οι παραγωγοί από τα σύγχρονα αγροδιατροφικά συστήματα.

Τα τελευταία χρόνια φαίνεται ότι τα σουπερμάρκετ έχουν διεισδύσει στην αλυσίδα εφοδιασμού γεωργικών ειδών παραμερίζοντας έως ένα βαθμό τις λαϊκές αγορές ή άλλου είδους αγορές και επιβάλλοντας νέες προδιαγραφές παραγωγής στους αγρότες.	
2.1. Πως αντιλαμβάνεστε τις πιέσεις αυτές εσείς;	
2.2 Ποια πλεονεκτήματα εντοπίζετε;	
2.3 Ποια μειονεκτήματα εντοπίζετε;	
2.4 Αυτή η συνεργασία δημιουργεί ευκαιρίες για τους παραγωγούς; Ποιες είναι αυτές οι ευκαιρίες;	
2.5 Αυτή η συνεργασία δημιουργεί περιορισμούς για τους παραγωγούς; Ποιοι είναι αυτοί;	
2.6 Ποια είναι τα οφέλη για την τοπική οικονομία και τη φήμη της περιοχής;	
2.7 Γιατί πιστεύετε πως οι περισσότεροι από τους παραγωγούς προτιμούν τις λαϊκές αγορές έναντι των υπεραγορών;	
2.7.1 Υπάρχουν συγκεκριμένα προϊόντα που διοχετεύονται περισσότερο στα σουπερμάρκετ. Ποια είναι αυτά και γιατί συμβαίνει αυτό;	
2.7.2 Υπάρχουν συγκεκριμένα προϊόντα που διοχετεύονται περισσότερο στις	

λαϊκές αγορές; Ποια είναι αυτά και γιατί συμβαίνει αυτό;	
2.8 Είναι ανεπτυγμένη η απευθείας πώληση γεωργικών προϊόντων από τον παραγωγό; Σε ποια προϊόντα παρατηρείται αυτή η τάση;	
2.9 Τι εντυπώσεις εισπράττετε από τους παραγωγούς που συνεργάζονται με σουπερμάρκετ;	
2.10 Θεωρείτε ότι τα γεωργικά προϊόντα του Μαραθώνα είναι ανταγωνιστικά ως προς τα προϊόντα άλλων περιοχών;	
2.11 Έχουν εξελιχθεί σε επίπεδο τυποποίησης;	
2.12 Είναι θετικοί οι παραγωγοί στα πρότυπα πιστοποίησης;	
2.13 Ενδιαφέρονται οι παραγωγοί για μη συμβατικές μεθόδους καλλιέργειας (βιολογική ή ολοκληρωμένη διαχείριση);	

3. Η αντίληψη της σημασίας της γεωργικής δραστηριότητας του Μαραθώνα για την τόνωση της τοπικής οικονομίας και την ανάπτυξη της περιοχής.

3.1 Τα προϊόντα που παράγονται στον Μαραθώνα έχουν αποδοχή σε τοπικό επίπεδο; Τα εμπιστεύονται οι ντόπιοι καταναλωτές;	
3.2 Χρησιμοποιούνται από τοπικές επιχειρήσεις εστίασης;	
3.3 Πώς κρίνετε τη συμβίωση της γεωργικής δραστηριότητας με τον αστικό χώρο; -υποβάθμιση του τοπίου -ρύπανση των φυσικών πόρων -πολλές δυνατότητες ανάπτυξης	

3.4 Η γεωργική δραστηριότητα στον Μαραθώνα δέχεται πιέσεις από άλλες δραστηριότητες, όπως είναι η βιομηχανία, ο τουρισμός και οι υπηρεσίες; Πώς εκφράζεται ανταγωνισμός στη χρήση γης, στην απασχόληση εργατικού δυναμικού, επιβολή περιοριστικών κανόνων στη γεωργικής δραστηριότητας;	
3.5 Έχει περιοριστεί η γεωργική γη από αυτές τις δραστηριότητες;	
3.6 Συμβάλλει η γεωργία στην τοπική οικονομία και απασχόληση;	

4.Χάραξη πολιτικών και κίνητρα που δίδονται για τη στήριξη της περιαστικής γεωργίας.

4.1 Θεωρείτε πως οι ευρωπαϊκές και εθνικές πολιτικές έχουν λειτουργήσει ενθαρρυντικά για τη διατήρηση και την ανάπτυξη της γεωργίας σε τοπικό επίπεδο;	
4.2 Ποιες είναι οι πολιτικές που έχει ακολουθήσει και τα κίνητρα που έχει δώσει ο Δήμος/η Περιφέρεια μέχρις στιγμής για την ενθάρρυνση της αγροτικής επιχειρηματικότητας;	
4.3 Θα στηρίζατε πολιτικές για την αυτάρκεια του Μαραθώνα μέσω των τοπικών προϊόντων;	
4.4 Με ποιον τρόπο θα μπορούσαν να γίνουν ακόμα πιο βιώσιμες και ανταγωνιστικές οι αγροτικές επιχειρήσεις;	

